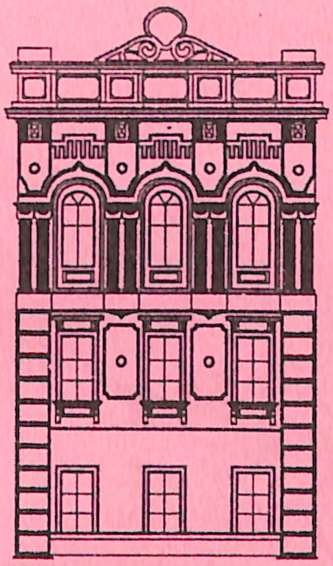
71
Х21

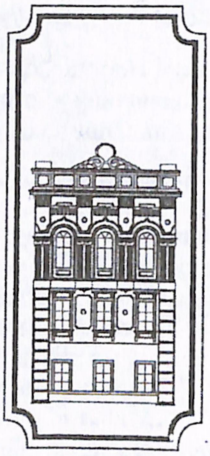
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ
ХДАК

ВІСНИК

Харківської державної академії культури

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

ВІСНИК

Харківської державної академії культури

Випуск 5

Збірник наукових праць

Бібліотека ХДАК
Інв. № 439362

Харків – ХДАК
2001

ББК 71.я54 + 63.3 (4УКР)я54+ 73.я54 + 78.я54 + 74.0я54
УДК [002 + 008 + 01 + 02 + 037 +93/94] (06)
В36

Рекомендовано до друку вченою радою
Харківської державної академії культури
(протокол № 9, 6.04.2001 р.)

Затверджено Постановою ВАК України:
08.09.1999 р. як фахове видання з історичних наук (*Перелік № 2*);
09.02.2000 р. як фахове видання з педагогічних наук (*Перелік № 4*)

Редакційна колегія:

Н.М. Кушнаренко, доктор педагогічних наук
(відповідальний редактор);
В.О.Ільганаєва, доктор історичних наук
(заступник відповідального редактора);
Т.О. Дмитренко, доктор педагогічних наук;
Л.А. Дубровіна, доктор історичних наук;
В.В. Кравченко, доктор історичних наук;
С.Г. Кулешов, доктор історичних наук;
Л.С. Нечепоренко, доктор педагогічних наук;
М.С. Слободяник, доктор історичних наук;
Л.Я. Філіпова, доктор педагогічних наук;
А.С. Чачко, доктор педагогічних наук

В36 **Вісник Харківської державної академії культури**: Зб. наук. праць. Вип. 5. / Харк. держ. акад. культури; Відп. ред. Н.М. Кушнаренко, проф., д-р пед. наук. – Х.: ХДАК, 2001. – 265 с.

ISBN 966-7352-43-9

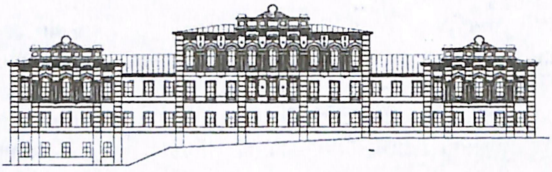
У науковому збірнику розглядаються методологічні, історичні, теоретичні, методичні та організаційні проблеми культурологічної, інформаційної та бібліотечної діяльності, сучасні тенденції розвитку культурології, педагогіки та наук документно-комунікаційного циклу.

Для науковців, викладачів, аспірантів, докторантів, працівників сфер культурологічної та документно-комунікаційної діяльності.

ББК 71.я54 + 63.3 (4УКР)я54+ 73.я54 + 78.я54 + 74.0я54
УДК [002 + 008 + 01 + 02 + 037 +93/94] (06)

ISBN 966-7352-43-9

© Харківська державна академія культури, 2001

1

Теорія та історія культури

УДК 008

В.М. ШЕЙКО

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Досліджується феномен масової культури, що розглядається як варіант повсякденної культури та класифікується за своїми проявами і напрямами

Масова культура є одним з найяскравіших проявів соціокультурного буття сучасних розвинених суспільств. Одночасно вона залишається відносно малоусвідомленим феноменом з погляду загальної теорії духовної культури. Цікаві теоретичні основи дослідження соціальних функцій культури (зокрема масової) розроблені в останні роки [1-9]. Відповідно до їх концепції у морфологічній будові культури можна виділити дві сфери: *повсякденну культуру*, що освоюється людиною в процесі її загальної соціалізації у середовищі проживання (насамперед у процесах виховання і загальної освіти), і *спеціалізовану культуру*, освоєння якої потребує спеціальної (професійної) освіти. Поміж цими двома сферами з функцією транслятора культурних змістів від спеціалізованої культури до повсякденної свідомості людини перебуває масова культура. Подібний підхід до феномена масової культури видається дуже евристичним. Зазначений поділ має на меті сприяти поглибленому розумінню соціально-функціональних характеристик масової культури в річищі цієї концепції і співвіднесення її із концепцією соціальних субкультур [2; 6].

На останньому етапі історії первісного суспільства, в умовах існування поділу праці, соціальної стратифікації у людських колективах і виникнення перших культур склалася і відповідна диференціація духовної культури, зумовлена відмітними соціальними функціями різних груп людей, пов'язаних з їх способом життя, матеріальними умовами і соціальними благами, а також ідеології, що перебуває в процесі формування, і символіки соціальної престижності. Ці диференційовані сегменти загальної культури того або іншого історичного суспільства згодом набули назву соціальні субкультури. В принципі кількість таких субкультур може бути співвіднесена з кількістю наявних у суспільстві спеціалізованих сфер діяльності (фахів, професій), але немає необхідності в такому дрібному структуруванні культури. Достатньо виділити лише декілька основних соціально-класових (станових) субкультур, що об'єднують великі групи людей відповідно до їх ролі і функцій у ство-

ренні засобів фізичного і соціального існування людини, у підтримці або порушенні соціальної організації і регуляції життя суспільства (порядку).

Насамперед, йдеться про *субкультуру сільських виробників*, тобто народну (в соціально-демографічному аспекті), або етнографічну (в аспекті найбільшої концентрації відповідних специфічних ознак). Функціонально ця культура виробляє головним чином засоби підтримки фізичного (вітального) існування людей, передусім продукти харчування. З огляду на цікаві для нас характеристики цій субкультурі властивий низький рівень спеціалізації за окремими професіями («класичний» селянин, зазвичай, працівник-універсал: і хлібороб, і скотар, і рибалка, і тесля одночасно, якщо тільки особливі умови ландшафту не спеціалізують його більш вузько); низький рівень індивідуальних соціальних претензій людей; незначний розрив між повсякденною культурою селянського буття і спеціалізованими знаннями і вміннями сільськогосподарської праці. Відповідно і спосіб соціального відтворення цієї субкультури в основному не виходить за межі простої трансляції місцевої традиції природокористування і пов'язаної з нею картини світу, вірувань, раціональних знань, норм соціальних відносин, обрядів та ін., передача яких здійснюється у формах повсякденного виховання дітей у сім'ї і не потребує фахової підготовки [10; 11].

Дещо інші функції має *субкультура міських виробників*. Біля витоків становлення матеріальної і духовної культур вона формувалася як ремісничо-торгова, а пізніше стала називатися буржуазною (бюргерською), промисловою, пролетарською, постбуржуазною (соціалістичною) та ін., хоча функціонально залишалася незмінною. Ця культура виробляє засоби не стільки вітального, скільки соціального існування людей – знаряддя праці, зброю, предмети побуту, енергію, транспорт, зв'язок, міське середовище існування, знання про світ і про людину, засоби обміну (гроші) і механізми їх функціонування, торгівлю, естетичні цінності та ін. Причому все це, зазвичай, виробляється в товарних обсягах [6].

Для даної субкультури характерні високий і постійно зростаючий рівень професійної спеціалізації її суб'єктів (навіть ремісник античних часів – більш-менш вузький фахівець у своїй справі, не говорячи вже про більш пізніх майстрів, інженерів, лікарів, учених, художників та ін.); помірний рівень особистих соціальних домагань (ті представники міської субкультури, які відрізняються підвищеними соціальними амбіціями, звичайно прагнуть потрапити в елітарну або кримінальну сфери, а амбіції середніх міських виробників, зазвичай, помірні). Різниця між повсякденною і спеціалізованою складовою цієї культури в давнині була невеликою (фах ремісника або купця набували в процесі домашнього виховання), але з науково-технічним розвитком вона набагато збільшилися (особливо в наукоємних професіях). Відповідним чином розділилися і процеси соціального відтворення цієї суб-

культури: повсякденна культура середнього городянина відтворюється в межах сімейного виховання і через інституції національного освітнього стандарту (про який йтиметься нижче), а спеціалізована – через мережу середніх спеціальних і вищих навчальних закладів.

Третя соціальна субкультура – *елітарна* [12-21]. Під цим словом, звичайно, мають на увазі особливу витонченість, складність і високу якість культурної продукції. Але це не найважливіша особливість елітарної субкультури. Її головна функція – вироблення соціального порядку (права, влади, структур соціальної організації суспільства і легітимного насильства в інтересах підтримки цієї організації), а також ідеології для обгрунтування цього порядку (у формах релігії, соціальної філософії і політичної думки). Елітарну субкультуру відрізняє високий рівень спеціалізації (підготовка служителів культу – шаманів, жерців та ін., мабуть, є найдавнішою спеціальною професійною освітою); найвищий рівень соціальних домагань особистості (любов до влади, багатства і слави вважається «нормальною» психологією будь-якої еліти). Розрив між повсякденною і спеціалізованою складовими цієї соціальної субкультури, як і в буржуазній субкультурі, донедавна був не дуже великим. Засвоєні з дитинства знання і навички аристократичної поведінки, зазвичай, дозволяли без додаткового навчання виконувати обов'язки лицаря, офіцера, придворного, чиновника будь-якого рангу та й монарха. Мабуть, лише функції священнослужителів потребували спеціальної підготовки. Така ситуація зберігалася в Європі до XVIII-XIX ст., коли елітарна субкультура почала зливатися з буржуазною, перетворюючись у вищий шар останньої. Одночасно істотно посилилися вимоги до професійної підготовки виконавців елітарних функцій, були створені відповідні навчальні заклади (військові, дипломатичні, політико-адміністративні).

На сьогодні розбіжність між повсякденним і спеціалізованим шарами елітарної субкультури стала дуже значною, оскільки пануючі кола більшості країн нині поповнюються, зазвичай, людьми без домашнього аристократичного виховання. Хоча переконливих ознак стійкого відтворення традицій повсякденної елітарної культури в більшості розвинених суспільств нашого часу не спостерігається, проте, говорити про «смерть» аристократичної традиції поки передчасно. Просто сама політична й інтелектуальна еліта стала іншою, майже не пов'язаною з родовою аристократією колишніх часів. І якщо її спеціалізовані форми більш-менш спадкоємні стосовно історично попередніх, то на повсякденному рівні новий «елітарний стиль», що об'єднує аристократичну і буржуазну традиції, ще далекий від гармонії своїх форм навіть у США і Західній Європі [22].

І, нарешті, ще одна соціальна субкультура – *кримінальна* [2; 23-25]. Це культура цілеспрямованого порушення пануючих соціальних порядків та ідеології. В ній багато специфічних спеціалізацій: злодійство, вбивство,

хуліганство, проституція, жебрацтво, шахрайство, національний екстремізм, політичний тероризм, революційне підпілля, нелегітимне сектанство, кримінал на сексуальному грунті, алкоголізм, наркоманія і далі за всіма статтями кримінального кодексу, а також переліками форм психічних відхилень, соціальної неадекватності та ін. Ця субкультура існувала завжди і, очевидно, в основі її лежать певні особливості людської психіки, що зумовлюють ті або інші форми протесту проти абсолютної регламентованості соціального буття (що насаджується, природно, елітарною культурою). Цікаві для нас параметри цієї субкультури відрізняються дуже суперечливими (аморфними, неструктурованими) характеристиками. Тут трапляються як високо спеціалізовані (тероризм), так і цілком неспеціалізовані (хуліганство, алкоголізм) прояви кримінальності, якоїсь стійкої дистанції між цими складовими, тому якоїсь вираженої тенденції до підвищення рівня спеціалізованості, не спостерігається. Соціальні амбіції суб'єктів кримінальної субкультури також варіюються від гранично низьких (бомжі, жебраки) до гранично високих (*харизматичні лідери екстремістських політичних рухів і сект, політичні і фінансові аферисти та ін.*) [26]. Кримінальна субкультура виробила і свої особливі інститути відтворення: злодійське кубло, місця покарання, будинки розпусти, революційне підпілля, тоталітарні секти та ін.

Таким чином, можна вважати, що традиційне протиставлення народної і елітарної субкультур, з точки зору осмислення їх соціальних функцій, є цілком непереконливим. Опозицією до народної (селянської) субкультури є міська (буржуазна), а контркультурою до елітарної (культури еталонів соціального порядку) вважається кримінальна (культура соціального безладдя). Зрозуміло, неможливо населення певної країни цілком «розписати» за тими або іншими соціальними субкультурами. Певний процент людей з різних причин завжди перебуває в проміжному стані або соціальному рості (переході із сільської субкультури до міської або з буржуазної до елітарної), або соціальній деградації («опускаючись» із буржуазної або елітарної «на дно», у кримінальну).

Так чи інакше, але виділення груп людей – представників тієї або іншої соціальної субкультури – видається найбільш обгрунтованим насамперед згідно зі специфічними ознаками засвоєної ними *повсякденної культури*, реалізованої у відповідних формах *способу життя*. Спосіб життя, звичайно, визначається в тому числі і родом професійних занять людини (у дипломата або архієрея інші способи життя, ніж у селянина або кишенькового злодія), аборигенними традиціями місця проживання, але найбільше – соціальним статусом людини, її становою або класовою приналежністю. Саме соціальний статус детермінує спрямованість економічних і пізнавальних інтересів особистості, стиль її дозвілля, спілкування, етикету, інформаційних пріоритетів, естетичних смаків, моди, іміджу, побутових обрядів і ритуалів, забобонів,

образів престижності, уявлень про власну гідність, норм соціальної адекватності, загальносвітоглядних установок, соціальної філософії та ін., що складає основний масив ознак повсякденної культури.

Повсякденна культура не вивчається людиною спеціально (за винятком емігрантів, що цілеспрямовано опановують мову і звичаї нової батьківщини), а засвоюється більш-менш стихійно в процесі дитячого виховання і загальної освіти, спілкування з родичами, соціальним середовищем, колегами за професією та ін. і коригується протягом усього життя індивіда в міру інтенсивності його соціальних контактів. Повсякденна культура – це володіння звичаями повсякденного життя соціального і національного середовища, в якому людина живе і соціально самореалізується. Процес оволодіння повсякденною культурою має в науці назву *загальна соціалізація і інкультурація особистості*, він включає людину не просто в національну культуру якогось народу, але і – в обов'язковому порядку – в одну з його соціальних субкультур, про які йшлося вище.

Вивченням повсякденної культури сільських виробників за усталеною традицією займається переважно етнографія (включаючи культурну антропологію, етнічну екологію та ін.), а дослідженням повсякденних прошарків культури інших соціальних страт – загальна історія (історична антропологія), філологія (соціальна семіотика), соціологія (соціологія культури, урбаністична антропологія), але найбільше, звичайно, культурологія.

Водночас необхідно зважати на те, що до XVIII-XIX ст. жодна з означених соціальних субкультур, чи їх механічна сума (в масштабі одного етносу або держави) не може бути названа національною культурою держави. На той час ще не існувало єдиних загальнонаціональних стандартів соціальної адекватності й уніфікованих для всієї культури механізмів соціалізації особистості. Все це зароджується тільки в Новий час у зв'язку з процесами індустріалізації й урбанізації, становлення капіталізму в його класичних, посткласичних і навіть альтернативних (соціалістичних) формах, трансформації станових суспільств у національні і розмивання станових перегородок між людьми, розвитку загальної письменності населення, деградації багатьох форм традиційної повсякденної культури доіндустріального типу, розвитку технічних засобів тиражування і трансляції інформації, лібералізації вдач і життєвих укладів суспільств, зростаючої залежності політичних еліт від стану суспільної думки, а виробництва продуктів масового споживання – від усталеності купівельного попиту, регульованого модою, рекламою та ін.

Особливе місце тут займають процеси масової міграції населення до міста, масовізації політичного життя суспільств (виникнення багатомільйонних армій, професійних об'єднань, політичних партій і електоратів). В останні десятиліття XX ст. до названих чинників додалася ще й динаміка

технологічної революції – перехід від індустріального етапу розвитку (інтенсифікації механічного маніпулювання робочими органами) до інформаційної цивілізації (інтенсифікації процесів управління – одержання й опрацьовування інформації і прийняття рішень).

За цих умов набули актуальності і завдання стандартизації соціокультурних установок, інтересів і потреб основної маси населення, інтенсифікації процесів маніпулювання людською особистістю, її соціальними домаганнями, політичною поведінкою, ідеологічними орієнтаціями, споживчим попитом на товари, послуги, ідеї, власний імідж та ін. У минулі епохи монополія на такого роду управління свідомістю в більш-менш масовому масштабі належала церкві й політичній владі. В Новий час у суперництво за свідомість людей вступили також приватні виробники інформації, товарів і послуг масового споживання. Все це зумовило зміну механізмів загальної соціалізації і інкультурації людини, які готують особистість до вільної реалізації не тільки своєї продуктивної праці, але і своїх соціокультурних інтересів.

Якщо в традиційних суспільствах завдання загальної соціалізації особистості вирішувалися переважно засобами персональної трансляції знань, норм і зразків свідомості та поведінки (діяльності) від батьків дітям, від учителя (майстра) до учня, від священика до парафіянина та ін. (причому в змісті трансльованого соціального досвіду особливе місце належало особистому життєвому досвіду вихователя і його персональній соціокультурній орієнтації і перевагам), то на етапі утворення національних культур подібні механізми соціального і культурного відтворення особистості починають втрачати свою ефективність. Постає необхідність у більшій універсалізації трансльованого досвіду, ціннісних орієнтацій, зразків свідомості і поведінки; у формуванні загальнонаціональних норм і стандартів соціальної і культурної адекватності людини; в ініціюванні її інтересу і попиту на стандартизовані форми соціальних благ; у підвищенні ефективності роботи механізмів соціальної регуляції через уніфікуючий вплив на мотивацію людської поведінки, соціальні претензії, образи престижності та ін. Це, в свою чергу, викликало необхідність створення каналу трансляції знань, понять, соціокультурних норм та іншої соціально значущої інформації широким масам населення, каналу, що охоплює всю націю, а не тільки її окремі освічені верстви. Першими кроками в цьому напрямі стало впровадження загальної й обов'язкової початкової, а пізніше і середньої освіти, а потім – розвиток засобів масової інформації (ЗМІ), демократичних політичних процедур, що охоплюють все більші маси людей та ін.

Слід зазначити, що в національній культурі (на відміну від станової) діти, скажімо, британської королеви і діти робітника-поденника з графства Суффолк здобувають загальну середню освіту за більш-менш однотипними програмами (національний освітній стандарт), читають ті самі книги, ви-

вчають ті самі англійські закони, дивляться однакові телевізійні передачі, вболівають за ту ж футбольну команду та ін., а рівень їх знань поезії Шекспіра або британської історії значною мірою залежить від їх особистих здібностей, а не від розходжень у програмах загальної освіти. Зрозуміло, коли йдеться про здобуття спеціальної освіти і професії, можливості порівнюваних дітей істотно відрізняються і залежать від соціальних обставин їх життя. Але національний стандарт на рівні загальної середньої освіти, однаковість змісту загальної соціалізації і інкультурації членів співтовариства, розвиток засобів масової інформації і поступової лібералізації інформаційної політики в сучасних країнах більш-менш забезпечують загальнонаціональну культурну єдність громадян і єдність норм їх соціальної адекватності. Це і є *національна культура* на відміну від *станової*, де для різних соціальних груп існують навіть різні норми соціальної поведінки.

Формування національної культури не скасовує її розподілу на зазначені вище соціальні субкультури. Національна культура доповнює систему соціальних субкультур, перетворюється на об'єднуючу надбудову над ними, яка зменшує гостроту соціально-ціннісного напруження між різними групами людей, визначає універсальні еталони деяких соціокультурних особливостей нації. Зрозуміло, і до створення націй мали місце подібні об'єднуючі різні стани ознаки етнічної культури: насамперед мова, релігія, фольклор, деякі побутові обряди, елементи одягу, предмети побуту та ін. Водночас, як здається, етнографічні культурні особливості поступаються національній культурі, насамперед, за рівнем універсальності (через свою переважну неінституціоналізованість). Форми етнічної культури дуже пластичні й варіативні в практиці різних груп населення. Часто навіть мова і релігія аристократії і плебесу того самого етносу далеко не тотожні. Національна ж культура задає принципово однакові еталони і стандарти, що впроваджуються загальнодоступними спеціалізованими культурними інститутами: загальною освітою, пресою, політичними організаціями, масовими формами художньої культури та ін. Наприклад, певні форми художньої літератури існують у всіх народів, що мають писемність, але до історичної трансформації етносу в націю перед ним і не виникає проблема формування загальнонаціональної літературної мови, яка існує в різних регіонах як проблема різних місцевих діалектів. Одна з найістотніших характеристик національної культури полягає в тому, що на відміну від *етнічної культури*, яка є переважно *меморіальною*, що відтворює історичну традицію колективних форм життя народу, *культура національна* є насамперед *прогностичною*. Вона артикулює цілі, а не результати розвитку, виробляє знання, норми, склад і зміст модернізаційної спрямованості, перейнятої пафосом інтенсифікації усіх аспектів соціального життя.

Однак головною складністю в поширенні національної культури є те, що сучасні знання, норми, культурні зразки і змісти виробляються майже виключно в надрах високоспеціалізованих галузей соціальної практики. Вони більш-менш успішно розуміються і засвоюються відповідними фахівцями; для основної маси населення мова сучасної спеціалізованої культури (політичної, наукової, художньої, інженерної та ін.) майже недоступна для розуміння. Суспільству потрібна система засобів для адаптації змістів, «перекладу» трансльованої інформації з мови високоспеціалізованих галузей культури на рівень повсякденного розуміння непідготовлених людей, засобів для «розтлумачення» цієї інформації її масовому споживачеві, певної «інфантилізації» її образних втілень, а також «керування» свідомістю масового споживача в інтересах виробника цієї інформації, запропонованого товару, послуг та ін.

Такого роду адаптація завжди була потрібною для дітей, коли в процесах виховання і загальної освіти «дорослі» змісти переводилися на мову казок, притч, цікавих історій, спрощених прикладів та ін., доступніших для дитячої свідомості. Нині подібна інтерпретаційна практика стала необхідною для людини протягом усього її життя. Сучасна людина, навіть дуже освічена, залишається вузьким фахівцем, і рівень її спеціалізованості (принаймні в елітарній і буржуазній субкультурах) із століття в століття підвищується. В інших галузях їй потрібний постійний «штат» коментаторів, інтерпретаторів, учителів, журналістів, рекламних агентів та інших «гідів», завдання яких – вести її по безмежному морю інформації про товари, послуги, політичні події, художні новації, соціальні колізії, економічні проблеми та ін. Не можна стверджувати, що сучасна людина стала менш розумною або більш інфантильною, ніж її предки. Просто її психіка, очевидно, не може обробити таку кількість інформації, провести настільки багатофакторий аналіз цієї кількості одночасно виникаючих проблем, з належною оперативністю використовувати свій соціальний досвід та ін. Не будемо забувати, що швидкість опрацювання інформації у комп'ютерах у багато разів перевищує можливості людського мозку.

Ця ситуація потребує виникнення нових методів інтелектуального пошуку, сканування, селекції і систематизації інформації, «пресування» її у більші блоки, розробки нових технологій прогнозування і прийняття рішень, а також психічної підготовленості людей до роботи з такими значними інформаційними потоками. Після нинішньої «інформаційної революції», тобто підвищення ефективності передачі й опрацьовування інформації [26-33], а також прийняття управлінських рішень за допомогою комп'ютерів, на людство, скоріше за все, чекає «прогностична революція» – стрибкоподібне зростання ефективності прогнозування, вірогідного розрахунку, факторного аналізу та ін., хоча і не будемо пророкувати, за допомо-

гою яких технічних засобів (або методів штучної стимуляції мозкової діяльності) це може статися.

Поки ж людям потрібен засіб, який нейтралізує надлишкове психічне напруження від інформаційних потоків, що обрушуються на них, перетворює складні інтелектуальні проблеми на примітивні дуальні опозиції («гарне-погане», «наші-чужі» та ін.), що надає індивідові можливість «відпочити» від соціальної відповідальності, особистого вибору, розчиняє його в юрбі глядачів «мильних опер» або механічних споживачів рекламованих товарів, ідей, гасел та ін. Реалізатором такого роду потреб і стала *масова культура*. Не можна сказати, що масова культура взагалі звільняє людину від особистої відповідальності; скоріше йдеться саме про зняття проблеми самостійного вибору. Структура буття (принаймні тієї його частини, що стосується безпосередньо індивіда) задається людині як набір більш-менш стандартних ситуацій, де все вже заплановано тими самими «гідами» по житті: журналістами, рекламними агентами, публічними політиками, зірками шоубізнесу та ін. У масовій культурі все вже відомо наперед: «правильний» політичний устрій, єдино правильне вчення, вожді, зірки спорту й естради, мода на імідж «класового борця» або «сексуального символу», кінофільми, де «наші» завжди праві і неодмінно перемагають тощо.

Постає запитання: а хіба за минулих часів не виникало проблем з трансляцією ідей і змістів спеціалізованої культури на рівень повсякденного розуміння? Чому масова культура виникла тільки в останні півтора-два століття і які культурні феномени виконували цю функцію раніше? Мабуть, справа в тому, що до науково-технічного перевороту останніх століть дійсно не було такого розриву між спеціалізованим і повсякденним знанням (як його дотепер майже немає в селянській субкультурі). Єдиним очевидним винятком із цього правила була релігія. Добре відомо, яким великим був інтелектуальний розрив між «професійним» богослов'ям і масовою релігійністю населення. Тут дійсно був необхідний «переклад» з однієї мови на іншу (причому часто в буквальному значенні: із латині, церковнослов'янської, арабської, давньоєврейської та ін. на національні мови віруючих). Це завдання у лінгвістичному і змістовному планах вирішувалася *проповіддю* (як з амвона, так і місіонерською). Саме проповідь, на відміну від богослужіння, вимовлялася абсолютно зрозумілою пастві мовою і була більшою або меншою мірою редукцією релігійної догматики до загальнодоступних образів, понять, притч та ін. Очевидно, церковну проповідь ми можемо вважати історичним попередником явищ масової культури.

Зрозуміло, деякі елементи спеціалізованих знань і зразків елітарної культури завжди потрапляли в народну свідомість і, зазвичай, отримували в ній специфічну трансформацію, набуваючи часом фантастичних або лубочних форм. Але це – трансформації стихійні, «помилкові», «з нерозуміння».

Феномени ж масової культури звичайно створюються професіоналами, що свідомо редукують складні змісти до примітиву «для неосвічених» або, в кращому разі, для дітей. Не можна сказати, що така інфантилізація настільки вже проста за виконанням; добре відомо, що створювати художні твори для дитячої аудиторії набагато складніше, ніж твори «для дорослих», а технічна майстерність багатьох зірок шоу-бізнесу викликає щире замилування представників «художньої класики». Проте цілеспрямованість такого роду семантичних редукцій є однією з основних феноменологічних ознак масової культури.

Серед основних проявів і напрямів масової культури сучасності можна виділити такі:

- індустрія «субкультури дитинства» (художні твори для дітей, іграшки і промислові ігри, товари специфічного дитячого вжитку, дитячі клуби, воєнізовані та інші організації, технології колективного виховання дітей та ін.), що переслідує цілі явної або закамуфльованої стандартизації змісту і форм виховання дітей, «впровадження» в їх свідомість уніфікованих форм і навиків соціальної й особистої культури, ідеологічно орієнтованих уявлень про світ, що закладають основи базових ціннісних установок, офіційно поширених в даному суспільстві;
- масова загальноосвітня школа тісно пов'язана з установками «субкультури дитинства», залучає учнів до основ наукових знань, філософських і релігійних уявлень про навколишній світ, до історичного соціокультурного досвіду колективної життєдіяльності людей, до прийнятих в суспільстві ціннісних орієнтацій. При цьому вона стандартизує знання й уявлення на підставі типових програм і редукує спеціальне знання до спрощених форм дитячої свідомості і розуміння;
- засоби масової інформації (друкарські й електронні), що транслюють поточну актуальну інформацію, «тлумачать» для звичайної людини зміст подій, суджень і вчинків діячів із різних спеціалізованих сфер суспільної практики та інтерпретують цю інформацію в «потрібному» для замовника, який ангажує даний ЗМІ, ракурсі, тобто маніпулюючи фактично свідомістю людей і формуючи суспільну думку з тих або інших проблем в інтересах свого замовника (при цьому в принципі не виключається можливість існування неангажованої журналістики, хоча практично це така ж нісенітниця, як і «незалежна армія»);
- система національної (державної) ідеології і пропаганди, «патріотичного» виховання та ін., що контролює і формує політико-ідеологічні орієнтації населення і його окремих груп (наприклад, політико-виховна робота з військовими), що маніпулює свідомістю людей в інтересах правлячих еліт, забезпечує політичну благонадійність і належне елек-

торальне поводження громадян, «мобілізаційну готовність» суспільства до можливих військових загроз і політичних потрясінь та ін.;

- масові політичні рухи (партійні й молодіжні організації, маніфестації, демонстрації, пропагандистські і виборні кампанії тощо), які ініціюються керуючими або опозиційними елітами з метою залучення до політичних акцій широких верств населення, здебільшого дуже далекого від політичних інтересів еліт, мало розуміючого зміст запропонованих політичних програм, на підтримку яких людей мобілізують методом нагнітання політичного, націоналістичного, релігійного та іншого психозів;
- масова соціальна міфологія (націонал-шовінізм та істеричний «патріотизм», соціальна демагогія, популізм, квазірелігійні і паранаукові вчення і рухи, екстрасенсорика, «куміроманія», «шпіономанія», «полювання на відьом», провокативні «витоки інформації», слухи, плітки та ін.), що спрощує складну систему ціннісних орієнтацій людини і різноманіття відтінків світосприймання до елементарних дуальних опозицій («наші – не наші»), що заміщає аналіз складних багатофакторних казуальних зв'язків між явищами і подіями апеляціями до простих і, як правило, фантастичних пояснень (світова змова, підступність іноземних спецслужб, «барабашки», інопланетяни та ін.), що партикуляризує свідомість (абсолютизуючи одиничне і випадкове, ігноруючи при цьому типове, що статистично переважає) тощо; це призводить до звільнення людей, не схильних до складних інтелектуальних рефлексій, від зусиль раціонального пояснення хвилюючих їх проблем, дає вихід емоціям у їх найбільш інфантильному прояві;
- індустрія розважального дозвілля, що включає масову художню культуру (практично всі види літератури і мистецтва), масові видовищні вистави (від спортивно-циркових до еротичних), професійний спорт (як видовище для болільників), структури для проведення організованого розважального дозвілля (відповідні типи клубів, дискотеки, танцмайданчики) та інші види масових шоу. Тут споживач виступає не лише в ролі пасивного глядача (слухача), але і постійно провокується на активну участь або екстатичну емоційну реакцію на дію, що відбувається (часом не без допомоги допінгових стимуляторів), що є в багатьох відношеннях еквівалентом все тієї ж «субкультури дитинства», тільки оптимізованої відповідно до смаків та інтересів дорослого або підліткового споживача. При цьому використовуються технічні прийоми і виконавська майстерність «високого» мистецтва для передачі спрощеного, інфантилізованого художнього змісту, адаптованого до невимогливих смаків, інтелектуальних і естетичних запитів масового споживача. Масова художня культура досягає ефекту психічної релаксації нерідко за

допомогою спеціальної естетизації вульгарного, потворного, брутального, фізіологічного, тобто діючи за принципом середньовічного карнавалу і його «перевертань» сутності явищ. Для цієї культури характерно тиражування унікального, культурно значущого і зведення його до повсякденно-загальнодоступного, а часом й іронія над цією загальнодоступністю та ін. (знову ж таки на основі карнавального принципу профанування сакрального);

- індустрія оздоровчого дозвілля, фізичної реабілітації людини і виправлення її тілесного іміджу (курортна індустрія, масовий фізкультурний рух, культуризм і аеробіка, спортивний туризм, а також система хірургічних, фізіотерапевтичних, фармацевтичних, парфумерних і косметичних послуг для виправлення зовнішності), що, крім об'єктивно необхідної фізичної рекреації людського організму, надає індивідові можливість «підправити» свою зовнішність відповідно до актуальної моди на тип іміджу, відповідно до попиту на типажі сексуальних партнерів, зміцнює людину не тільки фізично, але і психологічно (переконує у своїй фізичній витривалості, гендерній конкурентоспроможності та ін.);
- індустрія інтелектуального і естетичного дозвілля («культурний» туризм, художня самодіяльність, колекціонування, інтелектуальні або естетичні гуртки за інтересами, різноманітні товариства збирачів, аматорів і шанувальників чого б то не було, науково-просвітні об'єднання, а також усе, що підпадає під поняття «науково-популярне», інтелектуальні ігри, вікторини, кросворди та ін.), що залучає людей до науково-популярних знань, наукового і художнього аматорства, розвиває загальну «гуманітарну ерудицію» у населення, актуалізує погляди на перевагу освіченості і гуманності, на «виправлення вдач» за допомогою естетичного впливу на людину та ін., що цілком відповідає ще існуючому в культурі західного типу «просвітницькому» пафосу «прогресу через знання»;
- система організації, стимуляції і управління споживчим попитом на речі, послуги, ідеї як індивідуального, так і колективного користування (реклама, мода, іміджмейкерство), що формулює в суспільній свідомості стандарти соціально престижних образів і стилів життя, інтересів і потреб, імітує в масових і доступних за цінами моделях форми елітних зразків, втягує звичайного споживача в ажіотажний попит як на престижні предмети споживання, так і моделі поведінки (особливо – проведення дозвілля), типи зовнішності, кулінарні переваги, що перетворює процес невпинного споживання соціальних благ у самоціль існування індивіда;

- різні ігрові комплекси від механічних ігрових автоматів, електронних приставок, комп'ютерних ігор до систем віртуальної реальності, які розвивають певного роду психомоторні реакції людини, готуючи її до *швидкої реакції* в інформаційно недостатніх і до *вибору* в інформаційно надлишкових ситуаціях, що знаходить застосування як у програмах підготовки фахівців (льотчиків, космонавтів), так і в загальноосвітніх та розважальних цілях;
- усілякі словники, довідники, енциклопедії, каталоги, електронні й інші банки інформації спеціальних знань, публічні бібліотеки, Інтернет та ін., розраховані не на підготовлених фахівців у відповідних галузях знань, а на масових споживачів «з вулиці», що також розвиває просвітницьку міфологему про компактні і зрозумілі компендіуми соціально значимих знань (енциклопедії) [33].

Можна назвати ще низку окремих напрямів масової культури.

Оскільки в повсякденному побуті люди зіштовхуються з феноменами масової культури частіше всього в її найбільше комерціалізованих проявах – естрадно-музичному, еротичному і розважально-ігровому шоу-бізнесі, в «низьких» жанрах кіно і літератури, настирливій і позбавленій смаку рекламі, низькопробних публікаціях і передачах ЗМІ та ін., у суспільстві склалося дещо однобічне уявлення про масову культуру як про суто комерційну, аморальну «контркультурну» тенденцію, характерну своєю відвертістю в сексуальній сфері, нездоровим інтересом до проблем людської фізіології і психопатології, способами насильства, жорстокості, антиестетизму та ін., по суті паразитуючій на тому, що в традиційній культурі завжди вважалося забороненим, таємним або, принаймні, не рекомендувалося до публічної демонстрації. Зрозуміло, все це набуло поширення в масовій культурі, але не тому, що вона нездатна до самовираження в інших образних системах, іншими естетичнішими мовами. Згадаємо, що в тоталітарних суспільствах має місце цілком інша за своїми формами і проявами масова культура мілітаристсько-психопатичного складу, що орієнтує людей не на індивідуалізований вибір чогось бажаного, а на «ходіння строєм під барабан», на образи сексуальності не чуттєво-еротичного, а військово-спортивного типу, що прославляє той же самий культ насильства, але не заради захисту честі й гідності особистості (традиція, що існує в західній культурі ще від часів середньовічних саг і поем про мандрівних лицарів – Ланселота, Парсифаля, пізніше продовжена образами Дон Кіхота і Шерлока Холмса, а сьогодні втілена у Джеймсі Бонді, «крутому» Уокері та ін.), а насильства політичного стосовно «ворогів народу», «інородців», «іновірців» та ін., що заохочує інтимні стосунки не заради любові і насолоди, а заради відтворення «представників чистої раси», «класових борців за праве діло» та ін.

Все це в історії ми вже бачили. Але умови життя («правила гри» соціального гуртожитку) нині радикально перемінилися. «Ходіння строєм під барабан» і сексуальна орієнтація на чарівний образ «дівчини з веслом» уже не відповідають актуальному рівню «права на індивідуальність» кожного з нас. Сьогодні ми орієнтовані на цілком інші стандарти соціальної престижності, створені в тій системі образів і тією мовою, що вже фактично стали міжнародними і котрі, незважаючи на бурчання старшого покоління і традиціоналістськи орієнтованих груп населення, нас цілком задовольняють і приваблюють. І ніхто нам цю «культурну продукцію» не нав'язує. На відміну від політичної ідеології, що-небудь *«про це»* нав'язати нікому неможливо. За кожним зберігається право вимкнути телевізор, коли йому заманеться. Масова культура як один із найвільніших за режимом свого поширення товарів на ринку інформації може існувати тільки в умовах добровільного й ажіотажного попиту. Звичайно, рівень подібного ажіотажу штучно підтримується зацікавленими продавцями товару, але факт підвищеного попиту саме на *це*, виконане саме в *цій образній стилістиці*, *цією мовою*, породжений самим ***споживачем***, а не продавцем. Зрештою, образи масової культури, як і будь-яка інша образна система, демонструють нам не що інше, як наше власне «культурне обличчя».

Але головне полягає в тому, що подібна комерційно приваблива, виставлена на вільний продаж компонента масової культури є аж ніяк не самою істотно значимою її ознакою і функцією, а може бути і найбільш спокійним її проявом. Набагато важливіше те, що масова культура являє собою в соціокультурній практиці новий, принципово вищий рівень стандартизації системи образів соціальної адекватності і престижності, яку-небудь нову форму організації «культурної компетентності» сучасної людини, її соціалізації та інкультурації, нову систему керування і маніпулювання її свідомістю, інтересами і потребами, споживчим попитом, ціннісними орієнтаціями, стереотипами поведінки та ін.

Наскільки це небезпечно? Чи за сьогоднішніх умов є необхідним і неминучим? Цього ми ще не знаємо.

Хоча масова культура, безумовно, є «ерзац-продуктом» спеціалізованих «високих» сфер культури, не породжує власних смислів, а лише імітує явища спеціалізованої культури, користується її формами, змістами, професійними навиками, часто пародуючи їх, редукуючи до рівня сприйняття «малокультурного» споживача, не варто оцінювати це явище однозначно негативно. Масова культура породжується об'єктивними процесами соціальної модернізації суспільств, коли соціалізуюча та інкультуруюча функції традиційної повсякденної культури (станового типу), що акумулює соціальний досвід міського життя в доіндустріальну епоху, втрачають свою ефективність і практичну актуальність, а масова культура фактично бере на

Бібліотека ХДАК
Інв. № 439362

себе функції інструменту забезпечення первинної соціалізації особистості в умовах національного суспільства зі стертими станово-класовими межами. Цілком можливо, що масова культура є ембріональним попередником якоїсь нової, що тільки народжується, повсякденної культури, яка відображає соціальний досвід життя вже на індустріальному (національному) і постіндустріальному (багато в чому транснаціональному) етапах розвитку. В процесах її селекції поки що дуже неоднорідних за своїми характеристиками форм вона може виникнути як новий соціокультурний феномен, параметри якого нам ще невідомі.

Так чи інакше, але очевидно, що масова культура – це варіант повсякденної культури міського населення епохи «високо спеціалізованої особистості», компетентної тільки в своїй вузькій сфері знань і діяльності, а в іншому – схильної до користування друкарськими, електронними довідниками, каталогами, «гідами» та іншими джерелами економно скомпонованої і скороченої «для цілковитих дурнів» інформації.

Зрештою, естрадна співачка, що пританцьовує біля мікрофона, співає приблизно про те ж, про що писав у сонетах Шекспір, але в даному разі перекладеному на мову «два приплескування, три притупування». Для людини, що має можливість читати Шекспіра в оригіналі, це звучить огидно. Але чи можна навчити все людство читати Шекспіра в оригіналі (як про це мріяли філософи-просвітителі), як це зробити і, – головне, – чи потрібно це взагалі? Запитання далеко не оригінальне, оскільки воно становить основу всіх соціальних утопій усіх часів і народів. Масова культура не відповідає на нього. Вона лише заповнює лакуну, утворену відсутністю певної відповіді.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Орлова Э.А. Динамика культуры и целеполагающая активность человека // Морфология культуры: структура и динамика. – М., 1994. – С. 4-12.*
2. *Флиер А.Я. Массовая культура и ее социальные функции. http://www.culture.21.ru*
3. *Савицкая Т.Е. Русский традиционализм в 90-е годы: Опыт культурологического портрета // Культура в совр. мире: опыт, проблемы, решения: Науч. информ. сб. – М., 1997. – Вып. 2. – С. 3-21.*
4. *Вьюнник Е.Д. Проблема «цивилизованности» глазами американцев // Культура в совр. мире: опыт, проблемы, решения: Науч. информ. сб. – М., 1997. – Вып. 2. – С. 22-25.*
5. *Пилипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система // Человек. – 1997. – № 5. – С. 80-89.*
6. *Ерасов Б.С. Социальная культура: Пособие для студентов. – М., 1997. – 591 с.*
7. *Культурная антропология: Учеб. пособие. – СПб, 1996. – 186 с.*
8. *Михайлова Л. И. Социология культуры: Учеб. пособие. – М., 1999. – 231 с.*
9. *Белик А.А. Культурология: Антропологические теории культур. – М., 1999. – 239 с.*

10. *Пилипенко А.А., Яковенко И.Г. Культура как система // Человек. – 1997. – № 5; № 6; 1998. – № 1, 2.*
11. *Остапенко Д. Глобалізація і проблеми культурної ідентичності // Культура і життя. – 1998. – 15 лип. – С. 1.*
12. *Афанасьев Ю.Л. Социально-культурный потенциал художественной деятельности. – Львов: Свит, 1990. – Гл. III.*
13. *Вопросы социального функционирования художественной культуры: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Г.Г. Дадамян. – М.: Наука, 1984. – С. 86-134.*
14. *Журавлев В.В. Мир художественной культуры. – М.: Мысль, 1987. – Гл. 1.*
15. *Мартынов Ф.Г. Человеческое бытие и бытие произведений искусства. – Свердловск: Изд. Урал. ун-та, 1988. – Гл. III.*
16. *Соколов К.Б. Социальная эффективность художественной культуры. – М.: Наука, 1990. – Гл. II, IV.*
17. *Фохт- Бабушкин Ю.У. Художественная культура: Проблемы изучения и управления. – М.: Наука, 1986. – Гл. I-III.*
18. *Художественная культура и искусство: Сб. науч. тр. / Отв. ред. В.Е. Гусев. – Л.: ЛГИТМИК, 1987. – Разд. 1.*
19. *Художественная культура и развитие личности: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.У. Фохт-Бабушкин. – М.: Наука, 1987. – Разд. 1.*
20. *Человек в мире художественной культуры: Приобщение к искусству: процесс и управление: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Ю.У. Фохт-Бабушкин. – М.: Наука, 1982. – Гл. I, II.*
21. *Яковлев А.М. Кич и художественная культура. – М.: Знание, 1990. – 62 с.*
22. *Шаров А.С. Самоопределение человека в культуре // Психосфера. – 1998. – № 4. – С. 5–9.*
23. *Крымский С.Б., Парахонский Б.А., Мейзерский В.М. Эпистемология культуры: Введение в общественную теорию познания. – К.: Наук. думка, 1993.*
24. *Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Зб. наук. праць / Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 1999. – 327 с.*
25. *Суспільство на порозі XXI століття: філософське осмислення плинного світу / НАН України. Київ. ін-т філософії. – К., 1999. – 265 с.*
26. *Флиер А.Я. Культура как фактор национальной безопасности // Общественные науки и современность. – 1998. – № 3. – С. 21-28.*
27. *Джинчарадзе Н. Інформаційна культура. – К.: Укр. пропілеї, 1999. - 148 с.*
28. *Абдулаев В.Ш., Новик И.Б. Введение в информационный мир. – М.: Наука, 1991.*
29. *Абрамов Ю.Ф. Картина мира и информация: Философ очерки. – Иркутск: Наука, 1988.*
30. *Айламазян А., Стась Е. Информатика и теория развития. – М.: Мысль, 1993.*
31. *Бебик В. Політичний маркетинг і менеджмент. – К.: Політика, 1995.*
32. *Видрін Д. Суспільство і витоки інформації. – К., 1996.*
33. *Каныгин Ю.М. Основы когнитивного обществознания. Информационная теория социальных систем. – К.: Укр. акад. информатики, 1993.*

Надійшла до редколегії 15.01.2001 р.

УДК 947.7(043) "1917/1920"

Є.С. ЯРОШЕНКО

ВНЕСОК НАУКОВЦІВ ХАРКОВА В ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Висвітлюється роль інтелігенції та громадськості Харкова в формуванні пам'яткоохоронної структури в Україні

Охорона національної історико-культурної спадщини є пріоритетним і неусипним обов'язком держави. Україна, перебуваючи в залежному стані від інших країн, тривалий час не мала вагомих важелів для охорони культурних цінностей, ця обставина давала змогу «колумбам-пошукувачам», переважно російським та польським, безкарно розкрадати й вивозити культурні надбання українського народу.

Утиски і заборони над українством, що були в Російській імперії до 1917 р., перешкоджали виявленню та вдоволенню культурних запитів українців. Проте не варто було б сподіватися на той колосальний розмах творчих сил після революції, що виявився в Україні і в короткий час призвів до створення низки визначних наукових установ та центрів з виразним національним забарвленням, зокрема і в пам'яткознавстві, без наполегливої, часом забороненої владними структурами, праці подвижників справи охорони національних культурних цінностей на українських землях.

Науковці Харкова починаючи з XIX ст. зробили вагомий внесок у зародження і становлення державної системи охорони культурної спадщини в Україні.

Початок наукового дослідження пам'яток Слобожанщини припадає на першу половину XIX ст. Значним поштовхом у цій справі став імператорський указ від 31 грудня 1826 р., в якому наказувалося негайно зібрати відомості по всіх губерніях про історичні пам'ятки й подати описи їх за програмою, що додавалася до указу. Результатом цього розпорядження було подання з різних губерній Російської імперії численних описів та планів, видрукуваних пізніше за редакцією Глаголєва «В материалах до статистики Российской империи» [1]. У цьому зводі подані пам'ятки Слобідської України, зроблені невідомими авторами.

Харків у першій половині XIX ст. стає центром українського національного відродження, що посилило увагу суспільства до історії рідного краю. Цьому сприяло декілька чинників, і головний з них, порівняно з іншими

академічними центрами України (Києвом, Одесою) – у Харкові не було витренуваної на боротьбі з українством адміністрації та армії добровольців, що переслідували і цькували український рух, впливовою була діяльність міцної верстви інтелігенції, що гуртувалася навколо першого на Лівобережній Україні університету [2].

Ще до початку діяльності Харківського історико-філологічного товариства з'явилися дослідження, переважно з загальної історії Слобожанщини, в яких автори описували пам'ятки краю XVII – XIX ст. Це здебільшого історико-статистичні описи, різноманітні довідники і путівники, публікації мемуарного типу тощо, в яких надавалася ґрунтовна оцінка мистецької цінності пам'яток, робилися теоретичні узагальнення з проблеми.

Серед церковних діячів, які залишили помітний слід в українському пам'яткознавстві минулого століття, почесне місце належить архієпископу Філарету (Д.Г. Гумілевському). Він активно вивчав історію монастирів Слобідської та Лівобережної України, церковну старовину, матеріали церковних та монастирських архівів, упорядкував і видав багатотомну працю «Историко-статистическое описание Харківської та Чернігівської єпархій» (1857 – 1858 рр.).

Історико-філологічне товариство, засноване при Харківському університеті в 1876 р., розпочало свою діяльність у складний для українства час – рік опублікування трагічного «Указа 1876 р.», що на 30 років навісив ланцюги на українське слово. Більше того, ситуація на етнічних українських землях складалася так, що по суті Харківське історико-філологічне товариство стало центром жевріючої наукової думки України в 70-80 рр. XIX ст. Засноване в 1873 р. перше суто українське наукове товариство у Львові (з 1894 р. наукове товариство ім. Т. Шевченка) тільки-но набирало обертів і «було відчужене від українського громадянства» [3], а київське «Юго-Западное отделение Императорского русского географического общества» вже припинило свою діяльність. Якщо до цього додати, що в «Киевской старине» (1882) не дозволяли друкувати статей українською мовою, то стане зрозумілим значення, яке мало для української науки Харківське історико-філологічне товариство в період зародження і формування національного пам'яткознавства. З перших днів свого існування товариство почало розробку питань місцевої історії, збирання, вивчення і видання пам'яток народного мистецтва [4].

Генераторами швидкого розвитку історико-філологічного товариства в Харкові були непересічні за своїми науковими вподобаннями особистості. Один з них – М. Сумцов.

Професор Сумцов доклав багато зусиль для становлення українського музейництва: складав програми для пошуку і збирання етнографічних предметів, та й сам брав активну участь у чисельних експедиціях. У цих подо-

рожах вчений зібрав цінний матеріал для свого дослідження «Очерков народного быта».

Витвори народних майстрів, дерев'яні та глиняні вироби, вишивки не вважалися на той час гідними для експонування в музеях, збирання їх викликало сміх та глузування, як з боку інтелігенції, так і збоку видатних музейників (Б. Ханенка, М. Терещенка). Обґрунтовані висновки науковців (М. Сумцова, М. Біляшівського, Д. Щербаківського) дозволили предметам народно–ужиткового мистецтва зайняти належне місце в музеях України.

Дієву участь взяло історико-філологічне товариство в організації XII Археологічного з'їзду, який відбувся 15-27 червня 1902 р. у Харкові.

На з'їзді було чимало цікавих доповідей, в яких автори переважно аналізували стан охорони пам'яток в Україні та на Слобожанщині. Головна заслуга з'їзду полягає в залученні до всебічного вивчення пам'яток України найбільш відомих і кваліфікованих вчених, що забезпечило високий рівень і ґрунтовність їх доповідей, вихід монографічних праць [5]. Це заперечувало висновки М. Сумцова, який на 25-літті від дня заснування історико-філологічного товариства (1901), підсумовуючи, зазначав у розпачі: «…про історичну бідність Слобожанщини і майже повну відсутність історичних пам'яток».

Велику роботу в організаційному комітеті XII Археологічного з'їзду здійснив Є.К. Редін (1863-1908) – один із засновників мистецтвознавчої школи в Харківському університеті. На з'їзді він репрезентував розвідку «Памятники церковных древностей Харьковской губернии». Це дослідження продовжило цикл праць Рєдіна, присвячених церковній старовині. У ній автор зазначав, що: «церковні старожитності – один із головних показників культури народу, його духовних уподобань» [6]. Рєдін запропонував широку програму заходів щодо вивчення і збереження пам'яток української культури. З ініціативи Є. Рєдіна при університетському музеї красних мистецтв був створений церковний відділ. Багато що успадкував від Є. Рєдіна і продовжив дослідження на царині охорони культурної спадщини Ф. Шміт, який працював з 1912 р. у Харківському університеті. Він же взяв активну участь у становленні національної системи охорони культурної спадщини в роки революції.

Створення на початку революції громадської, а вже влітку 1917 р. першої державної пам'яткоохоронної структури в системі Генерального секретарства народної освіти України – Відділу охорони пам'яток мистецтва та старожитностей, стало логічним продовженням справи, що була започаткована українськими науковцями зі збереження національної історико-культурної спадщини, починаючи з другої половини XIX ст. на всіх етнічних землях, де мешкали українці.

У досить короткі строки, протягом 1917-1918 року, були створені губернські комітети охорони пам'яток старовини та мистецтва в Чернігові, Ка-

теринославі, Полтаві, які увійшли до сформованої національної системи охорони культурної спадщини України.

Завдяки неймовірним зусиллям відділу охорони пам'яток на чолі з М. Біляшівським та пам'яткоохоронців на місцях у вирі революції та громадянської війни були врятовані від знищення і пограбування безцінні мистецькі збірки, що належали як державі, так і приватним колекціонерам.

Нестабільна та плинна суспільно-політична ситуація в 1917-1918 рр. не дозволила сформувати в Харкові пам'яткоохоронну структуру на кшталт губернським комітетам в інших містах України.

Після бурхливих подій весни 1917 р. у Києві активізувався український рух на Слобожанщині, хоча він і не мав, насамперед, політичної підтримки з боку партій національного ґатунку в Харкові, так і не знайшовши вагомих важелів впливу на політичну і соціально-економічну ситуацію в краї. Не завжди виваженою була політика Центральної ради щодо Слобожанщини, так, згідно з II Універсалом, Харківська губернія не входила до територій, підвладних Києву. Тому тільки на ниві національного культурного будівництва були помітні певні зміни.

Влітку 1917 р. з ініціативи талановитого художника, відомого культурного діяча С. Васильківського в Харкові було засновано товариство «Музеї Слобожанщини», яке поставило за мету створити однойменний музей. Саме Васильківський передав у дар майбутньому музею близько 600 своїх картин, колекцію старовинної української зброї та народного одягу. Товариство звернулося через газету «Южный край» до широкого загалу із закликом підтримати його діяльність пожертвами пам'яток історії та культури Слобідської України. Восени 1917 р. товариство отримало назву «Музей України». Тоді ж значно поповнився склад товариства, членами якого стали такі відомі науковці та культурні діячі, як Д. Багалій, М. Баркос, І. Бойко, К. Жуков, О. Іваницький, В. Левитський, М. Плевако, М. Самокиш, О. Синявський, М. Сумцов, С. Таранушенко та ін. Їх спільними зусиллями вже в жовтні 1917 р. були, в основному, завершені підготовчі роботи до відкриття музею Слобідської України [7].

З ініціативою створення у Харкові музею революції виступило засноване у серпні 1917 р. товариство по збиранню матеріалів з історії революційного руху, до якого увійшли викладачі і студенти Харківського університету та інших навчальних закладів міста, архівісти.

У вересні 1917 р. провідні діячі культури Харкова, за прикладом інших міст України, зробили спробу організувати свій пам'яткоохоронний осередок.

Другого вересня 1917 р. при Харківському історико-філологічному товаристві було створено комісію, до складу якої увійшли С. Таранушенко, Ф. Шміт, О. Федоровський, Є. Іванов. Комісія розробила програму ефективних дій на царині охорони пам'яток культури та історії Слобожанщини,

проте втілити її в життя через об'єктивні обставини так і не змогла. Насамперед на перешкоді стала постійна зміна суспільно-політичної ситуації в Харкові та його околицях у 1917-1918 рр., а тривала нестабільність в суспільно-політичних відносинах завжди стає на заваді охороні культурних цінностей [8].

Та вже аналіз програми наводить на цікаві висновки: по-перше, слабкі тенденції національного руху на Слобожанщині в 1917 р. зумовили відрив пам'яткоохоронців Харкова від процесів творення національної системи охорони культурних цінностей, що була започаткований під орудою Центрального комітету охорони пам'яток мистецтва та старожитностей (ЦКОПСІМ), а в подальшому і відділу охорони пам'яток при Генеральному секретарстві народної освіти України.

У цьому сенсі пропозиції Харківської комісії до Тимчасового уряду децентралізувати пам'яткоохоронну справу та переручити частину повноважень місцевим науковим установам та об'єднанням, дублювали ті ж пропозиції, викладенні в статуті ЦКОПСІМ ще в квітні 1917 р., із застереженням, що Центральний комітет фактично номінувався і затвердився в статусі провідної пам'яткоохоронної структури України.

Значним зрушенням в пам'яткоохоронній справі регіону можна вважати складений комісією список культурних цінностей Слобожанщини, що потребують негайного захисту в зв'язку з трагічними подіями громадянської війни.

В цілому, даючи оцінку Харківській комісії з охорони пам'яток культури при історико-філологічному товаристві в 1917 р., потрібно констатувати, що вона діяла поза межами набираючого сили національного пам'яткоохоронного руху в Україні. Це несумісництво усвідомлювали й науковці, які працювали в комісії, вони продовжили свою роботу вже в державних пам'яткоохоронних органах. Для цього вони були змушені від'їхати з Харкова.

Так, восени 1918 р. Ф. Шміт виступив на сторінках часопису «Наше минуле» (Київ). «Ми, – наголошував він, – повинні за короткий час зробити для нашої старовини те, що Європа для свого давнього мистецтва робила десятиліттями і століттями». Серед першочергових заходів Шміт виділяв створення фахової структури підготовки кадрів: істориків, археологів, мистецтвознавців, музейних працівників, які б могли кваліфіковано опікуватися культурною спадщиною України. Реалізовуючи цю настанову, Ф. Шміт запропонував відкрити в Києві Археологічний інститут. Ідея в подальшому була втілена в життя, в інституті були зібрані кращі фахівці з історії та мистецтвознавства України.

Ф. Шміт висунув також інші пропозиції, спрямовані на поліпшення справи охорони історико-культурної спадщини. Зокрема, він закликав уряд гетьмана Скоропадського терміново прийняти відповідний закон, залучив-

ши до реалізації його положень широкі верстви населення. З цією метою він пропонував скликати з'їзд пам'яткоохоронців України, на якому затвердити загальну програму дослідження і збереження національної спадщини.

У часи національно-визвольних змагань починав свою блискучу наукову кар'єру, учень Ф. Шміта, С. Таранушенко. Він тісно співробітничав з відділом охорони пам'яток та, зокрема, його головою М. Біляшівським, який високо оцінював здібності молодого мистецтвознавця [9].

Підсумовуючи, потрібно підкреслити, що науковці Харкова зробили вагомий внесок в зародження міцних пам'яткоохоронних традицій на теренах України, діяльність Харківського історико-філологічного товариства наочно продемонструвала певний рівень у збиранні, дослідженні та охороні пам'яток історії та культури, таким чином скасовуючи заборону на вивчення українських культурних цінностей наприкінці XIX ст. Порівняно пасивні дії пам'яткоохоронців Харкова в добу становлення державної системи охорони пам'яток пояснюються передусім об'єктивними обставинами, що складалися в буремні роки революції на Слобожанщині, проте й у ці вкрай невигідні для справи охорони пам'яток часи були спроби стати на захист надбань української людності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Краткое обозрение древних русских зданий и др. отечественных памятников. – СПб., 1838. – Ч. 1; 1840. – Ч. 2.*
2. *Гермайзе О. Праця Київського українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – № 1/2. – С. 47.*
3. *Пріцак О. Роля НТШ ім. Шевченка в історії України // Сучасність – Мюнхен, 1984. – № 3. – С. 73.*
4. *Плевако М. Историко-филологическое общество при Харьковском университете // Укр. жизнь. – М., 1915. – № 11-12. – С. 61.*
5. *Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Х., 1902.*
6. *Редин Е.К. Памятники церковных древностей Харьковской губернии // Тр. Харьк. предварительного комитета по устройству XII Археолог. съезда. – Х., 1902. – Т. 1. – Ч. 1.*
7. *Южный край – 1917. – 24 мая.*
8. *Шандра В. Охорона старовини в ретроспективі до 1917 р. та нереалізовані тогорічні проекти // Пам'ятки України. – 1996. – № 3/4. – С. 115-119.*
9. *Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. – К., Полтава, 1994. – 58-59.*

Надійшла до редколегії 10.11.2000 р.

УДК 379.824:069(477.54)

С.О. СТРЕЛЬЦОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИВАТНОГО КОЛЕКЦІОНУВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ В XIX - НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглядається внесок дослідників у вивчення процесу збирання історичних та культурних цінностей

Приватне колекціонування історичних та культурних пам'яток в Україні є одним із ефективних засобів збереження та осмислення кращих надбань українського суспільства.

Соціокультурне значення і складний характер цього феномена, який відбився в регіональних та хронологічних відмінностях, різнопрофільності колекцій, їх зв'язку з історією культурних та освітніх закладів, здавна привертали увагу дослідників.

Щоб отримати загальне уявлення про історію та особливості розвитку приватного колекціонування в Україні, необхідно спершу дослідити проблему в окремих регіонах, місцевостях.

Одним із таких регіонів є Харківщина, котра з початку XIX ст. поступово набуває значення місцевості, в якій активно розвивається приватне колекціонування, представлене такими відомими іменами як А. Алфьоров, А. Краснов, І. Бецький, В. Каразін, архієпископ Арсеній, М. Сумцов, В. Квітка, К. Донець-Захаржевський, Д. Багалій, та багато інших. Усі вони цікавилися колекціонуванням, громадською та благодійною діяльністю: жертвували гроші на розвиток культурних та благодійних закладів, дарували власні колекції музеям та бібліотекам. Саме завдяки їх діяльності виникали культурно-освітні установи, серед яких можна назвати навчально-допоміжні заклади університету (бібліотека, архів, музей старожитностей, нумізматичний кабінет, етнографічний музей), промислово-художній музей та громадська бібліотека.

Дослідження історії приватного колекціонування історичних та культурних цінностей, до яких можна віднести книжкові й рукописні зібрання, архіви, історичні та художні цінності, має важливе значення для вивчення історії музейної, бібліотечної та архівної справ.

Найбільшого розвитку процес приватного колекціонування набув у XIX – на початку XX ст. у період зростання національної самосвідомості.

На Харківщині процес колекціонування пов'язується з культурно-економічним розвитком краю, оскільки цей період, відомий як епоха культурного

відродження, в якому поширюється інтерес громадськості до місцевої історії, виходять друком численні видання, в яких містяться дослідження історії краю, створюються вчені товариства, засновуються громадсько-культурні заклади.

Але головним чинником будь-якого процесу є не абстрактні реформи чи події, а люди, які вивчали в той час історію рідного краю, шукали свої корені в минувшині. Саме завдяки їх невтомній праці ми можемо простежити процес культурного ренесансу в Україні, і як складову частину цього процесу – розвиток приватного колекціонування. Інтерес місцевого населення до предметів старовини дає змогу охарактеризувати культурний розвиток краю. Більше того, відомо, що переважна більшість власників приватних зібрань, так чи інакше брали активну участь у громадському житті краю. А це, в свою чергу, свідчить про те, що колекціонери відіграли не останню роль у культурному відродженні України.

Дослідження деяких аспектів історії приватного колекціонування на Харківщині розпочалося вже в першій половині XIX ст. Але воно мало свої особливості.

По-перше, історичних досліджень, які б безпосередньо вивчали процес колекціонування на Харківщині, не було. Існували дослідження, які торкалися питання історії заснування та розвитку навчальних або громадських закладів, що в процесі своєї діяльності мали зв'язок із накопиченням колекцій історично-культурних цінностей й завдяки такому зв'язку підтримували стосунки з приватними колекціонерами.

По-друге, до нас дійшли свідчення переважно про ті колекції, які були об'єктами дій з боку їх власників, а саме: купівлі, продажу, обміну, дарунку, заповіту та ін. Все це зумовлює й характер більшості джерел та літератури, що надають інформацію про розвиток колекціонування на Харківщині.

Дослідження приватних колекцій базується на джерелах достатньо широкого змісту. Серед основних джерел, із яких можна отримати інформацію про розвиток приватного колекціонування на Харківщині і якими користувалися дослідники цього питання в XIX – початку XX ст., слід відзначити:

- архівні матеріали (Харківської міської шестигласної думи, міської управи, Харківського університету, персональні фонди відомих діячів Харківської губернії та ін.);
- актові матеріали, до яких належать документи державних установ (журнали засідань Харківської міської думи, звіти про стан навчально-допоміжних закладів університету, протоколи засідань імператорського Харківського університету);
- статистичні матеріали, серед яких слід назвати видання Губернського Статистичного комітету (Харківські календарі);

- періодичні видання (Харківські губернські відомості, Журнал Міністерства Народної Освіти, Вісник Європи, Записки імператорського Харківського університету, повідомлення Харківської Міської Думи та ін.);
- мемуари та епістолярії (листи І.Є. Бецького, спогади М.Д. Раєвської);
- документи й матеріали громадських організацій (Збірник Харківського історико-філологічного товариства, звіти Харківської громадської бібліотеки.);

Окремо слід відзначити джерела, що мають відношення до XII-го Археологічного з'їзду в Харкові (1902 р.) (протоколи засідань підготовчого комітету, альбом та каталоги виставок, присвячених з'їзду), значення яких в тому, що вони відображають стан розвитку приватного колекціонування на Харківщині кінця XIX – початку XX ст.

Саме ці матеріали використовували вчені в XIX – на початку XX ст. у дослідженнях, що вивчали питання приватного колекціонування історично-культурних цінностей на Харківщині.

Отже, за своїм змістом джерела висвітлюють розвиток приватного колекціонування різнобічно.

У свою чергу література охоплює питання досліджень переважно навчально-допоміжних закладів університету, музею, колегіуму та бібліотек міста. Тому за своїм змістом її можна поділити на п'ять частин:

1) довідкова література, про історію розвитку краю в цілому;
2) література, присвячена Харківському університету та його навчально-допоміжним закладам;
3) видання, про історію Харківської громадської бібліотеки;
4) праці, що стосуються історії Харківського колегіуму;
5) дослідження, присвячені окремим діячам, власникам приватних зібрань.

Такий розподіл пояснюється тим, що приватне колекціонування на Харківщині в XIX – початку XX ст. не було об'єктом вивчення. Дослідження, щодо приватного колекціонування, спрямовані на вирішення інших проблем (історія регіону, його міст, розвиток та роль культурно-освітніх закладів). І в такому разі можна говорити лише про праці вчених, котрі приділяють увагу приватному колекціонуванню в контексті історичних розвідок узагальнюючого характеру.

До таких досліджень належать праці І.О. Устинова «Путеводитель по г. Харькову» [30] та К.П. Щелкова «Харьков. Историко-статистический опыт» [36], в яких містяться відомості про поповнення колекції музею університету завдяки дарункам від А.М. Алфьорова та І.Є. Бецького.

Подібну інформацію містить «Историко-справочный путеводитель» А.Н. Гусєва [8], щодо поповнень колекцій музею та нумізматичного кабінету університету, а також історичного архіву ХІФТ.

Найвидатнішою подією було видання монографії Д.І. Багалія в співавторстві з Д.П. Міллером «Історія міста Харкова за 250 років» [1]. Праця понині залишається найповнішим історичним дослідженням Харкова, справжньою енциклопедією для всіх, хто цікавиться історією рідного краю. Проблема приватного колекціонування висвітлюється всебічно: роль приватних колекцій у створенні навчально-допоміжних закладів університету, поширенні зібрань художньо-промислового музею, громадської бібліотеки, бібліотеки колегіуму, значення приватної ініціативи при проведенні XII Археологічного з'їзду, розглядається діяльність деяких колекціонерів. Д.І. Багалій наводить мемуарні матеріали, які свідчать про культурне та громадське життя губернії, відомості про деяких власників колекцій історично-культурних цінностей [1, С. 848-850].

До досліджень історії Харківського університету можна віднести:

1) літературу загального змісту;
2) дослідження історії допоміжних установ університету.

Серед праць загального змісту одним із перших досліджень, що стосується приватного колекціонування є «Историко-статистические записки об императорском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года», зібрані К. Фойгтом та видані в 1859 році [31]. Ця праця висвітлює історію виникнення та розвитку навчально-допоміжних установ Харківського університету, які містять цінні відомості щодо зв'язку цих установ із приватними колекціонерами з метою купівлі, обміну або прийняття в дар їх колекцій. Подаються дані про відкриття та історію поповнення зібрань нумізматичного кабінету, бібліотек (головної та студентської) та кабінету малювання й живопису (згодом Музей красних мистецтв та старожитностей).

У кінці XIX ст. вийшла праця В.С. Іконнікова «Опыт русской историографии» [11], яка містить відомості про книгозбірні, архіви, музеї університетів, а також про сімейні й приватні архіви та бібліотеки по всій території Російської імперії. Головна цінність праці в тому, що це видання, яке, поряд із довідковою інформацією про колекції, надає бібліографію з цього питання.

У 1893р. вийшов друком перший том праці «Опыт истории Харьковского Университета» Д.І. Багалія [4], який відрізняється від подібних матеріалів, присвячених історії університету, тим, що автор не лише наводить нові факти щодо приватних колекцій, які отримав університет за останні роки, але й визначив роль цих колекцій для університету та громадськості. Зокрема, Д.І. Багалій відзначав, що кабінет нумізматики та рідкостей виник виключно завдяки пожертвуванням колекцій від приватних осіб [4, С. 482].

Значним внеском у дослідження приватного колекціонування на Харківщині стала праця Д.І. Багалія: «Краткий очерк истории Харьковского университета» [2], (1906 р.) На відміну від попереднього свого дослідження, автор більше уваги приділив поповненню колекцій Музею красних мис-

тецтв та старожитностей університету та бібліотеки. Але якщо відомості про музей обмежуються свідченнями про дари І.Є. Бецького та А.Н. Алфьорова, то цього не можна сказати про університетську бібліотеку. Д.І. Багалій звернув увагу на поповнення фонду бібліотеки колишніми вихованцями університету. Він назвав прізвища власників і зміст пожертвувань та додає приватну кореспонденцію від колекціонерів до правління університету з проханням приєднати їх колекції до фонду бібліотеки [2, С. 217]. Ця монографія дозволяє визначити роль, яку відіграв у поповненні колекцій університету його професорсько-викладацький склад, оскільки переважна більшість приватних зібрань надійшла до бібліотеки саме від учених університету.

Праці, присвячені дослідженню історії Музею красних мистецтв та старожитностей, представлені літературою як довідково-інформаційного типу так і окремими дослідженнями історії перших колекцій музею.

Серед перших слід назвати «Указатель произведений, хранящихся в Музее изящных искусств», якого вийшло 3 випуски. Перший випуск був присвячений відділу скульптури [27], другий – живопису [28], а третій – гравюрам та офортам [29]. Упорядкував покажчики Г.С. Чіріков, співробітник музею університету. Він у 1877 р. написав працю про походження та склад музею при університеті [28, С. 230-251], в якій докладно розглянув історію колекцій А.М. Алфьорова та І.Є. Бецького, й також додав характеристику складу їх зібрань, відзначив велике значення цих зібрань для університету.

Значний внесок у дослідження історії музею університету зробили Є.К. Рєдін та М.І. Черноволот. Першою працею Є.К. Рєдіна була стаття «И.Е. Бецкий и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета» [17], в якій він відзначив значну роль І.Є. Бецького в поповненні колекцій музею. Цю тему він продовжив у праці «Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета» [18].

М.І. Черноволот досліджував внесок А.Н. Алфьорова, зокрема його колекцію гравюр, її оцінку та склад у праці «Музей изящных искусств и древностей» [14].

Окремо слід відзначити статті М.Ф. Сумцова: «Приобретения Музея изящных искусств за последние два месяца» [26, С. 2], «Два слова об университетской горке и университетских музеях» [23, С. 2-3], «Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета» [24, С. 4] та «Осмотр музеев» [25, С. 3]. Ці статті відображають процес поповнення колекцій музею університету саме завдяки приватним зібранням.

Окремих праць, присвячених історії нумізматичного кабінету немає. Його колекції описував Р.І. Шерцль [15], але він не висвітив історію виникнення тих чи інших монет у зібранні нумізматичного кабінету. Проте маючи такий докладний опис монет, представлених у праці вченого, можна простежити від кого й коли вони надійшли.

Серед навчально-допоміжних закладів університету поважне місце належить Історичному архіву, який виник у 1890 р. Історію розвитку архіву вивчав Є.М. Іванов. Його стаття «Харьковский исторический архив» [10] містить свідчення щодо поповнення архіву від власників приватних архівів та колекціонерів старовинних актів.

Говорячи про значення, яке надає вивчення історії університету та його навчально-допоміжних закладів для дослідження розвитку приватного колекціонування на Харківщині, можна дійти висновку, що приватні колекції були головним чинником при створенні та поповненні музею, кабінетів, бібліотеки та архіву університету.

Більше того, завдяки дослідженню історії взаємовідносин власників приватних зібрань із керівництвом університету, ми маємо можливість простежити за змінами, що відбулися в розвитку приватного колекціонування від початку XIX ст. до початку XX ст.

По-перше, змінилася кількість приватних зібрань. Приватні колекції стали більш поширеним явищем ніж на початку століття.

По-друге, змінився соціально-професійний склад власників приватних зібрань. Значна роль належала інтелігенції.

По-третє, змінилося ставлення громадськості до власників приватних колекцій. Відомі вчені, культурні діячі відзначали важливу роль колекціонерів у розвитку краю.

Свідчення щодо розвитку приватного колекціонування також можна отримати з досліджень, присвячених вивченню історії культурних, громадських та освітніх закладів міста.

Одним із таких закладів є Харківська громадська бібліотека, відкриття якої було важливою подією в розвитку культури та освіти того часу. Цій події присвячена праця Ф.А. Павловського «Первый год Харьковской общественной библиотеки» [16], в якій автор зупинився на історії створення у Харкові першої публічної бібліотеки, відкритої у 1833 р., до якої надійшло велике зібрання книг, карт та рукописів від В.Н. Каразіна.

Але перший намір відкриття бібліотеки був передчасний й не отримав схвалення з боку громадськості. Наступна спроба відбулася в 1886 р., коли з нагоди відкриття Харківської громадської бібліотеки до неї надійшли книжкові зібрання, переважно від викладачів університету.

Друга спроба була більш вдалою, про що свідчить постійне поповнення фонду бібліотеки, головним чином завдяки пожертвуванням й збільшенню кількості відвідувачів. Постійне зростання фондів бібліотеки сприяло виходу праці Д.І. Багалія «О необходимости постройки дома для Харьковской общественной библиотеки» [3], у якій автор серед причин, що привели до необхідності побудови нового приміщення для бібліотеки, називає книжкові колекції, подаровані Г.П. Данилевським та В.І. Пораєм-Кошицем [3, С. 5].

Не можна не згадати про один із найстаріших навчальних закладів міста, Харківський колегіум, бібліотека якого отримала цінні колекції книг від представників церкви. Історія цих пожертвувань відома нам завдяки вивченню діяльності таких діячів церкви, як Христофор Сулима, Арсеній та ін. Досліджував діяльність церковних ієрархів М.О. Лащенко [12], який сам був священиком.

Свідчення щодо історії розвитку Харківського колегіуму дуже важливі, оскільки колегіум (один із найстаріших навчальних закладів на Харківщині) мав зв'язки з власниками зібрань історично-культурних цінностей. Історії цього закладу присвячено багато праць, серед них слід відзначити «Харьковский коллегиум до его преобразования в 1817 году» М. Стелецького [22], цінність якої полягає в тому, що автор наводить свідчення про дари книжкових зібрань до бібліотеки колегіуму, які стосуються кінця XVIII ст. – епохи, коли процес приватного колекціонування не набув поширення.

Ще одним цікавим напрямом у дослідженні приватного колекціонування на Харківщині історично-культурних цінностей можна вважати праці вчених, присвячені пошуку та опису приватних архівів.

Подібні дослідження проводили за різних часів Г.П. Данилевський [9], А.Ф. Селіванов [21] та Д.П. Міллер [13]. Завдяки їм до нас дійшли свідчення не лише про приватні архіви, але й про зібрання монет, картин та інших історично-культурних цінностей, що належали власникам досліджуваних архівів.

Крім того, слід відзначити статтю Д.І. Багалія «Фамильные бумаги Щербининых, князей Кропоткиных и Донцов-Захаржевских в имении П.П. Флоты в с. Бабаях» [6, С. 2], значення якої полягає в тому, що автор наголошує на проблемі збереження приватних зібрань, наводячи приклади вже втрачених архівів.

Окремо стоять праці, що відносяться до біографій видатних представників громадськості Харківщини, які мали цінні колекції предметів старовини. Подібні свідчення можна знайти в Бібліологічному збірнику [7] або у виданнях Харківського календаря за 1883 р. [32], 1884 р. [33], 1885 р. [34] та Харківському збірнику за 1887 р. [35].

Виходили дослідження, присвячені видатним громадським діячам та колекціонерам. Серед них можна назвати статті Є.К. Редіна в збірнику ХІФТ «Письма В.В. Стасова к Н.Л. Шабельской» [19, С. 198 - 219], де автор розповідає про діяльність Н.Л. Шабельської та відзначає значення її дарів для музеїв міста та розвитку етнографічного музейництва; «Памяти отца Василия Спесивцева» [20, С. 605-612]; М.Ф. Сумцова «Рисунки и картины Т.Г. Шевченко» [20, С. 234-242] (про колекцію картин Б.Г. Філонова); Д.І. Багалія «Украинская старина. Два культурных деятеля из среды харьковского духовенства» [5, С. 2-3] (про бібліотеку та предмети старовини А.А. Самборського).

Зважаючи на викладене, можна дійти висновку, що, по-перше, в XIX - на початку XX ст. не було досліджень, безпосередньо присвячених приватному колекціонуванню історично-культурних цінностей. Праці, що стосувалися питання приватного колекціонування були присвячені головним чином історії навчально-допоміжних закладів університету та інших громадських установ. Тому можна говорити про те, що дослідження приватного колекціонування на Харківщині в XIX - початку XX ст. мали переважно однобічний характер й висвітлювали лише ті приватні зібрання, що стосувалися діяльності університету, колегіуму, громадської бібліотеки або іншої громадської установи.

По-друге, дослідження, стосовно питання приватного колекціонування відносяться до другої чверті XIX ст., що дає можливість визначити час коли виникла необхідність у дослідженнях подібного типу.

По-третє, незважаючи на свою однобічність, дослідження дають змогу визначити власників колекцій, їх соціальний та професійний стан, місце проживання, охарактеризувати склад їх колекцій, значення діяльності власників колекцій для розвитку краю, роль приватних зібрань у створенні культурно-освітніх закладів та їх поповненні.

Таким чином, вивчення приватного колекціонування на Харківщині надає можливість сучасному дослідникові визначити основні напрями розвитку процесу приватного колекціонування та роль цих зібрань у житті Харківської губернії, а згодом і всієї України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Багалей Д.И., Миллер Д.П. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655- 905): Истор. моногр.: В 2-х т. Т.2. – Репринт. изд. – Х., 1993. – 982 с.*
2. *Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Х.: Изд. Ун-та, 1906. – 333 с.*
3. *Багалей Д.И. О необходимости постройки дома для Харьковской Общественной Библиотеки. – Х.: Тип. Зильберберга, 1894. – 16 с.*
4. *Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета. – Х.: Паровая тип. и литогр. Зильберберг и С-вья, 1893. – Т.1. – 1204 с.*
5. *Багалей Д.И. «Украинская старина. Два культурных деятеля из среды харьковского духовенства» // Харьк. губерн. ведомости. – 1896. – 18 сент. – 4 с.*
6. *Багалей Д.И. «Фамильные бумаги Щербининых, князей Кропоткиных и Донцов-Захаржевских в имении П.П. Флоты в с. Бабаях». // Харьков. губерн. ведомости. – 1888. – 24 сент. – 4 с.*
7. *Библиологический сборник. Т. 1. Вып.2: Биобиблиографические материалы, собранные в 1913-1914 годах Э.А. Вольтером. – Петроград: Изд. рус. библиолог. о-ва, Тип. Император. Акад. наук, 1915. – 56 с.*
8. *Гусев А.Н. Историко-справочный путеводитель. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях. – Х.: Тип. А. Дарре, 1902. – 260 с.*

9. *Данилевский Г.П. Частные и общественные собрания старинных актов и исторических документов в Харьковской губернии. // Журн. Мин-ва народ. просвещения. – СПб, 1856. – Ч. 89. – С. 96-103.*
10. *Иванов Е.М. Харьковский исторический архив. // Сб. Харьков. историко-филолог. о-ва. Т. XIV. – Х.: Тип. «Печатное Дело», 1905. – 423 с.*
11. *Иконников В.С. Опыт русской историографии. – К.: Тип. Император. ун-та св. Владимира, 1891. – Т. 1. – Кн. 2. – 955 с.*
12. *Лащенко Н.А. Материалы к столетию Харьковской кафедры. Христофор – первый епископ Слободско-Украинский и Харьковский // Харьков. сб.: Лит.-науч. прил. к «Харьковскому календарю» на 1893 год. Вып. 7. – Х.: Изд. Харьков. губерн. стат. ком., 1893. – 476 с.*
13. *Миллер Д.П. Об архивах Харьковской Губернии // Изв. XII археолог. съезда в Харькове, 15-27 авг. 1902 г. – Х.: Электрич. типо-литогр. С.А. Шмерковича, 1902. – 238 с.*
14. *Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета. Отделение гравюр. Коллекция гравюр А.Н. Алфёрова. – Х.: Тип. и литогр. Зильберберга, 1911. – 289 с.*
15. *Описание медалей и монет, хранящихся в нумизматическом кабинете императорского Харьковского университета. – Х.: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1910. – 1044 с.*
16. *Павловский Ф.А. Первый год Харьковской общественной библиотеки. – Х.: Тип. губерн. правл., 1888. – 16 с.*
17. *Редин Е.К. И.Е. Бецкий и музей изящных искусств и древностей Харьковского университета // Зап. император. Харьков. ун-та. – 1901. – Кн. 4. – 615 с.*
18. *Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей императорского Харьковского университета (1805-1905 г.) // Зап. император. Харьков. ун-та. – 1904. – Кн. 3. – 377 с.*
19. *Редин Е.К. Письма В.В. Стасова к Н.Л. Шабельской // Сб. харьков. историко-филолог. об-ва. Т. XVIII. – Х.: Тип. «Печатное дело», 1909. – 563 с.*
20. *Сборник харьковского Историко-Филологического Общества. Т. XVI. Труды харьковской комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославле. – Х.: Тип. «Печатное Дело», 1905. – 791 с.*
21. *Селиванов А.Ф. Поездка в с. Михайловку Лебединского уезда // Харьков. сб. Литературно-науч. прил. к «Харьковскому Календарю» на 1889 год. Вып. 3. – Х.: Изд. Харьков. губерн. стат. ком., 1889. – 348 с.*
22. *Стеллецкий Н. Харьковский коллегиум до преобразования его в 1817 году. – Х.: Тип. Губерн. правл., 1895. – 219 с.*
23. *Сумцов Н.Ф. «Два слова об университетской горке и университетских музеях» // Южный край. – 1901. – 29 янв. – № 6917. – 4 с.*
24. *Сумцов Н.Ф. «Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета» // Южный край. – 1907. – 16 янв. – № 8989. – 4 с.*
25. *Сумцов Н.Ф. «Осмотр музеев» // Южный край. – 1911. – № 10338. – 4 с.*
26. *Сумцов Н. Ф. «Приобретения Музея изящніх искусств за последние два месяца» // Харьков. губерн. ведом. – 1885. – 6 июня. – № 44. – 4 с.*

27. *Указатель произведений, хранящихся в музее изящных искусств при императорском Харьковском университете. I. Скульптура. – Х.: Б.и., 1870. – 75 с.*
28. *Указатель произведений, хранящихся в музее изящных искусств при императорском Харьковском университете. II. Живопись. Масляные картины. Акварели и рисунки. – Х.: Б.и., 1877. – 251 с.*
29. *Указатель произведений, хранящихся в музее изящных искусств при императорском Харьковском университете. III. Гравюры, офорты, хромолитографии и проч. Отдел I. Коллекция эстампов Фридриха Аделунга. – Х.: В университетской тип., 1883. – 194 с.*
30. *Устинов И.А. Путеводитель по г. Харькову: Описание Харькова. – Х.: Тип. В. Попова, 1881. – 350 с.*
31. *Фойгт К.Г. Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 года. Составлены при содействии профессоров и чиновников университета, помощником попечителя харьковского учебного округа К. Фойгтом. – Х.: Б.и., 1859. – 170 с.*
32. *Харьковский календарь на 1884 г. – Х.: Изд. Харьков. губерн. стат. ком., 1883. – 657 с.*
33. *Харьковский календарь и памятная книжка на 1885 год. – Х.: Изд. Харьков. губерн. стат. ком., 1884. – 843 с.*
34. *Харьковский календарь на 1886 год. – Х.: Изд Харьков. губерн. стат. ком., 1885. – 850 с.*
35. *Харьковский сборник: Литературно-науч. Прил. к «Харьковскому календарю» на 1887 год. Вып. 1. – Х.: Изд. Харьков. губерн. стат. ком., 1887. – 283 с.*
36. *Щелков К.П. Харьков: Историко-стат. опыт. – Х.: Б.и., 1881. – 72 с.*

Надійшла до редколегії 20.11.2000 р.

УДК 17.00.08

ХАССАН М.Х. БАНІ МУСТАФА

МУЗЕЙ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ

Розповідається про одну з найвизначніших пам'яток Йорданії - набатейське місто Петра, яке входить до переліку пам'яток, занесених до «Зводу світової спадщини» ЮНЕСКО

На території Йорданії, яка протягом тисячоліть була на межі великих цивілізацій, залишили помітний слід давні народи: греки, римляни, візантійці, перси, турки-османи, хрестоносці, араби часів халіфату Омеядів. На цій землі можна побачити дійсно видатні витвори минулого, що наводять на глибокі роздуми про долі цивілізацій та людського таланту, про трудові звитяги народу і про його гігантські жертви. Мимохідь доводиться розмір-

ковувати про спадковість всього існуючого, про велич світової культури і необхідність збереження для наступних поколінь духовних цінностей, створених у минулі епохи.

Однією з найвизначніших пам'яток Йорданії є набатейське місто Петра, що розташоване на віддалі 262 км на південь від Амману і входить до числа пам'яток, занесених до «Зводу світової спадщини» ЮНЕСКО. Англійський поет і мандрівник Дж. У. Берґон змалював це місто так: «Воістину це унікальне та незвичайне диво, червоно-рожеве місто, що поступається роками лише самому Часові»[1].

Про це незвичайне «місто в скелях» із захопленням писали видатні вчені минулого: Діадор, Ератосфен, Евсавій Кесарійський, Страбон, Птолемей.

У IV ст. до н.е. кочове плем'я набатеїв підпорядкувало своєму впливу поділену міжгір'ями долину між Акабою та Мертвим морем на східному боці Ваді-ель-Араба в Йорданії (***ваді*** – це долина або глибокі всохлі річища, де лише кілька разів на рік є вода) [1].

Оскільки набатеї тримали під пильним контролем важливі торговельні шляхи, вони з часом стали найбагатшим і наймогутнішим народом у Північно-Західній Аравії [2].

Раніше вчені стверджували, що Петра була колись величавим містом, проте нині, в результаті археологічних знахідок, стало відомо, що це некрополь, викарбуваний у скелях, у непрохідному місці, на висоті 900 метрів над рівнем моря.

Численні завойовники, дізнавшись про незліченні багатства «цвинтаря в скелях», намагалися загарбати Петру, проте високі скелясті гори, що оточували її, перешкоджали цьому. Потрапити до міста-некрополя можливо було лише вузькою ущелиною Ес-Сік, де дві сотні добре озброєних вояків могли стримати навалу цілої армії. Але все ж в 106 р. н.е. Петра пала під натиском найкращого війська того часу – римських легіонерів, та й то після того, як ті підступно залишили твердиню без води, зруйнувавши акведук. Петра тривалий час залишалася римською колонією, але потім, з розвитком сирійської Пальміри і падінням Рима під натиском варварів, була забута. Декілька разів її відвідували хрестоносці, що побудували два невеликих форти. Потім про некрополь знову було забуто – аж до 1812 р., коли його знайшов молодий швейцарський мандрівник Йоган Людвиґ Буркґардт.

Син багатого швейцарського фабриканта, Бурґардт народився 25 листопада 1874 р. у Лозані. Здобувши блискучу освіту вдома, він у 1800 р. вступає до Лейпцігського університету, де вдосконалює знання мов, як давніх, так і нових, з 1804 р. під тиском політичних обставин Буркґардт від'їздить до Лондона.

Англія для Буркгардта була не просто країною, де він мав здобути освіту, оскільки саме тут його зацікавила діяльність Британської Асоціації зі сприяння відкриттям у внутрішній частині Африки, що продуктивно діяла з

1788 р. Дослідження Африканського континенту, як і арабських країн, в Європі наприкінці XVIII ст. значно активізувалося, а Асоціація не лише намагалася встановити торговельне та політичне володарювання в цих регіонах, але й ставила перед собою наукові завдання.

Очолював Асоціацію відомий природознавець Джозеф Бенкс, що брав участь в експедиції Д. Кука 1768-1771 рр.

Буркґардт, завдяки спілкуванню з відомими географами, природознавцями, був захоплений несамовитою ідеєю подорожі на Схід, але щоб втілити задум в життя, він ще вивчав ботаніку, медицину, географію, арабську мову в Кембріджському університеті. Маршрут був накреслений Асоціацією: відвідати Мальту, звідти попрямувати до Сирії, там підготуватися і акліматизуватися, після чого через північ аравійських земель прямувати до Єгипту, а потім – на південь Сахари, до Нігеру.

Подолавши численні перешкоди в мандрівці (незнайома арабська цивілізація), вдягнений у мусульманський одяг, вільно володіючи арабською, та намовивши, за допомогою хитрощів, місцевого вождя відвести його для жертвоприношення на могилу первосвященика Аарона (Ґеруна), Йоган Людвіґ Буркґардт першим із сучасних європейців доторкнувся до віковічної краси – Петри [3].

Знайомство з некрополем починається з вузької стежини, обабіч якої височать скелі, які немов змикаються на висоті 100-150 м. Через деякий час колір скель змінюється: з брунатних вони перетворюються на руді завдяки сонячному світлу, а потім на рожево-червоні. В напівтемряві починають вирізнятися великі ніші, дуже схожі на ті, що роблять для статуй. Проходячи далі по покрученнях Ес-Сіка, довжина якого 9 км., а ширина лише 2 м., все більше й більше відкриваються ніші у скелях, до того ж вони розташовані по дві-три, деякі з них з обох боків прикрашені пілястрами.

Мал. 1. Ущелина Ес-Сік

Міжгір'я розширюється і раптом виростає гармонійна, легка, стрункa, але разом з тим велетенська будівля, яка випромінює рожево-червоне сяйво. Фасад скарбниці прикрашений корінфськими колонами, а над ними височіють ще три павільйони з колонами, які увінчують статуї.

Архітрав прикрашений вазами, з'єднаними одна з одною фестонами. Над колонадою карниз. Фронтон увінчує величезна мистецька урна. Вся будівля вирізана з гігантського моноліту. Лише в деяких місцях простежується кладка [4].

Проте майже в кожного мандрівника виникає запитання: «А де ж сам храм?» Позаду – скеля, і складається враження, що фасад існує сам по собі. Однак, якщо ввійти в скелю, в глибині - величезна зала з гладкими стінами та стелею, широкі східці, на які спираються чотири колони, з боку – пілястри. Помітні входи у внутрішні приміщення. У кожній палаті – гігантські статуї. Виходячи з цієї неймовірної будівлі, неодмінно згадуєш слова Й. Буркгардта: «Яке ж незчисленне має бути багатство і міць міста, щоб так ушанувати пам'ять про своїх правителів». Між бескидами - все нові та нові некрополі. Як правило, вони складаються з невеликої зали зі стінами та стелею. Лише в деяких є бокові ніші для статуй, в інших – заглиблення для небіжчиків. Більшість фасадів виступають зі скелі на кілька метрів, тому здалеку некрополі здаються цілком самостійними об'єктами.

Всі фасади мають пірамідальну форму, але відрізняються за декором – пілястрами, що розділяють портал та інші деталі будівлі.

Нарешті, скелі поступаються місцем величезному амфітеатрові. Всі його глядацькі місця – а їх близько трьох тисяч – були вирізані зі скелі. Недалеко від амфітеатру – тріумфальна арка римських часів. Вона стоїть окремо, тим самим демонструючи свою непричетність до цього архітектурного дива.

Далі розкинулась долина, також щільно усіяна руїнами некрополів, храмів, звалищами каміння, уламками колон.

Під тиском вражень важко визначити архітектурний стиль, час створення тієї чи іншої пам'ятки. Монастир Ед-Дейр викарбуваний зі скелі на вершині стрімчака. Велична будівля шириною більше 50 м і висотою 45 м. Храм деякий час слугував для хрестоносців церквою, про це свідчать викарбувані в стінах хрести. Неподалік від храму – триповерхова копія римського палацу. Це одна зі споруд, що відрізняється своєю величністю від інших висічених у скелях будівель Петри. Урнова усипальниця – про це свідчить напис грецькою мовою на стіні, зроблений у 446 р. – використовувалась як християнська церква.

Мал. 2. Скарбівниця Петри

Знову і знову минають викарбувані в рожево-червоних скелях входи, портали, залишки акведуків, нагромадження незрозумілих форм, які ошляхетнила в далекі часи творча уява людини. Цей шлях закінчується перед висіченими в камені похилими сходами. Сходинки ведуть у скелю, де в невеликій залі розміщується колекція знайдених на території Петри фрагментів статуй грецького та римського періодів [5].

Петра в перекладі з арабської *камінь, скеля*, і саме від цієї незвичайної столиці набетеїв пішла й назва всієї Північно-Західної Аравії – *Петрейська*, тобто *Кам'яна* [6], а відкрив її для примхливого європейського ока молодий швейцарський мандрівник Йоган Людвіг Буркгардт.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Kolb B. A head of the goddes tyche from Petra, Jordan // Annual of the Depart-ment of antiquities of Jordan. – Amman, 1997. – № 51. – P. 212.*
2. *Rami G Khouri The antiquities of the Jordan rift valley. – Amman (Jordan), 1988. – P. 149.*
3. *Путинцева Г.А. Следы ведут в пески Аравии. – М.: Наука, 1984. – С. 235-242.*
4. *Jordan where adventure awaitis you. – Amman (Jordan), 1995. – P. 14-15.*
5. *Bikai P.M. Petra church project papyri // Annual of the Depart-ment of antiquities of Jordan. – Amman, 1996. – № 50. – P. 483.*
6. *Исаев В., Лебедев Е., Филоник А. Иордания: контуры перемен. – М.: Мысль, 1987. – С. 47-49.*

Надійшла до редколегії 10.11.2000 р.

УДК 021(477) "1920/1930"

Я.І. МАНДРИК

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УРСР В ПЕРІОД СТАЛІНІЗМУ (кінець 20-х – 30-ті роки)

Висвітлено стан матеріально-технічної бази та кадрового забезпечення сільських культурно-освітніх закладів України періоду кінця 1920 – 30-х рр.

Однією з ознак, притаманних тоталітарній політичній системі СРСР 20-30-х рр., є одноманітність в сфері ідеології. Культура також ставала повністю ідеологізованою, тобто була підпорядкована офіційній ідеології. Тому культурно-масова робота на селі переслідувала одну мету – подальше зміцнення комуністичної ідеології, повне підкорення їй усіх сільських жителів.

У травні-червні 1928 р. відбулася Всесоюзна нарада при ЦК ВКП(б) з питань агітації, пропаганди і культурного будівництва. Відзначалося, що розмах культурної роботи на селі через недостатнє забезпечення матеріальними засобами різко відставав від вимог часу, «які ставились перед нею (культурною роботою) диктатурою пролетаріату» [11, ф. 1, оп. 2702, спр. 2189, арк. 76].

Відповідні корективи були внесені в п'ятирічний план культурного

розвитку УСРР. Збільшувалась кількість хат-читалень – до 69 500, бібліотек – до 11 тис., планувалось радіофікувати 1/3 всіх селянських дворів. Всі ці заходи повинні були створити «міцну базу для розгортання культосвітньої роботи серед усіх верств населення» [11, ф. 1, оп. 164, спр. 2190, арк. 81].

Загальний напрям культмасової роботи в Україні на цей період було визначено постановою листопадового (1929 р.) пленуму ЦК ВКП(б) «Про сільське господарство України і про роботу на селі», а також постановою ЦК партії «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 р. У постанові листопадового пленуму, зазначалося, що з політичного огляду виняткову складність обстановки в українському селі ВКП(б) «повинна ще більше посилити роботу по організації і піднесенню культурного рівня пролетарських мас села (сільгоспробітників, наймитування), по згуртуванню і піднесенню всієї бідняцької маси для рішучого наступу на куркуля» [1, С. 574].

У 1929 р. в УРСР налічувалось 786 сільських клубів, 2673 бібліотек, 4635 хат-читалень національних меншин, які проживали в республіці [11, ф. 166, оп. 1, спр. 2688, арк. 86].

У 1929 р. 55 тис. населених пунктів з 23 млн. населення села мали 9825 сільбудів і хат-читалень, тобто, один клуб чи хата-читальня приходилася на 6 населених пунктів [7, С. 59].

До 1926 р. більшість сільбудів ще існувала на основі «самообкладання» (адміністративного зобов'язання селян за свої кошти утримувати їх). Цього року вийшла постанова оргбюро ЦК КП(б)У «Про роботу сільбудів та хат-читалень», згідно з якою більшість із них була взята на утримання місцевого бюджету [1, С. 98]. В 1929 р. асигнування із держбюджету на культосвітню роботу в УРСР в цілому дорівнювали 7,2 млн. крб., у 1937 р. – вже 31,5 млн. [3]. Це були незначні суми в порівнянні з тими, які сплачувались населенням. Так, тільки в 1930 р. за рахунок «самообкладання» на утримання сільських закладів культури надійшло 46 млн. крб., а з лишками з 1929 р. – 56,7 млн. крб. [3].

На початку першої п'ятирічки з місцевого бюджету утримувались тільки 1781 сільбуд, або 41 % [11, ф. 1, оп. 220, спр. 2574, арк. 45]. У подальші роки картина суттєво не змінилась.

Тобто, основний тягар фінансування сільських культосвітніх закладів України в довоєнний період несли на своїх плечах сільські жителі. Саме вони в більшості безплатно працювали і на ремонті та будівництві цих закладів.

Розміщення бюджетних культосвітніх закладів по округах було дуже нерівномірним. Так, у Чернігівській окр. на бюджеті були із 48 сільбудів – 19; по Київській окр. відповідно із 37-58, а ось по Зінов'ївській окр. із 71 хат-читалень на бюджеті не було ні однієї, таке саме становище і на Полтавщині. Не виділялися кошти на розвиток кіно, радіо, бібліотек. Наприклад, в

Артемівській окр. виділено 4,5 тис.крб., у Дніпропетровській – жодного карбованця. Особливо незадовільним було забезпечення культосвітніх закладів музичними інструментами [11, ф. 1, оп. 220, спр. 2987, арк. 89].

Для поліпшення культосвітньої роботи за рішенням ВУЦВК і РНК УСРР від 21 вересня 1930 р. колгоспи стали виділяти частину своїх прибутків на потреби закладів культури. Однак тодішні бідні колгоспи не могли суттєво допомогти сільським закладам культури.

Згідно з рішенням уряду України в 1931/1932 рр. було проведено одночасний збір у фонд культури зі всіх колгоспів, підприємств і селян на суму 800 млн. крб., частина з яких йшла на потреби сільських культосвітніх закладів [12, ф. 166, оп. 1, спр. 546, арк. 4].

Незважаючи на ці заходи, сільські заклади культури перебували в незадовільному стані. Як свідчать секретні зведення ДПУ республіки, в 1929 р. фінансове забезпечення культосвітньої роботи на селі було незадовільне. З цієї причини сільські клуби і хати-читальні були переважно закриті. Мали місце значні зловживання з боку їх завідувачів: розкрадання інвентаря, музичних інструментів тощо [11, ф. 1, оп. 220, спр. 3081, арк. 12].

Відповіддю на ці факти стала реакція ЦК КП(б)У. 11 листопада 1929 р. оргбюро ЦК приймає спеціальну постанову (для службового користування), де відзначалися становище, організація і утримання сільських культосвітніх установ як незадовільні. Було запропоновано парторганізаціям протягом 5 років забезпечити наявність у кожному селі добре обладнаних хат-читалень. НКО республіки зобов'язувався розробити конкретний план розширення мережі сільських культосвітніх установ [11, ф. 1, оп. 220, спр. 3083, арк. 18].

На початку 1930 р. НКО розробив перспективний план розширення мережі сільських закладів культури на першу п'ятирічку. В ньому, зокрема, передбачалося створити 1 червоний куток на 50 колгоспних дворів і на 100 працівників сільського господарства. З цієї необхідно було організувати 40 тис. червоних кутків у колгоспах, 3 тис. – у радгоспах, 50 тис. – в індивідуальному секторі [256, спр. 610, арк. 68-70]. Якщо подивитися реально, то це були на той час фантастичні показники. Ці завдання Держплан України не затвердив. Були затверджені такі показники: сільбудів – 11 тис., хат-читалень – 13080, червоних кутків – 31258 [12, ф. 166, оп. 1, спр. 610, арк. 84].

Деяке збільшення асигнувань на утримання сільських культосвітніх установ дозволило за роки першої п'ятирічки певною мірою збільшити будівництво, вдосконалити їх мережу. На січень 1933 р. налічувалося вже 12567 сільбудів, хат-читалень, будинків колективіста [10, С. 446]. В середньому 1 культосвітня установа припадала на 4-5 сіл (до першої п'ятирічки – на 6 сіл). Загалом план культурного будівництва на першу п'ятирічку не було виконано. Сільські культзаклади були ще дуже маломіцними. Сільбуди часто складались із 1 кімнати, в кращому разі при ньому було 2-3 менших кімнати

для гуртків і бібліотеки. В листах із села надходили постійні скарги від населення на їх бідність, занедбаність. У бібліотеках в середньому налічувалося 200-300 книг, переважно старих; хати-читальні розміщувалися в простих селянських хатах, які прикрашались кількома плакатами. Важко було вважати більшість сільських культосвітніх закладів справжніми життєздатними культурними установами. В більшості випадків для своєї роботи вони не мали належної матеріальної бази [12, ф. 166, оп. 1, спр. 55, арк. 38].

На 1 січня 1938 р. у республіці було 17338 клубних закладів. Нині 1 культосвітній заклад в середньому приходиться на 3 села [8].

У результаті поганого використання коштів держбюджету, направлених на розвиток сільських культосвітніх установ, їх недостатньої величини, за ці кошти в роки другої п'ятирічки було відкрито на селі тільки 60 культосвітніх закладів. Всі решту – на кошти колгоспів, самого сільського населення [12, ф. 166, оп. 1, спр. 57, арк. 45].

В Україні не було типових проектів культмасових установ. Колгоспам доводилось індивідуально вирішувати найважчі технічні питання будівництва клубів. У апараті Наркомату землеробства, в їх обласних, районних відділах навіть не було інженерів-архітекторів, які могли б допомогти у цьому колгоспам.

Незважаючи на деяке розширення мережі культзакладів, вони ще не могли охопити всі сільські населені пункти. Тому Всеукраїнська партійна нарада (1930 р.), яка розглядала питання освіти, прийняла рішення про необхідність створення в селах червоних кутків: приблизно 1 червоний куток на 50 селянських дворів [7, с. 60].

Створення червоних кутків можна було організувати швидко, для цього потрібно було мало коштів. З другого боку, червоні кутки, звичайно, не могли аж ніяк замінити собою клубні заклади. Це були тимчасові пункти культосвітньої роботи на селі. Кількість їх швидко зростала. Так, у Макарівському районі Київської обл. на початку 1933 р. налічувалося 104 червоних кутки [12, ф. 166, оп. 17, спр. 289, арк. 31]. В УСРР у ці роки було створено на селі 25 тис. червоних кутків. Крім проведення бесід, лекцій, у червоних кутках працювали пересувні бібліотеки, які постачались газетами і журналами [1, С. 94].

У роки суцільної колективізації були створені нові типи культосвітніх закладів-клуби. В селах, де вже була проведена масова колективізація, створювалися будинки колективіста (колбуди); в місцях, де було багато наймитів, – будинки наймитів. У районах, де не була проведена масова колективізація, сільбуди і хати-читальні ще залишалися.

Якщо раніше серед клубних закладів переважали в селі хати-читальні з обмеженою кількістю місць для відвідувачів, то в процесі колективізації, підпорядковуючись сільраді і маючи фінансування з її бюджету, хата-читальня залишалася поза впливом колгоспу. В 1937 р. згідно з вказівкою наркомосу

УРСР було дозволено передавати хати-читальні колгоспам, за умови, якщо останні візьмуть на себе їх утримання [11, ф. 1, оп. 2704, спр. 4321, арк. 57].

З цього часу кількість сільських клубів дещо зросла. Почався процес їх перетворення в основний тип сільських культосвітніх закладів.

Наприкінці 20-х на початку 30-х рр. відносно швидко розвивалися культосвітні заклади національних меншин України. Ці процеси знайшли своє відображення в постановах ЦК КП(б)У, в яких господарські і радянські органи орієнтувались на необхідність виділяти додаткові матеріальні кошти на будівництво в районах компактного розселення національних груп нових культзакладів, зміцнення їх бази, забезпечення кадрами [4, С. 14, 19, 24, 26].

У 1931 р. відбулася Всеукраїнська конференція культосвітніх працівників національних меншин, у роботі якої взяли участь 250 делегатів – представників польських, єврейських, чеських, вірменських і шведських культзакладів. Вони обговорювали завдання подальшого здійснення національної політики в УСРР, соціально-економічного і культурного розвитку національних меншин. [12, ф. 2, оп. 1, спр. 581, арк. 54].

У ті роки ця робота мала певні результати. Якщо в 1927 р. в Україні національні меншини мали 86 клубів, 590 будинків селянина і хат-читалень, 213 бібліотек, 235 червоних кутків [12, ф. 2, оп. 2, спр. 212, арк. 8], то в 1932 р. стало 356 сільбудів, 304 хати-читальні, 1290 червоних кутків, 450 стаціонарних і 220 пересувних кіноустановок, 2300 радіоточки [12, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 11]. Серед них було 94 російські клуби і 71 хата-читальня, 27 єврейських клубів і 93 хати-читальні, 14 польських клубів і 71 хата-читальня та ін. Однак політична обстановка в національних районах через грубі помилки, допущені в проведенні культурно-масової роботи, була дуже суперечливою. У 1929 р. у селах Озгейки, де проживали німці, Бугай (греки), Хліободарівка (євреї), Корань (греки) та ін. населених пунктах Жовтневого району культмасова робота проводилась російською мовою. На 100 жителів припадало в середньому 32 газети мовою нацменшин. У Вознесенському районі, де жили переважно молдавани, вся робота сільрад, громадських установ, культосвітніх закладів проводилась українською мовою. Жодного молдавського сільбуду чи школи не було [11, ф. 1, оп. 164, спр. 2631, арк. 18].

Такі перекручення в національній політиці негативно відбились на настроях населення. В 1929 р. (за секретним повідомленням органів ДПУ із польських сіл Волинської окр.) відзначалося значне зростання антирадянських настроїв. Населення чекало, коли Пілсудський розпочне війну проти СРСР і звільнить їх від влади більшовиків. Чутки про близьку війну з Польщею дуже поширювалося по селах [11, ф. 1, оп. 2702, спр. 2688, арк. 90].

В поганому становищі була література в бібліотеках національних меншин: українською мовою було 43,7 % всіх книг, російською – 50,2 %, єврейською – 2,4 %, болгарською – 0,1 %, польською – 1,5 %, німецькою –

0,9 % [12, ф. 5, оп. 1, спр. 6788, арк. 8] тощо. Потрібно було значно збільшити випуск літератури мовами національних меншин.

На початку 30-х рр. у цих культзакладах сталися певні зміни. Збільшився випуск кадрів у радпартшколах, педтехнікумах, на факультеті культпросвітньої роботи Харківського інституту наросвіти. ЦК КП(б)У щорічно встановлював навчальні рознарядки на зарахування до цих навчальних закладів представників некорінних національностей [2, С. 10].

Однак з другої половини 30-х рр. культосвітні заклади нацменшин були оголошені розсадниками буржуазного націоналізму, поступово припиняється їх діяльність.

Підсумовуючи розвиток мережі культосвітніх закладів в селах України до війни, то видно такі результати: на один клуб припадало 1568 жителів. Якщо порівняти з містом, то на селі на 10 тис. жителів приходилось 6 клубів, у місті – 16. Районних будинків культури було в районах 75,5 %. Кількість відвідувань сільських театрів на 100 сільських жителів за рік сягала 16, міських жителів – 87; 97,7 % сільських клубів мали зал для глядачів; 22,1 % – зал для глядачів і кімнату для клубної роботи; 19,1 % – мали більше 1 кімнати; 24,9 % – радіоустановки, 6,4 % – власні кіноустановки [6, С. 167]. В кількісному відношенні клубні заклади могли охопити всіх сільських жителів нашої республіки, але матеріальна база була вельми незадовільною.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Афанасьєв В.В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні. – Х., 1968.*
2. *Важливі рішення // Вісті ЦК Компартії України. – 1928. – № 18.*
3. *Гострі сигнали // Комуніст. – 1936. – 18 верес.*
4. *Известия ЦК Компартии Украины. – 1929. – №7.*
5. *КПРС в резолюціях... Т.1. – К., 1978.*
6. *Культурне будівництво в УРСР: Зб. док.: В 2-х т. – Т. 1. – К., 1959.*
7. *Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941). – К., 1963.*
8. *Результати перевірки // Комуніст. – 1939. – 18 квіт.*
9. *Романів В. Шефи на селі // Комуніст. – 1934. – 21 берез.*
10. *УРСР в цифрах: Стат. довідник. – К., 1936.*
11. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 2702, спр. 2189; оп. 164; оп. 220, спр. 2574, спр. 2987, спр. 2688, спр. 2631; оп. 164, спр. 2190; оп. 220, спр. 3081, спр. 3083; оп. 2704, спр. 4321; оп. 328, спр. 2985.*
12. *Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління України. Ф. 166, оп. 17, спр. 172, спр. 236, спр. 2691; оп. 1, спр. 3189, спр. 2688, спр. 546, спр. 610, спр. 55, спр. 57; Ф. 2, оп. 1, спр. 581; Ф. 5, оп. 1, спр. 6785; оп. 2, спр. 212; оп.1, спр. 1, спр. 6788.*

Надійшла до редколегії 10.09.2000 р.

УДК 069.61(477.54) "1919/1930"

І.С. ПАНЧЕНКО

МУЗЕЙНА СПРАВА: ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КЕРІВНИХ ОРГАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розглядаються етапи формування структури керівних органів музейної справи та їх вплив на музейництво Харківщини на початку XX ст. Досліджується роль музеїв у пам'яткоохоронній діяльності регіону

У законі України про музеї та музейну справу велике значення відводиться вивченню, збереженню та використанню пам'яток матеріальної і духовної культури, формуванню інфраструктури музейної справи. [25] Тому стає закономірним звернення до історії становлення музейних керівних органів.

Під час громадянської війни місцем перебування уряду України був Харків. Уряд спочатку мав назву Народний Секретаріат, потім Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд, Рада Народних Комісарів УСРР, Всеукраїнський революційний комітет і РНК УСРР. [29, С. 96-112]

Під час хаосу, безладу та частих змін політичної влади без нагляду лишались покинуті чи націоналізовані маєтки, в яких перебували цінні твори мистецтва, серед них іноді траплялись досить унікальні речі, що потребували охорони. Тому на порядку денному гостро постало питання збереження пам'яток мистецтва і старовини.

Історико-філологічне товариство Харківського університету організувало комісію по збереженню пам'яток. Діяло воно самостійно, незалежно від уряду, що кожного разу змінювався, на власні кошти членів товариства.[35, С. 16] На початку січня 1919 р., після того, як радянські війська звільнили Харків від загарбників петлюрівської директорії, сюди прибув представник Відділу в справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини Наркомосу РСФРР А.А. Арсеньєв з помічниками.[27; 28] Вони відразу розпочали активну роботу в Харкові та його районах за дорученням Всеросійського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. [13, арк. 8] Незабаром при Наркомосі УРСР у відділі мистецтв було організовано Всеукраїнський Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС), що вже четвертого лютого 1919 р. провів своє перше засідання.[24, С. 256] Головою його був художник М.Є. Дадикін, до складу комітету ввійшли професор Ф.І. Шміт та викладач Харківського університету С.А. Тарануше-

С.А. Таранушенко. ВУКОПМИС ставив за мету: «…регистрацию, охрану, собирание, изучение и популяризацию всех тех произведений мастерства, которые являются наиболее показательными для своего времени и могут служить в своем роде документами для истории быта и творчества» [5, арк. 4]. Виконуючи свої обов'язки, ВУКОПМИС уже в лютому 1919 р. звернувся до губернських рад депутатів з проханням негайно створити при губернських відділах Народної Освіти ГубКОПМИСИ для того, щоб ті, в свою чергу, організували, де це можливо, повітові КОПМИСи.[15, арк. 3] Спочатку ВУКОПМИС складався з двох підвідділів, це Головмузей та Головархів, керували ними Ф.І. Шміт та історик, професор Харківського університету В.О. Барвінський відповідно.[2, С. 29] Згодом створено ще кілька секцій: музейна та архівна, з тими ж керівниками, археологічна – завідувач приват-доцент О.С. Федоровський, архітектурно-монументальна – керівником призначено викладача університету С.А. Таранушенка. Комітет визнав за потрібне організувати етнографічну секцію, але вона так і залишилась несформованою остаточно. З приїздом московських колег музейна секція розпочала активну діяльність в справі реєстрації існуючих пам'яток мистецтва та старовини, що мали археологічне, етнографічне, історичне чи художнє значення. Робота музейної секції передбачала використання цих збірок з просвітницькою метою, реорганізацію існуючих та відкриття нових громадських музеїв: спеціально-наукових центральних у Харкові (для Східної України) та в Києві (для Західної України); науково-навчальних при університетах та загальнодоступних у всіх губернських містах, організацію постійних та пересувних виставок там, де неможливо було відкрити стаціонарний музей. У плані роботи музейної секції зазначалось: «Охрана означенных коллекций от расхищения, распродажи и вывоза, постепенное сосредоточение культурного наследия прошлого во владении государства» [12, арк. 7 об.] Музей красних мистецтв Університету було проголошено сховищем Музейного фонду, і розташовувався він у приміщенні актового залу. Відразу почали надходити різні твори мистецтва та цінні збірки з покинутих дворянських або поміщицьких будинків, палаців, маєтків тощо. Поповнювалися також сховища інших музеїв, але музейних приміщень не завжди вистачало, тому іноді цінності звозили в різні, непристосовані для їх зберігання, місця. В цей час ВУКОПМИС підготував спеціальне звернення до народу – «Меры против расхищения художественных ценностей» [11, арк. 4] Хоча воно не мало юридичної сили, але, на думку сучасного дослідника Ю.Н. Жукова, його слід розглядати як перший офіційний акт УРСР, спрямований на збереження пам'яток минулого [24, С. 258].

Наприкінці березня – на початку квітня 1919 р. Радянський уряд було переведено до Києва. Сюди ж переїхав ВУКОПМИС і став діяти вже в новому особовому складі. У Харкові активно працював Губернський Комітет

охорони пам'яток мистецтва та старовини, що на підставі циркуляра ВУКОПМИСу почав діяти 3 березня 1919 р. у складі: голова Комітету – Таранушенко С.А., завідуючий археологічною секцією – Татаринов В.Е., архітектурно-монументальною – Фомін П.Г., архівно-бібліотечною – Іванов Є.М. та музейною – Фюнер А.В. [14,арк.2]. Розташовувався він за адресою: вул. Садово-Куликовська (нині вул. Дарвіна), 7/2.

Працівники Губкопмису невтомно намагались зареєструвати якомога більше пам'яток. Для цього залучалось все більше людей (музейних працівників, учителів, краєзнавців тощо).

У квітні 1919 р. висловлювалась пропозиція з боку завідуючого підвідділом мистецтв Пригожина щодо заснування в Харкові особливого КОПМИСу для зосередження пам'яток мистецтва та старовини лише міста. Оскільки діяльність Губкопмису поширювалася й на Харків, більше того, основна пам'яткоохоронна діяльність Губернського комітету здійснювалась саме в місті, то організацію Харківського КОПМИСу визнали непотрібною та зайвою [17, арк. 8 об.].

Під час перебування в Харкові денікінців з червня по грудень 1919 р. пам'яткоохоронну діяльність було призупинено, але з поновленням Радянської влади, з проголошенням Харкова столицею УРСР органи охорони пам'яток активно розгорнули свою діяльність, пов'язану з ім'ям відомого вченого-музеєзнавця, професора Ф.І. Шміта, члену Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, завідуючого музейною секцією. Особовий склад комітету майже не змінився. Для етнографічної секції знайшли завідуючого – відомого етнографа М.Ф. Сумцова, архівну секцію очолив історик Д.І. Багалій [35, С. 16]. У липні того ж року Наркомосом України Ф.І. Шміт був затверджений членом ученої ради ВУКОПМИСу по музейному відділу, а з вересня – він заступник голови ВУКОПМИСу та завідувач його наукового відділу [3, С. 50]. Харківський КОПМИС особливо відрізнявся тим, що він залишився підвідділом Губернського відділу народної освіти зі своїми секціями, тоді як в інших містах музейною справою керували підсекції музейно-екскурсійних секцій, секцій мистецтв, які підпорядковувались позашкільним підвідділам. Зрозуміло, що таке зниження адміністративного рівня комітетів позначилося на кількості працівників та обсязі їх роботи [24, С. 264]. Отже, завдяки статусу столиці Харківський Губкопмис, зокрема музейна секція, мали можливість плідно працювати, виконувати роботу в повному обсязі.

У результаті пам'яткоохоронної діяльності всі музеї та сховище Музейного фонду були переповнені різними речами, однотипні колекції розпорошені по різних музеях, часто не відповідаючи профілю музею. Будувати тимчасові сховища в тих умовах не мало сенсу. Отже, основні витрати в музейній секції призначалися на обладнання та утримання окремих музеїв.

Таким чином, одним із першочергових завдань була реорганізація музеїв та розширення їх мережі.

Крім того, в 1920 р. розгортають свою діяльність повітові комітети охорони пам'яток мистецтва та старовини. Найвідомішими, завдяки своїй активній діяльності, можна назвати Вовчанський та Охтирський КОПМИСи. Охтирський комітет охорони місцевих пам'яток старовини та природи розпочав свою діяльність з жовтня 1920 р. Було обстежено багато закладів, що надали матеріали для місцевого музею, зокрема: рідкісні старовинні книги, мідна посудина бронзової доби, срібне блюдо, старовинні ікони, картина Рубенса та багато інших цінних речей [34, арк. 13]. Музей поповнювався різними старовинними речами, книгами, документами з історії Охтирки та Слобожанщини, що були передані Комітетом чи куплені за його кошти. У місті та повіті Комітет взяв під охорону будинки, що мали архітектурну цінність, крім того він збирав перекази, казки, легенди, пісні та ін., які стосувалися історії Охтирського повіту.

Вовчанськ – відносно велике місто Харківської губернії, з досить цікавими пам'ятками старовини, що зберігались у місцевому музеї, багато тут і археологічних пам'яток. У Великому Бурлуку був палац Миколаївських, у Графському – Катеринінських часів. Під час громадянської війни багато пам'яток постраждало, зазнало пошкоджень. Проблема їх збереження, на жаль, не знаходила відгуку з боку місцевого населення, тому потрібно було прийняти кілька конче необхідних рішень по створенню Повітового Комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини. Про невідкладність цього заходу зазначалося 12 червня 1920 р. у доповіді завідуючого музейною секцією Вовчанського повітового відділу народної освіти та завідуючого місцевим музеєм В.О. Бабенка [16, арк. 34]. Незабаром він став головою Вовчанського КОПМИСу, до складу якого також увійшли: завідуючий музейною та архітектурно-монументальною секцією – Недохлєбов, завідуючий археологічною та етнографічною секціями – Дьякова, завідуючий архівною та бібліографічною секціями – Єфімов, голова вченої архівної комісії та завідуючий Центральним архівом – Шевченко, керівник секції охорони природи – Монахов та секретар Комітету – Нігровська [10, арк. 166]. Вовчанський повітовий КОПМИС, в свою чергу, заснував чотири районних КОПМИСи: Графсько-Сільський, в селі Графському, діяльність якого поширювалась на дві волості – Графсько-Сільську та Тернівську, Нижньо-Салтівський – на Нижньо-Салтівську та Хатомлянську; Печенізький – на Печенізьку, Ново-Бурлуцьку та Мартовську; Велико-Бурлуцький – на Велико-Бурлуцьку, Шиповатську, Миколаївську та Ольховатську, нарешті Вовчанський – на Вовчанську, Білоколодязьну, Волоховську та Миколаївську [8, арк. 4]. Музейна секція Комітету збирала докладні, точні відомості

про всі повітові зібрання: художні, історичні, етнографічні, археологічні, окремі пам'ятки, складала списки та реєструвала їх.

Якщо пам'ятці мистецтва та старовини загрожувала небезпека, пограбування чи пожежі через незадовільні умови збереження, КОПМИС або зобов'язував володаря вжити необхідних заходів по забезпеченню цілості зібрання, або по перевезенню речей до загальних музейних сховищ. Крім того, музейна секція розробляла програму загальної музейної політики, виносила на обговорення ПовітКОПМИСу проекти з питань розподілення музейного матеріалу, що постійно збільшувався, а також піклувалася про доступність для огляду відвідувачів. Музейні секції керували реорганізацією старих музеїв та організацією нових, розшукували та пристосовували для музеїв належні будинки, розглядали питання підготовки персоналу, спостерігали за їх роботою, надавали адміністрації музеїв накази. Секція передбачала видавати каталоги та путівники, влаштовувати фотографічні та реєстраційні майстерні, періодично організовувати курси з підготовки спеціалістів-музеєзнавців [9, арк. 6-6 об.]. Збереглися відомості, що в багатьох повітах було організовано такі курси з підготовки персоналу [33, арк.11-11 об.] В більшості повітів проводили конференції працівників освіти, зокрема в Лебединському було влаштовано з'їзд представників усіх організацій, що проводили політико-просвітницьку роботу, крім того, в Охтирському – з'їзд завідуючих хатами-читальнями, в Куп'янському – з'їзд інструкторів. Докладно невідомо про професійний склад комітетів, але з упевненістю можна сказати, що це були, як правило, працівники народної освіти, вчителі [7, арк. 6]. Іноді траплялось, що членами – співробітниками Комітетів могли бути представники інших професій – хлібороб, агроном, технік [6, арк. 8-9] тобто люди, які були відносно освіченими і небайдужими до долі історичних цінностей. На Ізюмщині активну роботу з охорони пам'яток здійснював відомий археолог та директор місцевого музею М.В. Сібільов. Отже, пам'яткоохоронна діяльність в окремих місцевостях Харківщини проводилась, здебільшого, не державними установами, а ентузіастами: місцевими краєзнавцями, працівниками музеїв, учителями тощо. Лише їх невтомна праця та турбота дозволили зберегти від пограбувань та знищення (на жаль деяку частину) цінностей, що лишались в повітах. Саме це зумовило розширення існуючих місцевих музеїв або організацію нових.

З 30 травня 1921 р. музейною справою відала одна з секцій Археологічної комісії, яку очолив Ф.І. Шміт. Імперіалістична і громадянська війни призвели до економічної розрухи та нестачі коштів, що стало наслідком ліквідації управлінських структур ВУКОПМИСу, зокрема на підставі наказу Наркому Освіти УРСР восени 1921 р. було припинено діяльність Харківського ГубКОПМИСу. У лютому 1922 р. замість Археологічної Комісії, внаслідок скорочення штатів, створюється Археологічний комітет, який існу-

вав лише як консультативний орган при Академії наук у справі охорони пам'яток [32, С. 110]. У результаті, в кодексі законів про Народну Освіту з 22 листопада 1922 р. охороною пам'яток та музейною справою відала Головполітосвіта. Музейно-виставочно-екскурсійна секція була об'єднана з Головмузеєм, що впродовж нетривалого проміжку часу існував паралельно з Головним архівним управлінням після того, як припинив діяльність ВУКОПМИС. На думку вченого В.І. Акуленка, це був крок назад у порівнянні з ВУКОПМИСом, тому що вся робота стала проводитись лише навколо екскурсійної діяльності. Музейно-виставочно-екскурсійна секція Харківської Губполітосвіти відводила допоміжну, другорядну роль музею, як науковій установі. У планах роботи наголошувалось: організовувати музеї «производственного типа, где музей имеет самодовлеющее независимое значение и является центром культурной и политической жизни, берет на себя дело народного просвещения, подготовку культурных сил из рабочих и крестьян, т.е. неизменно подходит к созданию пролетарской культуры» [18, арк. 3 об.].

Однак, акцент робився на досягнення виховних цілей та ідеологічний вплив на маси.

Так тривало до 1926 р., коли частина музеїв належала Управлінню Народної Освіти, частина – Укрполітосвіті, частина підпорядковувалась іншим керівним установам (НКЗему, ВРНГ, ІСТПарту). Звичайно, що, з одного боку, це спричинило розлад в музейній політиці, не існувало єдиної системи розвитку музеїв, багато з них перебувало в напівзаконсервованому стані, деякі з них зовсім були закриті для відвідувачів. Однак, з іншого боку, децентралізація управління культурною сферою [26, С. 235], зокрема музейної справи, мала позитивні результати, а саме: необмежені ідеологією чи суворою цензурою різноманітні форми вираження творчої фантазії. Зосередження управлінських повноважень в одному керівному органі іноді забезпечує порядок та стабільність у галузі, але й має елемент уніфікації, що є ворогом прогресу, особливо в культурі й, зокрема в музейництві. Однак у майбутньому ця доля все ж таки не обминула музейну справу. В грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП (б) взяв курс на індустріалізацію. Передбачались модернізація промисловості та сільського господарства, зміни в усіх інших сферах життя. В цьому ж році було прийнято рішення подбати про розробку системи охорони пам'яток на зразок Російської. На той час Росія мала вже розроблену систему законів і інструкцій про охорону пам'яток культури і природи, де був при Головнауці досить міцний централізований апарат для керування цією охороною. Оскільки в радянській Росії пам'яткоохоронна діяльність існувала з 1918 р., УРСР через громадянську війну відставала у цій сфері, як зазначали фахівці, [23, С. 6] на сім років. Тому на пленумі Укрнауки в 1925 р. наголошувалось на необхідності державного законодавства та дер-

жавної допомоги. Постало питання про «об'єднання всіх держмузеїв в єдиному віданні» [22, С. 183]. Розгорнулися дискусії між Укрполітосвітою (УПО) та Укрнаукою стосовно вибору адміністративного центру [31, С. 180-190]. В результаті Наркомос поклав керування охороною пам'яток на Управління науковими установами, тобто Укрнауку. Колегія НКО 28 вересня 1926 р. ухвалила: «Констатуючи певний паралелізм у керуванні музеями між управлінням Науковими установами та Укрполітосвіти, які зле відбиваються на музейній роботі, колегія НКО визнає необхідним керування всією музейною роботою УРСР передати Управлінню науковими установами зі всіма працівниками, що працюють в Музейному відділі УПО. Завідування музейною справою покласти на т. Криворотченка» [22, С. 7]. Отже, питання з визначенням центрального органу управління музейною справою було вирішено. Крім того, з 1 січня 1926 р. Наркомос УРСР створив адміністративно-виконавчий орган, тобто були організовані Крайові інспектури охорони пам'яток культури Укрнауки. Вони мали керівні повноваження по проведенню реєстрації, класифікації, охорони, реставрації та наукового дослідження пам'яток, а також інструктування та інспектування роботи в цій галузі [2, С. 77]. Наркомос призначив чотири крайових інспектори – в Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську. Харківська інспектура розміщувалася за адресою: вул. Вільної Академії (нині вул. Університетська), № 6/8, Музей українського мистецтва, директор якого, відомий український мистецтвознавець С.А. Таранушенко, був призначений крайовим інспектором по Лівобережжю. На цій посаді він працював до 1 грудня 1930 р. [4, С. 338]. До Харківської інспектури належало 13 округів: Артемівський, Ізюмський, Куп'янський, Луганський, Лубенський, Прилуцький, Полтавський, Роменський, Старобільський, Сумський, Харківський, Сталінський, Маріупольський [21, С. 11]. Величезне значення мало прийняте 16 червня 1926 р. «Положення про пам'ятки культури і природи». Дослідники вважають, що це був перший комплексний законодавчий акт, який підвів правову базу під охорону культурних цінностей. У ньому були кодифіковані попередні декрети і постанови, а також розроблені нові правила і порядок обліку, використання і дослідження пам'яток, їх класифікація по категоріях, організація історико-культурних заповідників, ведення археологічних розкопок.[1, С. 12] За цим положенням, при Укрголовнауці було організовано Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК), у Харкові по вул. Артема, 29, до складу якого входили представники деяких республіканських установ і відомств, інспектори головної та крайових інспектур охорони пам'яток культури, персонально запрошені фахівці, тобто історики, археологи, мистецтвознавці, музейні працівники. Однак, через нестачу коштів перший пленум відбувся тільки 12-13 травня 1929 р. у Харкові, де було обрано бюро Комітету в такому складі: І. Кулик (голова комітету), В. Дубровський, О. Фе-

доровський, В. Зуммер, Б. Порай-Кошиць [30, С. 474]. В.І. Акуленко вбачає в діяльності УКОПК, при Наркомосі УРСР, традиції, законодавчо започатковані ще в 1919 р., коли при Наркомосі УРСР був утворений ВУКОПСМ. Мали місце залучення громадськості до дієвого сприяння державним органам у збереженні і використанні історико-культурних цінностей – важливої умови ефективної охорони пам'яток [2, С. 72].

У Харкові 23 липня 1926 р. було проведено нараду в справі організації Харківського Окружного Комітету по охороні пам'яток матеріальної культури і природи, до складу якого передбачалось ввести представників Харківського окрвиконкому, Соціального музею, Археологічного музею, музею Слобідської України, Музею українського мистецтва, Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури і географії, Харківського ботанічного саду, Товариства дослідників природи та ін. [20, арк. 11]. Пізніше, 19 серпня 1926 р., Інспектура Наросвіти, на підставі «Положення про пам'ятки культури і природи», вважала за необхідне ввести посаду інспектора по охороні пам'яток при Окружному відділі Наросвіти. [19, арк. 10] У 1930 р. у результаті скорочення посади головного інспектора охорони пам'яток на УКОПК покладалися певні організаційно-адміністративні та розподільні функції. Поступово командно-адміністративні методи культурного будівництва увійшли в протиріччя з демократичними принципами роботи УКОПК, внаслідок чого більшу частину членів комітету було репресовано і на початку 1930-х рр. УКОПК вже перестав діяти [30, С. 474]. Отже, з остаточним встановленням Радянської влади, з проголошенням Харкова столицею розпочав діяльність ВУКОПМИС з мережею КОПМИСів. Вони багато зробили для налагодження охорони пам'яток. Іншим позитивним моментом у подальшому розвитку пам'яткоохоронної діяльності музейної справи саме на Харківщині було те, що Харків існував як столиця, тобто, в той час як інші ГубКОПМИСи вже втратили своє значення через нестачу коштів та працівників, практично перестали існувати: Харківський Губкопмис (завдяки його статусу) і, зокрема, музейна секція продовжували активну та плідну діяльність. Саме в Харкові було організовано УКОПК. Крім того, пам'яткоохоронна діяльність в регіонах проводилась завдяки місцевим музеям та особистим якостям їх керівників. Харківщині пощастило з фахівцями-ентузіастами, серед яких дуже відомі: Сібільов М.В. – директор Ізюмського музею; Бабенко В.А. – директор Вовчанського музею, голова музейної секції місцевого УКОПМИСу; Ф.І. Шміт – голова музейної секції ГубКОПМИСу, завідуючий музеєм дитячої художньої творчості та ін. Отже, історичні та політичні умови в 20-ті рр. на Харківщині складались досить позитивно для становлення та розвитку системи керівних органів у галузі музейної справи. В 30-ті рр., з наступом тоталітарної ідеології, загальної централізації, відбувався процес згортання демократичних традицій у пам'яткоо-

охоронній діяльності. Посилення репресій завдало великої шкоди вітчизняній культурі. Таким чином, досвід 20-30-х рр. є корисним для сучасної системи пам'яткоохоронної діяльності в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акуленко В.І. Становлення і розвиток законодавства про охорону і використання пам'яток культури в Україні.(1917-1991 рр.): Дис....канд. юрид. наук у формі наук. доп., що виконує також функції авт.: (12.00.01)/АН України, Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького. – К., 1992. – 33 с.*
2. *Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні.1917-1990. – К., Вища шк., 1991. – 274 с.*
3. *Афанасьев В.А. Федор Иванович Шмит: [О жизни, и научной деятельности историка и теоретика искусства]. – К.: Наук. думка, 1992. – 213 с.*
4. *Білокінь С.І. Велетень мистецтвознавства // Репресоване «відродження» / Упоряд: О.І: Сидоренко, Д.В. Табачник. – К.: Україна, 1993. – С. 332-345.*
5. *ДАХО, ф. р- 4365, оп. 1, спр. 2, арк. 4.*
6. *ДАХО, ф. р- 4129, оп. 1, спр. 1, арк. 8-9.*
7. *ДАХО, ф. р- 4129, оп. 1, спр. 1, арк. 6.*
8. *ДАХО, ф. р- 4129, оп. 1, спр. 5, арк. 4.*
9. *ДАХО, ф. р- 4129, оп. 1, спр. 5, арк. 6-6 об.*
10. *ДАХО, ф. р- 4129, оп. 1, спр. 6, арк. 166.*
11. *ДАХО, ф. р- 4365, оп. 1, спр. 1, арк. 4.*
12. *ДАХО, ф. р-.4365, оп. 1, спр. 1, арк. 7 об.*
13. *ДАХО, ф. р- 4365, оп. 1, спр. 1, арк. 8.*
14. *ДАХО, ф. р- 4365, оп. 1, спр. 13, арк. 2.*
15. *ДАХО, ф. р- 4365, оп. 1, спр. 17, арк. 3.*
16. *ДАХО, ф. р- 4365, оп. 1, спр. 32, арк. 34.*
17. *ДАХО, ф. р- 4365, оп. 1, спр. 7, арк. 8 об.*
18. *ДАХО, ф. р- 820, оп. 1, спр. 23, арк. 3 об.*
19. *ДАХО, ф. р- 845, оп. 3, спр. 1029, арк. 1.*
20. *ДАХО, ф. р- 845, оп. 3, спр. 1029, арк. 11.*
21. *Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. – К., 1927. – 14 с.*
22. *Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятники України. – Х, 1930. – 75 с.*
23. *Дубровський В. Охорона пам'яток культури в УССР // Охорона пам'яток культури на Україні: Зб. 1. – Х., 1927. – 125 с.*
24. *Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры: 1917-1920 гг. – М., 1989. – 256 с.*
25. *Закон України про музеї та музейну справу: Прийнято 14 травня 1999 р. № 659 // Офіційний вісн. України. – 1999. – № 22. – С. 1-4.*
26. *Касьянов Г.В. та ін. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.*
27. *Кончин Е.В. Революцией призванные: Рассказы о московских эмиссарах. – М.: Моск. рабочий, 1988.-254 с.*

28. *Кончин Е.В. Эмиссары восемнадцатого года. – М.: Моск. рабочий, 1981. – 160 с.*
29. *Окладной Г.М. Очерки по истории развития советского Харькова. – Х.:Обл. изд., 1956. – 359 с.*
30. *Репресоване краєзнавство:(20–30–ті рр.). – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.*
31. *Український музей: Зб. / Голов. ред. П. Куріний. – К., 1927. – № 1. – 309 с.*
32. *Цвейбель Д.С. Охорона і використання пам'яток історії та культури // Укр. іст. журн. – 1971. – № 12. – С. 109-112.*
33. *ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 951, арк. 11-11 об.*
34. *ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 951, арк. 13.*
35. *Шмит Ф.И. Охрана старины на Украине // Художественная жизнь: Бюллетени художс. секции народного комиссариата по просвещению. – С. 15-17.*

Надійшла до редколегії 10.11.2000 р.

УДК 061.231.(477)"192"

О.М. МОВЧАН

ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ: ПОЧАТОК 20-Х РР.

Аналізуються зміни в діяльності професійних спілок України на початку 20-х рр. щодо методів управління, організаційних принципів та умов членства під впливом партійно-державного тиску

Одержавлення профспілок через ліквідацію незалежності коаліцій та більшовизацію профспілкового керівництва спиралося на докорінну реорганізацію профспілкового будівництва, яка передбачала зміну методів управління, принципів організаційної діяльності та членства.

Організаційна структура спілок зазнала кардинальних змін уже в 1920-1921 рр. Раніше окремо існували спілки, що об'єднували працівників певної професії незалежно від місця роботи, а також фабрично-заводські комітети на підприємствах і в установах. Відносини між спілками і фабзавкомами залишалися визначеними. Власне фабзавкоми навіть не вважалися спілками. За такої організаційної структури встановлення контролю державної партії над профспілковим рухом наражалося на істотні технічні ускладнення. Тому профспілки перебудовувалися за виробничо-галузевим принципом.

До кінця 1920 р. в Україні виникли 24 галузеві спілки. Вони створювалися на засадах «демократичного централізму», тобто як централізовані організації, жорстоко підпорядковані відповідним ЦК. Проведена реорганізація дозволила об'єднати в єдину систему фабзавкоми і профспілки. Статус незалежної республіки, який мала Україна, знаходив відображення в утворен-

ні в кожній спілці Південного бюро ЦК. У губерніях створювалися відділи галузевих спілок, у повітах – відділення [1].

Завдяки будівництву професійних спілок за виробничим принципом досягалося встановлення контролю над технічною і науковою інтелігенцією. Замість утворення самостійних профспілкових об'єднань ЦК КП(б)У запропонував технічним фахівцям і фахівцям-управлінцям об'єднуватися в інженерно-технічні секції профспілок (ІТС), які діяли під загальним керівництвом профспілкових органів [2], а ученим і викладачам вищої школи – до секції наукових працівників (СНП) при спілці «Робос». На І Всеукраїнському з'їзді інженерів і техніків, скликаному в червні 1925 р. за пропозицією ІІ Всеукраїнського з'їзду профспілок, було обрано Всеукраїнське міжсекційне бюро ІТС (ВУМБІТ) у складі висуванців від більшовицької партії [3]. Аналогічне за принципами формування бюро СНП було утворено на І Всеукраїнському з'їзді наукових працівників у лютому цього ж року [4].

З метою централізації керівництва галузевими спілками створювалися територіальні профспілкові об'єднання – повітові та губернські ради професійних спілок на чолі з республіканською радою – Південним бюро ВЦРПС, яке було утворене в квітні 1919 р. як міжгалузевий профспілковий центр Півдня Росії, України і Криму[1] [5]. Вони контролювали діяльність відповідних місцевих відділень виробничих спілок і відміняли рішення останніх, які суперечили постановам ВЦРПС. Більше того, губпрофрадам надавалося право скасовувати рішення ЦК спілок. Відповідно до рішень ІІІ (квітень 1920 р.) та IV (травень 1921 р.) Всеросійських з'їздів професійних спілок про перетворення виробничих спілок у єдине міжспілкове об'єднання, Південні бюро ЦК спілок були замінені на уповноважених ЦК, деякі губернські профради перетворені в секції при міжспілкових об'єднаннях, а повітові профбюро – на уповноважених за призначенням губернських профрад [6].

Економічним важелем підпорядкування низових спілкових органів щодо вищих служила централізація профспілкових коштів. До 1922 р. спілки фінансувалися державою [7]. За рішенням V Всеросійського з'їзду професійних спілок членські внески, зібрані фабзавкомами, передавалися місцевим галузевим об'єднанням професійних спілок. Проте й останні не були вільними в розпорядженні отриманими коштами. Їм дозволялося витрачати грошові надходження лише за кошторисами, затвердженими вищими спілковими органами, і тільки після виконання фінансових зобов'язань перед ними – 10 % відраховувалось губпрофрадам і 5 – 25 % (за рішенням галузевих з'їздів чи пленумів ЦК) – ЦК виробничих спілок. У разі невиконання

[1] В квітні 1921 р. ВЦРПС обмежив повноваження Південного бюро територією України і Криму

цих зобов'язань протягом трьох місяців без поважних причин місцеві галузеві об'єднання розпускалися [8].

Проведена централізація викликала небувалу бюрократизацію профспілкового управління. Особливо відчутно негативні наслідки бюрократичного управління проявлялися в низових профспілкових осередках, повноваження яких обмежувалися суто виконавчими і контрольними функціями. Як органи тоталітарного контролю і примусу вони мали право відміняти постанови загальних зборів робітників і службовців, що суперечили рішенням вищих спілкових органів [9]. Як альтернативні органи загальним зборам, де партійні фракції не користувалися впливом, скликалися збори профспілкових активістів, які підтримували політику правлячої партії – так звані делегатські збори. Спочатку вони використовувалися партійними фракціями для контролю за складанням проектів загальних зборів і виконанням прийнятих за ними рішень [10]. В 1924 р. делегатські збори отримали повноваження керівництва низовими профспілковими органами. Зокрема, фабзавкоми стали підзвітні делегатським зборам, а рішення останніх – обов'язковими для фабзавкомів [11].

Профспілкова централізація не відповідала курсу нової економічної політики на децентралізацію державного управління. Тому в 1922 р. ВЦРПС розпочав децентралізацію профспілкового керівництва, яка проводилась під гаслом «демократизації» – скоротив штати профспілкових апарату[2], відбудував галузеві міжспілкові ради і обмежив повноваження Південне бюро ВЦРПС територією України [12]. В 1923 р. відповідно до політики «українізації» Південного бюро було реорганізоване в Українське бюро (Укрбюро) ВЦРПС, яке в 1924 р. перетворено у Всеукраїнську раду професійних спілок (ВУРПС) [13]. Однак згідно з принципом організаційної єдності загальноросійського профспілкового руху, який було покладено в основу профспілкового будівництва поряд із принципами «демократичного централізму» і виробничо-територіального об'єднання професійних спілок, статус республіканських профспілкових центрів обмежувався повноваженнями обласних об'єднань. Вищими спілковими органами для України залишалися загальносоюзні галузеві центри на чолі з ВЦРПС. Більше того, ВУРПС навіть не отримав незалежного представництва в міжнародному об'єднанні революційних профспілок – Профінтерні, якого прагнули на IV Всеукраїнському з'їзді профспілок члени УКП [14].

Централістичний характер профспілкового будівництва і управління приховувався демократичними засадами прийняття рішень та формування

---

[2] Скорочення штатів профспілкових органів було проведено за так званим «економічним підходом», коли індустріальним профспілкам та об'єднанням промислових регіонів надавалася перевага перед не індустріальними

профспілкових органів. Принцип «демократичного централізму» основа взаємовідносин керівних органів, передбачав їх виборність та звітність, а також вироблення керівних рішень загальними зборами або конференціями та з'їздами делегатів профспілок. Однак у політично залежних, одержавлених профспілках не могло існувати демократичного управління.

Насамперед, не дотримувався механізм проведення демократичних виборів. З метою недопущення в профспілкові органи членів антибільшовицьких партій голосування проводилося за компартійними списками [15]. Коли ж запропоновані кандидатури не проходили, загальні зібрання робітників і службовців замінювалися зібраннями делегатів, висунутих при підтримці фракцій КП(б)У[3], а конференції завкомів – конференціями делегатів від благонадійних колективів. Так, в Одеській губернії у 1920 р. майже половина правлінь галузевих спілок була обрана делегатськими зборами [16].

Підбір і розстановку профспілкових кадрів відповідно до статуту РКП(б), прийнятого на VIII Всеросійській конференції РКП(б) (грудень 1919 р.), здійснювали компартійні фракції у профспілкових об'єднаннях, які підпорядковувалися комітетам КП(б)У. На фракції також покладалося завдання розробки проектів постанов, які приймалися на загальних зборах членів профспілок та на інших профспілкових форумах, а також контроль за їх проведенням [17].

Корегування результатів виборів профспілкових органів згідно з планами партійних комітетів (крім фабзавкомів) досягалося затвердженням обраних кандидатур вищими профспілковими органами за вказівками КП(б)У. Крім того, заміщення низового профспілкового керівництва допускалося не тільки за рішеннями загальних зборів, а й у разіопозиції ВЦРПС [18]. Така практика, незважаючи на виборність профспілкових органів, повністю виключала можливість робітничого самоуправління.

Як відзначалося в доповіді голови ВЦРПС Ф. Угарова на II Всеукраїнському з'їзді профспілок (листопад 1924 р.), керівництво профспілковим рухом в Україні здійснювалося кадровими профспілковими працівниками, засідання виборних профспілкових органів проходили надзвичайно рідко, а загальні зібрання на підприємствах, які скликалися, як правило, в зв'язку з видатними політичними подіями, майже не розглядали питання профспілкового життя [19].

Формалізм профспілкової демократії усвідомлювали і рядові члени профспілок. Так, робітники київського заводу «Більшовик», які 13 травня 1925 р. зірвали проведення загального зібрання, заявили членам фабзавкому: «Ходи-не ходи на зібрання – нас все одно не слухають» [20].

---

[3] З 1925 р. делегати почали призначатися профспілковими органами за рекомендаціями комітетів КП(б)У

Намагаючись подолати відчуженість профспілкового керівництва від членів профспілок, XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.) наголосив про необхідність поновлення широкої виборності профспілкового управління [21]. Ліквідація до цього часу політичної опозиції дала змогу правлячій партії активніше використовувати демократичну атрибутику в інтересах тоталітарного контролю і примусу.

У 1925 р. у СРСР уперше впроваджена практика індивідуальних виборів у профспілкові і радянські органи, яка скасувала систему голосування за компартійними списками. Однак політика «робітничої демократії», як попереджував низові профспілкові організації ЦК КП(б)У, «передбачала аж ніяк не послаблення партійного керівництва, а вдосконалення його» [22]. Нова більшовицька тактика будувалася на опосередкованому керівництві виборами через виборчі комісії і передвиборну агітаційну кампанію.

У 1922 р. правляча партія усвідомила шкідливість для керівництва робітничим рухом примусового характеру профспілкового членства, яке послабило авторитет профспілкових організацій серед членів профспілок. У січні 1922 р. II Всеукраїнська конференція професійних спілок ухвалила постанову ЦК РКП(б) про перехід до добровільного членства через так зване колективне членство, яке впроваджувалося через підпорядкування волі меншості членів спілок бажанню більшості [23].

Практика колективного вступу заохочувалася в індустріальних профспілках. Для інтелігенції і службовців використовувалася форма індивідуального профспілкового членства. Однак індивідуальний вступ не означав свободу вибору для непролетарських верств населення. Оскільки перереєстрація профспілкового членства проводилася на принципах так званого класового відбору, практика індивідуального прийому дозволяла правлячій партії встановити контроль над верствами найманих працівників, які вважалися потенційно неблагонадійними.

Класовий підхід був основним принципом профспілкового членства, тому умови допуску в профспілкові організації несуттєво змінювалися в процесі уточнення критеріїв класового відбору. Соціальні межі профспілкового членства практично не переінакшувалися з часів «воєнного комунізму». При переході до непу були частково переглянуті рішення про заборону профспілкового членства для дрібних виробників.Так, у профспілкові організації були допущені ремісники, які працювали без наймання працівників за замовленням державних підприємств, а на правах «безмовного» представництва (без права вирішального голосу в профспілкових органах) – сезонні робітники, що не менше 6 місяців на рік були зайняті в промисловому виробництві [24].

З осіб, які не працювали за наймом, у профспілки приймалися лише деякі категорії учнівської молоді: діти членів профспілок; селяни, які не вико-

ристовували найману працю, та їх діти; демобілізовані червоноармійці. Зберігалося профспілкове членство за колишніми членами профспілок, студентами та безробітними, зареєстрованими в профспілкових органах, або тими, котрі вступали в трудові колективи промислової кооперації, однак за останніми – тільки на 3 місяці [25].

Класовий принцип відсіював з профспілок не лише «нетрудові елементи», а й адміністративно-технічних працівників недержавних підприємств та близьких родичів власників, співвласників і довірених осіб власників приватних та кооперативних підприємств, а також орендарів, торговельних і комерційних посередників; кустарів, членів трудових артілей (крім кватирників) та артілей відповідальних робіт; ченці і службовці релігійних культів; усі категорії осіб, які були позбавлені, відповідно до конституції, виборчих прав. Таким чином, класовий підхід відсіював з профспілок не тільки потенційно неблагонадійні верстви найманих працівників, так званих «класових ворогів», але й деякі категорії трудящих, діяльність яких не піддавалася контролю тоталітарної держави. Для перевірки політичної благонадійності кандидатів в члени профспілок у 1922 р. встановлювався випробний строк [26]. Позбавляючи опозиційно настроєних працівників можливості профспілкового членства, і відповідно всіх тих соціальних гарантій, які в той час надавалися переважно через профспілки, правляча партія прагнула морально-політичної єдності суспільства.

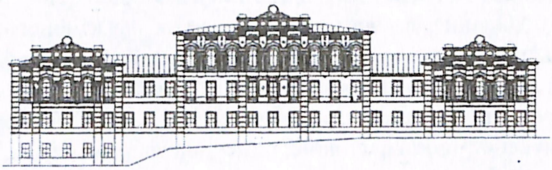
Аналіз становлення радянської профспілкової системи в першій половині 20-х рр. дозволяє дійти таких висновків. Радянська профспілкова система почала формувати на засадах суворої централізації. Децентралізація профспілкового будівництва, проведена під гаслами «українізації» і «робітничої демократії» у зв'язку з переходом до непу, зводилася до таких складових – відбудови галузевих спілкових органів і припинення організації єдиної професійної спілки замість численних виробничих спілок; пожвавлення роботи низових осередків через їх актив; заміни примусового колективного членства «добровільним» колективним; переходу від державного фінансування профспілкового руху до єдиної системи отримання коштів через членські внески; українізації профспілкового апарату і масової роботи; впровадження замість облікової системи голосування індивідуальних виборів.

Проведена децентралізація профспілкового будівництва не торкалася централістичних засад радянської профспілкової системи – принципів «демократичного централізму», виробничо-територіального будівництва профспілок, організаційної єдності загальноросійського (в розумінні більшовиків у межах колишньої Російської імперії) профспілкового руху. Під час її проведення влада вміло використала демократичну атрибутику з метою зміцнення тоталітарного режиму , зокрема, державних профспілок, які були утворені в Україні завдяки більшовизації профспілкового апарату в 1921-1922 рр.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – 194 с.*
2. *Касьянов Г.В. Инженерно-технические секции профсоюзов Украины в социалистическом строительстве. 1926-1937: Автореф. дис ... к.и.н. – К., 1987. – С. 8.*
3. *Пролетарий. Харьков, 1925 г., 11 июня; ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 1184, арк. 1, спр. 1185, арк. 66.*
4. *Масненко В.В. Секції наукових працівників при спілці «Робос» за умов радянського режиму 20-х–90 рр. виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996. – С. 122.*
5. *Гонтарь А.В. К вопросу об истории создания республиканского совета профсоюзов. // Вопр. истории СССР. – Вып. 26. – Х., 1981. – С. 31.*
6. *Резолюции и постановления III Всероссийского съезда профессиональных союзов. - М., 1921. – С. 19; Стенографический отчет IV Всероссийского съезда профессиональных союзов. – М., 1921. – Ч. 1. – С. 12, 15; ЦДАВО Украины, ф. 2605, оп. 1, спр. 70, арк. 5; спр. 279, арк. 1; 15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС II Всеукр. конф. профсоюзов. – Х., 1923. – С. 31.*
7. *Резолюции и постановления III Всероссийского съезда профсоюзов. – С. 13.*
8. *15 месяцев работы: Отчет Южбюро ВЦСПС III Всеукр. конф. профсоюзов. – С. 4.*
9. *Догадов В.М. Правовое положение профсоюзов СССР. – М.-Л., 1928. – С. 152.*
10. *Резолюции и постановления III Всероссийского съезда профсоюзов. – С. 9.*
11. *VI Всесоюзный съезд профессиональных союзов: (Резолюции и пленумы, 11-18 нояб. 1924 г.). – Чита, 1924. – С. 17.*
12. *II Всеукраинская конференция профсоюзов // Бюл. №4. – Х., 1921. – С. 141.*
13. *Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С. 213, 214.*
14. *Второй съезд профсоюзов Украины, 3-8 нояб. 1924 г.: Стеногр. отчет. – Х., 1924. - С. 186-190.*
15. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 225, арк. 95.*
16. *ЦДАВО України, ф. 2605, оп. 1, спр. 45, арк. 54.*
17. *КПРС в резолюціях і рішеннях ... - Т. 2. - С. 129-130.*
18. *Догадов В.М. Правовое положение профсоюзов СССР. - М.-Л., 1928. – С. 154, 163.*
19. *Второй съезд профсоюзов Украины, 3-8 нояб. 1924 г.: Стеногр. отчет. - С. 16.*
20. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20. спр. 2119, арк. 36.*
21. *КПРС в резолюціях і рішеннях ... - Т. 3. - С. 255.*
22. *ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 217, арк. 104.*
23. *Колесников Б. Нариси історії профспілкового руху на Україні. – Х., 1927. - С. 159.*
24. *Стенографический отчет V Всероссийского съезда профсоюзов, 17-22 сент. 1922 г.: Пленумы и секции. – М., 1922. - С. 517-518; Стенографический отчет IV Всероссийского съезда профсоюзов. - Ч. I. – С. 244.*
25. *Догадов В.М. Правовое положение профсоюзов СССР. – С. 144.*
26. *Там же. – С. 144, 146.*

Надійшла до редколегії 5.02.2001 р.

2

Бібліотекознавство Бібліографознавство

УДК 021.4

Н.М. КУШНАРЕНКО

БІБЛІОТЕКА В НОВІЙ СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

Розглядаються особливості функціонування бібліотеки у ринкових умовах, ставлення користувачів до платних бібліотечних послуг

Економічний, політичний і соціальний розвиток будь-якої держави неможливий без належного інформаційного забезпечення. Успішне вирішення цього завдання, в свою чергу, потребує ефективного використання як уже накопиченого потенціалу, так і формування нових документно-інформаційних та суміжних продуктів і послуг, здатних конкурувати на профільному ринку, підвищувати імідж і фінансові ресурси бібліотек в умовах зміни економічної формації і ринку, що формується.

Ринковий сегмент є одним із дискусійних і в той же час важливим у функціонуванні сучасної бібліотеки, оскільки вона одночасно є об'єктом і суб'єктом ринкових відносин, поєднуючи в собі комерційні і некомерційні види і напрями діяльності, займаючись підприємництвом. У цих умовах важливо підтримувати розумний баланс між прагненням бібліотеки отримати додатковий фінансовий прибуток через надання користувачам (індивідуальним і колективним) платних бібліотечних продуктів і послуг і виконанням нею своїх соціальних функцій.

Передумовою для перетворень економічних відносин у бібліотечній сфері є приватизація, а також демократизація громадського життя і системи державного управління. У результаті перерозподілу загальнонародної власності більша частина державних бібліотек є у загальнодержавній, регіональній і муніципальній власності. Бібліотеки державних підприємств внаслідок приватизації останніх опинилися в корпоративній і фірменній власності. Демократизація громадського життя стимулювала розвиток мережі бібліотек, що знаходяться у власності різноманітних громадських об'єднань і некомерційних організацій. Викликане цими процесами формування мережі бібліотек різноманітних форм власності і різке зростання кількості власників у бібліотечній сфері зумовили суттєві зміни як у системі економічних відносин між суб'єктами платної діяльності, так і у механізмах їх регулювання.

В умовах ринку виникають якісно нові взаємовідносини бібліотечних установ із зовнішнім середовищем і в першу чергу з виробниками і розповсюджувачами (видавничі та книготорговельні організації) видавничої про-

дукції, яка є основою для створення відповідної номенклатури бібліотечних ресурсів, продуктів і послуг. Не можна не зважати на те, що всі існуючі в країні бібліотеки незалежно від форм власності (державні у тому числі) є часто виробниками книги – товару (бібліографічних покажчиків, буклетів та ін.), її продавцями, тобто виконавцями головної функції суб'єкта, що господарює в ринковій економіці. Недостатність навичок підприємницької діяльності негативно позначається на результатах роботи бібліотек.

Велика кількість бібліотек-виробників безплатних і платних продуктів та послуг посилили конкуренцію між документно-інформаційними установами.

Активне насичення профільного ринку результатами бібліотечно-інформаційної діяльності відбувається на фоні глобальної комп'ютеризації інформації та електронізації документних ресурсів, розвитку Internet, що зумовлює необхідність досягнення балансу між споживчим попитом, платоспроможністю населення, прибутком та інтересами інтелектуального розвитку країни, суспільства.

Користувачі бібліотеки вже не задовольняються традиційними видами обслуговування, а прагнуть особливих особистісно-орієнтованих послуг і продуктів, відповідного сервісу, комплексної бібліотечно-інформаційної підтримки професійної, освітньої та дозвіллєвої діяльності і погоджуються платити за це гроші [1, С. 45-46]. Таким чином, існує проблемна ситуація в об'єктивному розвитку ринкового сегменту в практиці функціонування бібліотек та рівнем його теоретико-методичного осмислення. Особливо гострою є ця проблема для Китаю – країни зі змішаною економікою, що з одного боку, стимулює бібліотеки до активної участі в профільному ринку, а, з іншого, – приховує небезпеку втрати бібліотеками своїх соціальних і культурних функцій.

Отже, існує об'єктивна необхідність у вивченні комерційної діяльності сучасних бібліотек та особливостей її прояву в бібліотеках України. Розробка теоретичних основ, методичних положень і практичних рекомендацій сприятимуть оптимізації діяльності бібліотек України в ринкових умовах.

З цією метою передбачається вирішити такі завдання:

- здійснити термінологічний і бібліометричний аналіз публікацій по проблемам ринкової орієнтації у бібліотечній сфері;
- здійснити аналіз ресурсного, матеріально-технічного і кадрового потенціалу бібліотек відповідно до вимог ринку, визначити рівень конкурентоспроможності бібліотек, ступінь їх адаптації й успішності позиціювання на профільному ринку;
- вивчити ставлення користувачів до номенклатури бібліотечно-інформаційних ресурсів, продуктів і послуг, їхньої якості і її доступності за ціною;

- визначити оптимальну політику комплектування і принципи організації документного фонду бібліотеки в ринкових умовах;
- вивчити матеріально-технічну базу бібліотеки як засіб підвищення її іміджу й отримання додаткових грошей;
- визначити місце бібліотек України на інформаційному ринку, виявити конкурентів і можливих партнерів по кооперації;
- провести комплексне маркетингове дослідження для діагностики потреб, інтересів і запитів реальних і потенційних користувачів, спрогнозувати платоспроможний попит і змоделювати можливу номенклатуру платних бібліотечно-інформаційних ресурсів, продуктів і послуг в умовах ринку;
- розробити рекомендації для ефективного функціонування бібліотек України в умовах ринку.

Платні послуги в бібліотеках України почали впроваджуватися ще наприкінці 80-х рр. Однак цей ринковий сегмент розвивається досить спонтанно і спорадично.

Анкетування, проведене в публічних бібліотеках Харкова в 2000 р., дає попереднє уявлення про ставлення читачів до платних послуг. Із 100 читачів позитивно відгукнулись на платні послуги бібліотек 63 %, тобто більшість опитаних. Погоджуються сплатити за ксерокопіювання 34 %, нічний абонемент – 22 %, позачергове користування літературою підвищеного попиту – 13 %, складання списків літератури – 10 %, доступ до Internet – 10 %, за інші послуги – 8 %, прокат – 3 % опитаних *(Рис. 1)*.

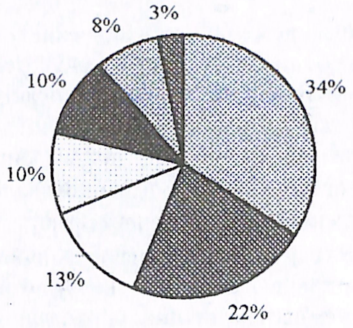

Рис. 1. *Рейтинг платних послуг очима користувачів бібліотеки*

Були також позитивні відповіді щодо сплати за видачу книг на вихідні дні, консультації фахівців, створення каталога домашньої бібліотеки, набір тексту на комп'ютері, роздрукування на принтері, виготовлення реклами, підготовку фактографічних та аналітичних довідок, оренду приміщення бібліотеки, проведення зустрічей, вечорів та ін. За платні послуги респонденти висловлюються за умови, якщо за ці гроші будуть купуватися книги, комп'ютери, зросте сервісне обслуговування читачів. Однак як серед читачів, так і серед бібліотечних працівників багато таких, котрі категорично не сприймають уведення платних послуг у бібліотеці. Тому існує нагальна потреба в науковому обгрунтуванні об'єктивної необхідності та соціальної значущості платних послуг бібліотек у ринкових умовах України.

Розвиток госпрозрахункових відносин і підприємництва в сучасних бібліотеках здійснюється за двома основними напрямами: 1) оренда приміщень та обладнання бібліотеки комерційними структурами чи приватними особами; суборенда приміщень для проведення конференцій, нарад, презентацій, виставок; продаж бібліотечного майна, книг населенню; 2) надання додаткових бібліотечних продуктів і послуг населенню. При цьому принципового значення набуває проблема збалансованого розвитку безплатної та платної діяльності бібліотек у ринкових умовах, питання розробки чітких механізмів реалізації платних бібліотечних послуг, їхньої номенклатури та меж реального ціноутворення.

Більшість бібліотечних продуктів і послуг надається користувачам бібліотеки безплатно. Серед них: консультації про зміст та організацію фондів у бібліотеці і правила користування нею; запис читачів у бібліотеку; підготовка довідок; видача книг додому; робота в читальному залі, замовлення книг по МБА; користування довідково-бібліографічним апаратом бібліотеки; інформування читачів про нові надходження у фонд бібліотеки; вільний доступ до книжкових виставок, відкриті перегляди видань в приміщенні бібліотеки; надання апаратури, електронного каталога і баз даних; складання бібліографічних покажчиків та ін. Такі послуги, на наш погляд, можуть бути платними у тому разі, якщо, по-перше, вони надаються не користувачам бібліотеки, а, по-друге, якщо замовлення користувачів бібліотеки носять поодинокий та унікальний характер і потребують додаткових знань бібліотечних працівників, не пов'язаних з виконанням їхніх безпосередніх професійних обов'язків.

При формуванні номенклатури платних послуг кожній бібліотеці слід виходити з реальних потреб, інтересів і запитів користувачів, рівня їх платоспроможності; матеріально-технічних і кадрових можливостей бібліотечної установи, рентабельності (прибутковості) конкретних бібліотечно-бібліографічних, інформаційних, сервісних та інших послуг. До платних послуг бібліотеки можна віднести такі: доступ до Internet; копіювання (ксерокопі-

ювання, мікрофільмування, оцифрування та ін.) фондових документів; прокат аудіо- та відеотехніки, комп'ютерів, CD ROM, мультімедіа, комп'ютерних ігор, програмних продуктів, грамплатівок; палітурні роботи; доставка документів додому; дистанційне обслуговування користувачів по Internet; приймання замовлень та видача фактографічних довідок по телефону; пріоритетне обслуговування користувачів новими надходженнями; організація роботи гуртків та клубів за інтересами; переклади і набір текстів; видача фондових матеріалів додому з читального залу (на ніч, вихідні й святкові дні); підготовка складних довідок, картотек, списків літератури за індивідуальним замовленням; редагування бібліографічних записів, індексування документів та проставлення авторських знаків в авторських роботах; оренда (суборенда приміщень бібліотеки, Second hand книг; продаж власної видавничої продукції, використання Web-сайту бібліотеки особами, які не є користувачами бібліотеки, організація різноманітних курсів та ін. «Фантазії» бібліотечних працівників охоплюють сфери, далекі від бібліотечних послуг (аж до продажу горілки в приміщенні бібліотеки), що дає значні грошові прибутки. Позитивно оцінюючи кожний інноваційний пошук, ми все ж висловлюємо побоювання перед спокусою деяких бібліотек отримувати додаткові кошти будь-яким способом. Вважаємо, що платні послуги і продукти бібліотеки повинні бути зорієнтовані на задоволення наднормативних, надто складних, нетрадиційних запитів. Особливо актуальною є проблема обгрунтованого поєднання безплатних і платних послуг і продуктів бібліотечної установи, оскільки від правильного їх співвідношення залежить обсяг, рівень та якість повсякденної профільної діяльності.

Платні послуги у бібліотеках, як свідчить світовий досвід, – це не тимчасовий захід «виживання» бібліотек у ринкових умовах, а реальна можливість отримання додаткових позабюджетних коштів для розвитку матеріально-технічної бази, документно-інформаційних ресурсів, бібліотечних продуктів і послуг, стимулювання праці і соціального захисту бібліотечних працівників. Госпрозрахункова діяльність бібліотеки має не лише економічний, а й соціальний аспект і повинна здійснюватися на поєднанні інтересів користувача і бібліотекаря. Важливо усвідомити, що метою просування бібліотеки до ринку є цінності не матеріального характеру, а соціального, котрі не виключають реалізації економічних інтересів бібліотеки, однак не зводяться лише до цього.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Клюев В.К. Сервис в библиотеке: диалог с пользователем // Библиография. – 1999. – № 3. – С. 45-50.

2. Перелік платних послуг, які можуть надаватися закладами культури і мистецтв, заснованими на державній та комунальній формі власності: Затв. постано-

вою Кабінетом Міністрів України від 5 червня 1997 р. № 534 // Офіц. Вісн. України. – 1997. – № 23. – С. 96-99.

3. Порядок надання платних послуг державними навчальними закладами: Затв. Наказом М-ва освіти України, М-ва фінансів України, М-ва економіки України від 27 жовтня 1997 року № 383/239/131 // Офіц. Вісн. України. – 1998. – № 2. – С. 193-197.

4. Столяров Ю.Н. Библиотека: структурно-функциональный подход. – М., 1981. – 255 с.

Надійшла до редколегії 15.09.2000 р.

УДК 330.123.6

І.О. ДАВИДОВА

ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОДУКТІВ ТА ПОСЛУГ

Розглядаються складові економічного механізму регулювання інформаційного ринку: переважаючі форми власності, податкова система, система ціноутворення та планування на основі маркетингових досліджень

Становлення і розвиток ринкових відносин у сфері інформаційної діяльності потребують відповідного механізму економічного регулювання, що постійно розвивається від переважно державного до комбінованого з недержавним і, нарешті, до суспільного. В свою чергу кожному етапові розвитку ринкового механізму інформаційної діяльності повинні відповідати механізми і методи економічного регулювання цієї діяльності з боку держави.

Співвідношення частин ринку між інформаційними установами різних форм власності суттєво відрізняється по країнах і галузях ринку. В США традиційно розвинутий приватний сектор, у Західній Європі та Японії – державний, доля суспільного сектора приблизно однакова. В країнах СНД державний та суспільний сектори фактично об'єднані, доля приватного сектора ще незначна. Інформаційні установи трьох типів власності: державної, суспільної та приватної функціонують і на українському інформаційному ринку.

До недавнього часу більшість документно-інформаційних установ України фінансувалися за рахунок коштів державного бюджету і не займалися самостійною господарчою діяльністю. В країні не було природного попиту на інформацію як фактора, що забезпечував би споживачеві додаткові шанси у конкурентній боротьбі. З середини 80-х рр. розпочалося впровадження госпрозрахункових відносин у державних інформаційних установах, перш

за все в органах науково-технічної інформації. Формування інформаційного ринку України було зумовлено існуючими на той час тенденціями в розвитку економіки, які потребували спеціального механізму для забезпечення зв'язку між пропозицією і попитом, механізму, що орієнтується на цей конкретний ринковий попит і підпорядкований потребам різних сторін виробництва і збуту. Важливою частиною такого механізму виступає інформаційна діяльність. Саме в цей час інформаційні установи набувають все більшого впливу на економічне і соціальне життя суспільства. Виникли договірні ціни на інформаційну продукцію, конкуренція виробників на замовлення, ефективні форми організації виробництва.

З 1988 р. набув чинності Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», який визначив економічні та правові основи господарської діяльності державних підприємств (об'єднань). Законом передбачалося посилення економічних методів управління, використання повного госпрозрахунку, самоокупності, самофінансування, розширення самостійності і самоврядування підприємств і організацій. Уведення в сферу інформаційної діяльності госпрозрахунку як економічного методу управління з використанням системи товарно-грошових відносин, економічних стимулів і інтересів, що об'єднують різноманітні форми управління, планування, контролю й економічного стимулювання виробництва, явилося найважливішим чинником становлення інформаційного ринку.

До кінця 80-х рр. на різноманітні форми госпрозрахунку була переведена більшість інформаційних служб України. Проте госпрозрахункові відносини обмежувалися лише рамками системи науково-технічної інформації, інші сектори інформаційного ринку були слаборозвиненими. Позитивні підсумки впровадження госпрозрахунку позначилися не тільки на удосконаленні науково-інформаційної діяльності, зниженні собівартості створення інформаційних продуктів і послуг, але і серйозному кваліфікаційному рості співробітників інформаційних служб, стимулюванні інноваційних процесів у їхній діяльності. Ринкові відносини почали свій розвиток за рахунок надходження плати від кінцевих користувачів, достатньої не лише для покриття витрат інформаційної організації, але і для оплати використовуваних послуг головних інформаційних центрів Росії й України.

З кінця 90-х рр. на Україні виникли нові незалежні інформаційні установи, що працюють на комерційній основі, насамперед у сфері ділової і комерційної інформації. Зростанню ролі комерційної інформації сприяло в першу чергу виникнення «дикого» товарного ринку на початку 90-х років, бартеризація економіки, виникнення численних суб'єктів ринкової діяльності. Нині ринковими відносинами охоплені галузеві і територіальні інформаційні центри, приватні інформаційні агенції, але про роботу всієї інформаційної інфраструктури України на ринковій основі говорити передчасно.

Завдання ускладнюється тим, що процес роздержавлення здійснюється в умовах дефіциту і монополізму й у вирішенні цього питання неприпустима як передчасна орієнтація на ринкове саморегулювання в інформаційній сфері, так і запізнення переходу інформаційних структур на ринкові основи.

Ринок потребує перегляду і деяких теоретичних проблем, зокрема проблеми вартості інформації, питань ставлення до інформації щодо розвитку її товарності.

У останні три десятиліття в працях з економіки і менеджменту здійснюється багато спроб дослідження проблеми вартості інформації. Найбільш поширеними підходами є імовірностний підхід, що спирається на фундаментальні праці К. Шеннона і застосовується для кількісного опису вартості інформації; економічний підхід, що використовує класичну ідею економіки – опис вартості в термінах обміну; економічний і статистичний підходи об'єднані у формалізованій теорії вартості інформації Р.В. Хілтона і розглядаються як вартість виробництва інформації або інформаційної системи; прихильники когнітивного підходу до теорії інформації (Н. Робертс, Н. Белкін) спираються на роль суб'єкта в науковому дослідженні, заперечують вирішальну роль мінової вартості в економічній науці, висуваючи у якості альтернативи людський чинник.

Цікаву спробу об'єднати статистичний і когнітивний підходи здійснив Х. Ністрем. Визначивши когнітивну структуру як безліч частково упорядкованих когнітивних елементів – стверджень і ідей, – які розглядаються суб'єктом у контексті доречності. Ця структура є узагальненням можливості моделі і виявляється через поняття суб'єктивної непевності, що залежить від точки зору суб'єкта, який приймає рішення.

Економічний підхід до вирішення проблеми вартості інформації демонструє Ф. Махлуп. Він запропонував вимірювати не запаси знань і інформації, які неможливо порівнювати один з одним, а прямування знань і інформації. При цьому мірою виміру цього прямування він вважає мінову вартість інформації і знань. Визначаючи вартість інформації, Ф. Махлуп відштовхується від концепції попиту і пропозиції, вважаючи, що знання й інформація мають звичайні товарні властивості.Такий підхід у межах документальних і інформаційних уявлень, з одного боку, не враховує специфіку інформації як товару, з іншого – не розглядає специфіку знань як об'єкта технологічного процесу в системі соціально-комунікативної діяльності.

Інформацію, яка відіграє усе більш важливу роль в економіці, стали називати товаром. Сьогодні щодо цього існує кілька версій. Найпоширеніші з них – три. Перша грунтується на висновку, що інформація є ринковим товаром. За другою версією інформація не є товаром. За третьою – інформацію як товар можна розглядати тільки з певними обмовками.

Якщо проаналізувати реальну ситуацію, то переконаємося, що найобґрунтованішою є третя версія, яка зосереджує увагу на діалектичній єдності товарних і нетоварних якостей в залежності від самої інформації і від системи суспільних відносин, умов, за яких вона створюється і використовується.

Прихильники першої точки зору інформацію розглядають як товар стратегічного характеру. Його можна збирати й опрацьовувати, передавати заздалегідь певному колу споживачів, поширювати в інформаційному просторі. Інформацією можна обмінюватися, передавати її безкоштовно, можна продати, украсти, відібрати і перехопити, її можна сховати, утаїти. Інформація розглядається як реальна величина, що здатна впливати на майновий стан членів суспільства – учасників цивільно-правових відносин, які забезпечують його економічний розвиток.

Прихильники другого підходу вважають, що феномен інформації, який формує інфосферу соціуму в цілому і окремих геополітичних, ідеологічних, економічних, конфесійних, культурних та інших чинників земної цивілізації, у загальному вигляді не може виступати предметом ринкових відносин. Інформація – категорія нематеріальна і продається не вона сама, а право на її використання. Інформація, природньо, не призначається для обміну шляхом купівлі-продажу, тобто не має цієї визначальної ознаки товару. Тому на інформацію, як і на інші духовні цінності, не можна беззастережно поширювати закони товарного виробництва, це породило б важко переборювані протиріччя з дійсністю.

Товаром, відповідно до смислу цього терміна, є матеріальний продукт праці, виготовлений спеціально на продаж. Продається і купується не сама інформація, а матеріальні носії, що її містять – журнали, книги та інші друковані видання, бази даних на машинозчитуваних носіях разом із правом на використання інформації, яку вони містять, а також інформаційні послуги, які є результатом використання джерел інформації. Водночас, закріплення інформації у формі продукту на тому або іншому носієві не означає, що, власне, інформація не може бути передана в ході бесіди, дискусії, повідомлення на конференції, бути результатом конфіденційної діяльності фахових центрів і служб. За оперативну і повну інформацію (комерційну, фінансово-економічну, політичну, юридичну, військову тощо) зацікавлені особи – бізнесмени, підприємці, організації та ін., готові сплачувати будь-які гроші, надавати всілякі послуги, йти на поступки, сприяти просуванню в бізнесі або кар'єрі. Усна інформація може виступати як унікальний товар з особливим співвідношенням важко керованих характеристик.

Основні властивості інформації як товару – споживча вартість, мінова вартість, відчуженість у формі купівлі-продажу проявляються по-різному, у залежності від виду інформації і певних зовнішніх чинників. Споживчі властивості інформації як товару виникають у той момент, коли з'являється

усвідомлена потреба в ній у користувача, а цінність цього товару виникає тоді, коли потенційні покупці мають до нього доступ. У результаті такі товарні характеристики як оперативність, форма надання, цілеспрямування, інформативність можуть змінювати його цінність до безкрайності.

Зміна економічних поглядів на проблеми інформації й інформаційного продукту може бути пов'язана з розвитком системи соціальних комунікацій, співвідношенням інформації і знання. На документальному, інформаційному рівні інформація виступає як продукт відчуженого, перетвореного знання, як форма знання, яка є наслідком науково-інформаційної діяльності, пов'язана з актом інформування. Запис на матеріальному носієві є скороченим, матеріалізованим уявленням людського знання. Виробництво інформації здійснюється на рівні уявлення знань в інформаційній моделі, але не їхньої генерації.

Зміна парадигми інформаційної діяльності від документально-комунікативної до когнітивно-комунікативної, необхідність створення умов для забезпечення споживача документами, інформацією і знаннями потребують певних коректив податкової, фінансово-кредитної та інвестиційної політики держави.

Діюча нині податкова система практично не зважає на особливі умови створення і реалізації інформації та знань. Ці особливі умови містяться в оригінальності інформаційної новації, яка відтворюється один раз і реалізація якої частково потребує значних витрат (розробка, апробація чи перевірка результатів, пошук покупця тощо). Природа інформації та знань така, що на суто комерційній основі може розвиватись тільки невелика частина інформаційного сектору. Фахівці зазначають, що виключно на ринкових засадах інформаційна інфраструктура не працює ні в одній країні. Установи, що орієнтовані на обслуговування некомерційних секторів – соціального і державного, потребують як бюджетного фінансування, так і інших джерел. Крім того, фахівці стверджують, що інвестиції в інформаційну діяльність не є високоефективними і їм не властивий швидкий обіг.

Загальна тенденція переходу до ринкової моделі інформаційної діяльності: державне бюджетне фінансування буде скорочуватись і водночас повинна зростати доля фінансування із недержавних джерел. Такий підхід є виправданим у світовій інформаційній практиці. У Франції при створенні регіональних центрів науково-технічної інформації уряд фінансує його лише упродовж 4-х років, скорочуючи кожний рік розмір фінансування. По закінченні цього терміну регіональний центр інформації повинен повністю перейти на фінансування із місцевих джерел. Тому в податковій системі слід передбачити максимальне пільгове податкообкладання і насамперед пільги для споживачів інформації, які використовують її для потреб внутрішнього ринку. Доцільно це зробити у формі дозволу витрат на закупку

інформації, того, що в інших випадках, безумовно, було б віддано у вигляді оподаткування.

До інших форм податкових пільг, як економічного стимулу розвитку інформаційних процесів, можна віднести, наприклад, пільгове оподаткування установ, що використовують і продають інформацію. Потрібне пільгове оподаткування систем інформації, які самоорганізувалися (малих підприємницьких структур), торгівлі інформацією на ліцензійній основі, витрат на встановлення комерційних контактів тощо.

Створення інформації та її реалізація передбачають значні одночасні витрати. Скорочення обсягів і припинення прямого державного інвестування передбачають ширше використання інших джерел. Але цей процес стримується з ряду факторів: потенційні закордонні інвестори не мають достовірної і повної інформації про інвестиційний клімат у державі, даних про можливі об'єкти інвестування. Крім того, власники об'єктів не мають всієї сукупності даних про потенційних інвесторів і їх можливості.

Інвестиційна діяльність в Україні визначена законами 1991-1992 рр. Згідно з ними законодавчі документи потребують внесення змін щодо цільового інвестування процесів інформатизації.

У світі склався ринок науковоємної інформації, ефективний обмін якою дає змогу різним країнам вирішувати завдання розвитку на основі міжнародної спеціалізації, продажу-купівлі інформації. Для виходу України на цей ринок і поліпшення структури як експорту, так і імпорту необхідно здійснити низку заходів як законодавчого, так і централізовано-організаційного характеру. Передусім це стосується стимулювання інформаційного експорту через митні тарифи і ліцензування, через механізм пільг та полегшений його порядок.

Національне агенство з питань інформатизації України працює над вирішенням цих проблем. У межах реалізації конкретних проектів по створенню Національної системи інформаційних ресурсів передбачається поступове перетворення різноманітних інформаційних продуктів у вигляд, зручний для використання, збереження і передачі за допомогою комп'ютерних мереж, тобто по суті це розподілений банк даних і знань з різних галузей виробництва, науки, культури, освіти. Для реалізації цих проектів передбачається використати своєрідні інноваційні механізми, створити спеціальні податкові умови, що можуть бути прийнятними для потенційних інвесторів. Ці умови можуть бути найрізноманітнішими – від повного скасування податків до відстрочки платежів. У межах спеціально створених інноваційних центрів передбачається звільняти від податків і інших фіскальних платежів інвестиції, спрямовані на реалізацію конкретних інформаційних проектів.

Особливе і важливе питання – це політика ціноутворення на ринку інформаційних продуктів та послуг. В умовах адміністративно-командної системи управління інформаційні продукти створювались і розповсюджувались

адміністративно як ресурс. Вартість його виробництва і розповсюдження істотно не впливала на процеси розподілу. Саме тому, питання про ціну того чи іншого специфічного ресурсу було на другому плані. Така ситуація була можливою за умов, коли бюджетне фінансування покривало всі затрати на виробництво інформаційного продукту або послуги.

Впровадження госпрозрахункових відносин у державних інформаційних установах, яке почалось з середини 80-х рр., посилення економічних методів управління, використання повного госпрозрахунку, самоокупності, самофінансування привернуло увагу фахівців до цього питання. Головним підсумком є те, що не існує прямої залежності між ціною інформаційної продукції і затратами ресурсів на її виробництво згідно з політичною економією, де економічна категорія ціни розглядається як грошовий вираз вартості і служить для виміру величини затраченого на виробництво товару суспільно необхідного робочого часу або суспільно необхідних затрат праці. Як вважають автори [1], результатом інформаційної діяльності на ринку виступають не товари і послуги, а споживча вартість і корисний ефект праці. Деякі споживчі вартості, що є результатом інформаційної діяльності дійсно можуть виступати як товар і мати вартість. Другі – ні, і, маючи форму споживчої вартості, за своєю суттю виступають як корисні ефекти праці у речовій формі.

На нашу думку, в сучасних умовах становлення ринкових відносин у сфері інформаційної діяльності, впровадження маркетингових підходів до управління інформаційними установами може бути виправданим підхід до ціноутворення, орієнтований на споживача. За цим методом розглядається корисність та вартість досліджуваного інформаційного продукту. Вартісне ціноутворення потребує виконання таких етапів:

- аналіз сфер застосування інформаційного продукту або послуги;
- оцінка складових корисності товару;
- оцінка складових вартості товару;
- аналіз співвідношень «вартість-корисність».

Усвідомлення важливості аналізу «вартість-корисність» випливає з переліку правил користування підходом до ціноутворення, орієнтованого на споживача. Цей підхід вимагає розуміння, що:

1) споживач вибирає товар, порівнюючи його вартість та корисність;
2) корисність містить набагато більше, ніж просто загальні характеристики інформаційного продукту;
3) вартість продукту – це значно більше, аніж його ціна;
4) необхідно розглядати вартість та корисність не окремо, а у комплексі.

Отже, на ринку інформаційних продуктів та послуг процес встановлення ціни передбачає значно більше, ніж просто вибір ціни. Інформаційні за-

клади повинні підходити до ціноутворення комплексно. Ціна розглядається як окрема змінна у розробці продукту, як одна з багатьох його характеристик. Тісний взаємозв'язок між ціною та товарною політикою інформаційної установи значно впливає на весь процес ціноутворення.

Підхід до ціноутворювання, орієнтований на споживача, концепція порівняння вартості та корисності передбачають об'єднання планування інформаційного товару та ціноутворення в один процес. Ціноутворення як елемент економічного механізму має значну перевагу над товарним плануванням (змінити ціну набагато легше, аніж саму послугу чи продукт). Слід зазначити, що для користувача на ринку інформаційних продуктів та послуг серед показників конкурентоспроможності ціна має менше значення в порівнянні з неціновими факторами – якістю, сервісом, унікальністю.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Инфосфера:Информационные структуры, системы и процессы в науке и обществе / Ю.М. Арский, Р.С. Гиляревский, И.С. Туров, А.И. Черный. – М.: ВИНИТИ, 1996. – 489 с.*
2. *Тылькевич М.В. Основные принципы и методика ценообразования на библиотечно-информационную продукцию и услуги // Экономические аспекты библиотечно-информационной деятельности. – М., 1992. – С. 48-72.*
3. *Махлуп Ф. Производство и распространение знаний в США. – М.: Прогресс, 1966. – 462 с.*
4. *Ващекин А.Н. Об экономических аспектах понятия информации // Теория и практика общественно-научной информации. – М.: ИНИОН, 1995. – Вып.10. – С. 45–65.*

Надійшла до редколегії 10.01.2001 р.

УДК 027.5:002:338.98

ХАЙСАМ АБЕД РІАД

НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ТА УПРАВЛІННЯ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИМИ РЕСУРСАМИ

Розглядаються основні напрями діяльності національної бібліотеки (НБ) по формуванню бібліотечно-інформаційних ресурсів. Аналізується структура і зміст інформаційної політики за участю НБ

Традиційною проблемою існування бібліотеки в інформаційному суспільстві залишається в багатьох країнах низький рівень технічного облад-

нання. З цим пов'язані труднощі діяльності бібліотек України за моделями зарубіжних країн. Причина такої ситуації, на наш погляд, є не в різниці рівнів фінансування, а концептуально-термінові розбіжності. Якщо в українській економіці в цілому інформаційна індустрія тільки формується, то закордонні фахівці досліджують стан та перспективи бібліотеки вже в умовах існуючого інформаційного суспільства і реального інформаційного ринку.

Специфіка некомерційного існування будь-якої структури в наш час пов'язана з забезпеченням суспільних потреб у сфері культури, освіти, соціального захисту і відсутності прибутків за підсумками діяльності. Зростання некомерційного сектору в усіх розвинутих країнах демонструє необхідність гармонізувати суспільні протиріччя в умовах переходу суспільства від індустріальної моделі до інформаційної. У результаті важливого значення набуває зберігання цінностей нового часу, серед яких найважливішу роль відіграє доступ до інформації для всіх членів суспільства, який традиційно надавала бібліотека. Тому, незважаючи на ринкові пріоритети ведення всесвітнього господарства, бібліотека залишається адаптаційною структурою, функціонування якої підтримується суспільством і державою відповідно до національних інтересів у сфері інформації, освіти, дозвілля.

Провідну роль у трансформаційному процесі бібліотек відіграють національні бібліотеки. Вони є основним ланцюгом у формуванні бібліотечно-інформаційних ресурсів країн. НБ часто стають елементом БІР по управлінню інформацією у межах держав і міжнародних відносин. Як центри по обміну офіційними документами в межах своїх країн вони змушені обмежувати кількість матеріалів. Але НБ знаходять шляхи структурування потоків документів та їх обсягів при забезпеченні загальної доступності для населення та осіб, які приймають рішення в сфері соціального управління.

НБ, що мають у своєму розпорядженні великі документні масиви і оснащенні сучасною технікою, стають потенційно базовими елементами аналітичної переробки інформаційних ресурсів.

В умовах інформатизації важливим завданням стає забезпечення надійних гарантій того, що організаційно-адміністративний апарат, який здійснює інформаційну політику, обмежуватиме потік інформації та її доступність. НБ, виконуючи свою гуманітарну місію, мають активно діяти в сфері забезпечення доступності інформації для широкого кола читачів (споживачів) незалежно від її джерела, носіїв та зберігачів (за винятком інформації, яка має значення для державної безпеки).

Інформаційні ресурси суспільства різноманітні. До них належать різні документально-інформаційні структури, які забезпечують виробництво, збирання, зберігання, переробку і розповсюдження інформації, технічні засоби та інформаційні технології, інформаційні спеціалісти. З огляду на історію, їх формування відбувалося різними шляхами, грунтувалося на диференціації

функцій, відокремленні практичного досвіду, теоретико-практичних засадах діяльності. Однак, з досягненням ними розвинутих інституалізованих форм стали проявлятися їх загальні сутнісні функції щодо забезпечення зберігання людського знання, взаємодії, спрямованої на задоволення різноманітних інформаційних потреб суспільства. Нова ІТ ще більше посилила інтеграційні процеси в сферах інформаційно-документальної діяльності: бібліотеках, архівах, музеях, системах комунікації, видавництвах тощо [1].

Не випадково уряди багатьох країн приймають різноманітні національні програми з координації діяльності певних інформаційних сфер, зокрема і в межах програми НАТІС, з метою удосконалення і підвищення ефективності інформаційного забезпечення суспільства, доступу населення до інформації, сприяння соціальному і технічному прогресу.

Інформація з повним правом має вважатися загальнолюдською цінністю і здобутком, оскільки використовується кожною людиною, пов'язана з її інтересами і потребами, з будь-яким видом її діяльності. Інформація – це те, що, в першу чергу, об'єднує людей – випереджаючи і опосередковуючи всі інші зв'язки. Ці зв'язки набувають міжнародного і глобального характеру, що робить проблему інформатизації глобальною. Все більше стає мірою (критерієм) ступеня соціального розвитку і загальної культури тієї чи іншої країни і місця її в глобальному процесі розвитку швидкості передачі інформації на планеті. В останнє десятиріччя швидкість обробки інформації корелюється з поняттям прогресу в її засвоєнні людською цивілізацією, глобально єдністю щодо становлення інформаційної цивілізації, має на мету позитивно вирішити проблему інформації [2].

Інформація являє собою необхідний компонент будь-якої людської діяльності. Загальність і необхідність інформації робить людську діяльність інформаційним процесом.

Ресурсний підхід до інформації базується на діяльнісному уявленні про інформаційні процеси. Ресурси – це низка компонентів соціальної діяльності, або природного середовища, яке використовується для задоволення потреб людини і суспільства в цілому, тобто, якщо є потреба в інформації, то має сенс ввести поняття інформаційних ресурсів і загалом забезпечувати дослідження проблем інформації у сфері економічних ресурсів. Як предмет особливої інформаційної діяльності соціальна інформація цінується за свій зміст і на відміну від матеріальних ресурсів являє собою ідеальний ресурс, який економить інші види матеріальних ресурсів.

До недавнього часу інформація розглядалася не як економічний ресурс, а як одне з понять науки. Лише в останні роки інформація набуває економічного статусу – як ресурс і потенціал розвитку, але саме інтенсивного розвитку. Виявилося, що вона може навіть перетворюватися у товар, мати не

тільки споживчу, але й мінову вартість, може ефективно використовуватися для прискорення економічного зростання [3].

Національні інформаційні ресурси – відносно нова економічна категорія. Коректна постановка питання про якісну оцінку цих ресурсів і їх зв'язку з іншими економічними категоріями ще потребує розроблення і тривалих спільних зусиль спеціалістів та вчених різних галузей знання.

Період з 1970 по 1980 рр. був відзначений особливою активністю міжнародного бібліотечного співробітництва. Завершився перехід від обговорення проблем бібліотечної справи до колективної розробки реалізації універсальних програм, які закладають фундамент для створення всесвітньої системи бібліотечного обслуговування. Найважливіша з цих програм – НАТІС, яка була прийнята на міжурядовій конференції з планування національних інфраструктур документації, бібліотек і архівів (Париж, вересень1974 р.).

Мета конференції – вироблення рекомендацій щодо політики та методів планування національних програм розвитку обслуговування в сфері документації, бібліотек і архівів. У зв'язку з вищезгаданою програмою слід зазначити, що як для України, так і для інших країн залишається актуальним питання впровадження головних базових елементів системної організації БІР.

На відміну від інших міжнародних програм, НАТІС не є програмою в повному розумінні цього слова, оскільки охоплює лише коло питань, що складають національні плани розвитку інформаційних систем та їх кінцеві цілі, не торкаючись форм і характеру реалізації, які залежать від конкретних умов кожної країни. Тому. коли мова йде про НАТІС, частіше використовують термін «концепція», а не програма, оскільки він точніше виражає специфіку цього поняття.

Концепція НАТІС може бути виражена в чотирьох взаємопов'язаних ідеях – відповідальність урядів за розвиток інформаційного обслуговування, державне планування розвитку інформаційного обслуговування, єдина система інформаційного обслуговування, загальна доступність інформації.

Остання мета концепції НАТІС – максимальна доступність інформації для всіх верств суспільства, залучених до політичної, економічної, наукової, навчальної, суспільної і культурної діяльності.

Шляхи і методи реалізації цих ідей визначаються 16-ма завданнями, 12 з яких стосуються сфери відповідальності окремих країн, решта – ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій. У національному масштабі це зводиться до наступного:

- формулювати загальнодержавну політику в галузі інформації, яка відбиває потреби всіх верств суспільства, для вироблення національного плану інформаційного обслуговування, що має повністю входити до плану розвитку країни;
- стимулювати активність споживачів інформації, включаючи в про-

грами навчальних закладів курс навчання використанню інформаційних резервів, які містяться в усіх елементах НАТІС;

- розробляти для шкільних та публічних бібліотек, які входять до системи НАТІС спільно з відповідними навчальними закладами, соціальні програми розвитку і закріплення навичок читання у потенційних споживачів інформації;
- аналізувати інформаційні потреби урядових органів і різних груп споживачів інформації для забезпечення найбільш повного їх задоволення через НАТІС;
- вивчати інформаційні ресурси як найважливішу умову раціонального планування НАТІС;
- аналізувати людські ресурси з метою планування, підготовки їх та прогнозування майбутніх потреб у них НАТІС;
- розробляти організаційну структуру НАТІС, яка б передбачала координацію усіх її елементів та забезпечувала їх оптимальне використання;
- забезпечувати НАТІС спеціалістами з вищою освітою;
- визначати матеріально-технічні потреби НАТІС, насамперед в галузі автоматизації;
- розробляти законодавчі засади функціонування, приділяючи особливу увагу питанням обов'язкового примірника, телекомунікації, обміну публікаціями на рівні кваліфікації кадрів, забезпеченню зберігання архівних матеріалів, доступу до них;
- забезпечувати реалізацію всіх запланованих акцій відповідними фінансовими асигнуваннями;
- забезпечувати бібліографічний опис кожної нової публікації одночасно з її виходом у світ відповідно до програми УБУ.

Виникнення концепції НАТІС підготовлене і зумовлене процесом науково-технічного розвитку. Вона об'єктивно відбиває перетворення інформаційної діяльності з підсобного засобу науково-технічного соціального і культурного розвитку в найважливіший та обов'язковий елемент наукової організації контролю і управління суспільством та суспільним виробництвом. Основні положення концепції можна знайти в Національній програмі інформатизації України [4]. Але будь-яка програма потребує розробки механізму її втілення, розподілу відповідальності за її реалізацію між різними установами, обсягу фінансування, визначення можливості приватних фірм та ін.

Науково-технічний прогрес неминуче веде до створення в близькій перспективі планетарного простору [5]. Основу його формування складуть міжрегіональні й надрегіональні інформаційні комплекси: західноєвропейський, північноамериканський, далекосхідний та ін. [6].

Вважаємо, що основою єдиного інформаційного простору міг би бути головний принцип гідності технології. Мова йде про створення суцільної автоматизованої інформаційної мережі, яка складається із взаємосумісних елементів і покриває весь простір країни. При цьому інформаційна ізоляція поступається місцем обдуманій і різноманітній комбінації включення в головні міжнародні і національні інформаційні банки.

Виникає структура горизонтальних зв'язків, які основуються на безпосередніх партнерських взаємовідносинах між інформаційними органами та установами різних країн.

Усі головні процеси в інформаційній мережі мають здійснюватися на економічній основі, тобто на базі взаємовигідних грошових розрахунків.

У формуванні такої системи, крім інших інформаційних центрів, видавництв, архівів, наукових установ, значну роль повинні відіграти бібліотеки. В більшості країн провідні позиції у цій сфері по праву належать національним бібліотекам, оскільки саме вони мають найбільш багаті фонди, найбільш кваліфіковані кадри, вони користуються прямим опікуванням своїх держав і мають специфічні повноваження та прерогативи.

У процесі перетворення єдиного інформаційного простору зросте значення міжбібліотечного абонемента. В широкому розумінні всю сферу інформаційного обміну можна розглядати як сферу МБА. Очевидно, що з рештою її функціонування буде забезпечуватися прямим входженням користувача в необхідні йому інформаційні банки через комп'ютерну мережу.

Значні резерви для співробітництва містить сфера каталогізації. Збереження загальних принципів каталогізації є однією з найважливіших умов системного підходу до формування інформаційного простору.

Інша сфера спільної діяльності каталогізаторів незалежних держав – створення зведених каталогів національної і зарубіжної літератури. Цим могли б займатися міжнародні наукові колективи, які створені за ініціативою і під егідою національних бібліотек окремих країн. Це в наш час є одним із перспективних напрямів у структурі національної інформаційно-бібліотечної практики. Об'єктивна необхідність у взаємодії змушує бібліотеки цих країн шукати шляхи та засоби з метою розширення та зміцнення різних форм співробітництва.

Кооперування ресурсів – термін, який набув за останні три десятиріччя широкого поширення в англомовній бібліотекознавчій літературі. Мета кооперування ресурсів – збільшення відповідності бібліотечного обслуговування потребам читачів шляхом взаємної доступності бібліотечних ресурсів. Доступність може проявитися у різноманітних якісних покажчиках, таких як підвищення рівня організації обслуговування і роботи бібліотечного персоналу, розширення доступу до фондів, удосконалення політики ком-

плектування, раціоналізації бібліотечних процесів, розвитку існуючих і надання нових форм обслуговування.

Усіх їх поєднує загальна мета – надати читачам широкі можливості для отримання необхідних документів та інформації.

Однак кооперування ресурсів не лише передбачає використання бази бібліотечної справи, створеної у попередні роки, але й містить дієві стимули для її подальшого розвитку.

Так, кооперування сприяє якісним змінам у структурі бібліотечних фондів, збільшенню в них частки нових форм документальної інформації – мікрофіш, магнітних записів тощо, а також прискоренню якісних змін у традиційних виробничих бібліотечних процесах, пов'язаних із впровадженням у бібліотеки засобів автоматизації. Все це приводить до важливих змін у методах обслуговування читачів, що стають об'єктами досліджень та практичного втілення [7; 8].

На сучасному етапі частину БІР складає ринок інформаційних продуктів та послуг. З початку 70-х рр. у цій сфері спостерігаються серйозні зміни під впливом процесу інформатизації. Диверсифікація інформаційної діяльності, поява нових суб'єктів виробництва документів та інформації, зміна форм взаємостосунків виробництва документів та інформації, зміна форм взаємостосунків виробників та споживачів інформаційних послуг, поява нових суб'єктів інформаційної діяльності, крім бібліотек, спонукає появу проблеми координації діяльності з багатьма соціально-комунікативними структурами. Однак і в цьому разі НБ залишається провідною установою. Сегментація ринку вже стала реальністю і в Україні. Чітко відокремилися сектори ділової інформації, інформації для фахівців, масової, споживчої інформації.

У розвинутих країнах склалося декілька рівнів організації виробництва інформаційних послуг: перший – інформаційні центри національного значення, які займаються підготовкою БД (політематичних, за видами документів або тематичних) або наданням доступу до БД у режимі діалогу з терміналів у глобальному масштабі; другий – інформаційні центри галузевого та територіального значення, які забезпечують інформаційне обслуговування територій, галузей, окремих видів діяльності із застосуванням БД та послуг інформаційних центрів першого рівня, а також підготовкою і наданням теледоступу до місцевих БД; третій рівень – це інформаційні брокери, що займаються інформаційним забезпеченням кінцевих споживачів на основі стандартизованих послуг інформаційних установ, а також організацій першого та другого рівнів, бібліотек та відділів інформації.

У багатьох країнах до першого рівня віднесена і національна бібліотека як базова організація створення національних БД. При розподілі напрямів діяльності в сфері національних БІР НБ відповідає за соціокультурну тема-

тику БД, художньо-літературну спадщину держави. На другому рівні активно діють вузівські бібліотеки, на третьому – публічні.

Проблема місця і ролі НБ України в реалізації інформаційної політики по створенню національних БІР існує тривалий час. Після розпаду Радянського Союзу поступово розпалась єдина система бібліотек, провідна роль її у методичному керівництві бібліотек. Нові форми взаємодії з іншими бібліотеками, наприклад, консалтингові, через фінансові труднощі не набули належного розвитку. В планах інформатизації чітко не визначено місце та роль НБ у цих процесах. В основних заходах по інформатизації та актуалізації інформаційних ресурсів країни чітко не чітко не визначені місце та роль НБ та бібліотек інших рівнів. Бібліотечна система України та інші інформаційні структури жорстко не зав'язані, а існують як би паралельно.

БІР стали невід'ємним елементом програм інформатизації, але для того, щоб в країні здійснювалися реальні і конкретні кроки по шляху освоєння нових можливостей інформаційного суспільства, потрібні узгодженість усіх і перш за все найважливіших учасників цієї діяльності, єдині уявлення про цілі, завдання, структуру, рівні, зміст інформаційної політики.

Теорія БІР і розробленість окремих напрямів взаємодії і спільної діяльності бібліотек надають необхідні можливості для їх впровадження в практику і бібліотечну освіту. Оволодіння нагромадженим теоретичним і практичним досвідом у цій сфері сприятиме реалізації програм створення розвитку національних БІР і входженню окремих країн у міжнародний інформаційний простір.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Ильганаєва В.О. Бібліотекознавство: Конспект лекцій. – Х., 1998. – С. 16-21.*
2. *Родионова И.А. Глобальные проблемы человечества. – М., 1996. – 113 с.*
3. *Слободяник М.С., Ильганаєва В.О. Організація діяльності бібліотек: Навч. посібник. – Х: Дискус, 1998. – 84 с.*
4. *Закон України «Про національну програму інформатизації» // Голос України. – 1998. – 7 квіт. – С. 5.*
5. *Ильганаева В.А. Гармонизация культурной среды в условиях информатизации общества. – Х., 1999. – 34 с.*
6. *Шейко В.М. Освіта в інформатизаційній цивілізації // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 9 (50). – С. 17-19.*
7. *Шемаєва Г.В. Трансформація галузевої інформаційно-бібліотечної системи в умовах інформатизації (на прикладі галузі ветеринарної медицини): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 2000. – 17 с.*
8. *Щукіна Т. Медіацентр для дітей та юнацтва // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 9 (50) – С. 3-6.*

Надійшла до редколегії 25.12.2000 р.

УДК 021.13

О.В. БАШУН

БІБЛІОТЕКА НОВОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ: ПРОГНОЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Аналізуються існуючі прогнози закордонних та українських бібліотекознавців стосовно розвитку бібліотек у майбутньому

Останнє десятиліття характеризується кардинальними змінами в суспільстві, які впливають на розвиток бібліотек: інформатизація, глобалізація, демократизація та перехід до ринкової економіки. Розглянемо складові трансформації суспільства і відповідно процеси, що відбуваються в бібліотеках. Інформатизація вплинула на розвиток бібліотек як інформаційних центрів з переорієнтацією на збирання інформації на різних носіях, що зумовило поступове збільшення використання електронної інформації, її аналіз та синтез, можливість орієнтації в інформаційному середовищі. Глобалізація потребувала об'єднання зусиль бібліотек різних країн, створення і використання міжнародних баз даних та інформаційних ресурсів. Перед бібліотеками постали нові завдання: сприяти демократичним процесам у суспільстві, забезпечувати повний доступ до інформації, права та свободи людини, культурний, освітній розвиток особистості. Перехід до ринкової економіки призвів до скорочення державного фінансування бібліотек і необхідності їх пристосування до ринкових умов з метою життєзабезпечення своєї діяльності.

Таким чином, у бібліотеках відбуваються значні зміни, які характеризуються як їх трансформація.

Аналіз використання поняття «трансформація» бібліотек у бібліотекознавчій літературі свідчить про його актуалізацію в останні п'ять років. Цей термін активно використовується В. Пашковою, О.С. Онищенком, М.С. Слободяником, А.С. Чачко та ін. Своє бачення трансформації бібліотек відповідно до соціокультурних змін А.С. Чачко висвітлює в книзі «Библиотековедение в человеческом измерении. 1994-1999» [13], у статті «Трансформація ціннісних орієнтирів на шляху від масової до публічної бібліотеки: підсумки XX століття» [14]. Проблеми трансформації наукової бібліотеки через еволюцію її структури і функцій розглядають в своїх монографіях М.С. Слободяник [11;12] та В.С. Пашкова [8, С. 5], А. Ручка проаналізувала вплив трансформації суспільства на розвиток культури взагалі, і на бібліотеки зокрема [9], А. Герасименко досліджує зміни культурно-комунікативної

ролі книги в контексті сучасних трансформацій; О.С. Онищенко – проблему трансформації бібліотек в цілому [7].

У рекомендаціях конференції «Бібліотечно-інформаційні ресурси: формування і розвиток» зазначалося: «… розробити теоретичні засади трансформації бібліотек зі сховищ документованих знань у їх активних розповсюджувачів і входження в XXI ст. як центрів глобальних інформаційних та наукових комунікацій» [7, С. 29]. Одна з секцій Міжнародної науково-практичної конференції у Мінську «Сучасна бібліотека: концепція розвитку» була присвячена темі: «Трансформація бібліотеки в інформаційний центр: технології та метаморфози». Напрями перетворення бібліотеки в інформаційний центр висвітлені в доповіді А.Х. Мерфи (США) на кримській конференції в Судаку (1996 р.) – «Бібліотека майбутнього: динозавр або динаміт». Стаття Я. Волоша присвячена трансформації Національної бібліотеки Польщі [4].

Глобальною проблемою сучасного бібліотекознавства є визначення майбутнього бібліотек. Існуючі прогнози: оптимістичні та песимістичні. Серед дискусійних питань:

- бібліотека загине при стрімкому розвитку техногенних змін та прискорених процесах інформатизації;
- бібліотека існуватиме, якщо трансформується.

Розглядаючи підходи бібліотекознавців до розробки проблем бібліотек майбутнього, зауважимо, що їх вироблення відбувається завдяки об'єднанню зусиль багатьох міжнародних бібліотечних об'єднань – ІФЛА, ЮНЕСКО, бібліотек Європейської Спілки тощо.

Співробітництво країн-членів ІФЛА здійснюється в межах нарад, семінарів, конференцій, публікацій, роботи Виконавчого бюро і секцій ІФЛА. Створена в 1927 р., ІФЛА на щорічних конференціях узагальнює досвід і досліджує проблеми розвитку бібліотек, виробляє пріоритети діяльності, координує їх зусилля на вирішення бібліотечних проблем.

Конференція ІФЛА в 1999 р. була присвячена темі «На порозі XIX сторіччя: бібліотеки, як вікно у світ просвітництва» [2; 6]. Загальні висновки конференції такі: «ключем, який відкриває шлях у нове тисячоліття, стане інформація», а головними її зберігачами були і залишаються бібліотеки і бібліотекарі.

Як відомо, роль бібліотечних установ у суспільстві постійно змінюється, але їх сутність залишається такою ж – бути провідником у безмежному світі інформаційних ресурсів та послуг. Саме ця місія і стала основним предметом обговорення на конференції [6, С. 56]. Конференція дійшла висновку, що XXI ст. висуває на перший план проблему забезпечення доступу громадян до знань та інформації, вирішення якої залежить в першу чергу від бібліотек. Останнім часом уявлення про бібліотеку та її розвиток суттєво

трансформувалися. Хибна концепція відмирання бібліотеки поступилася плідним пошукам шляхів поліпшення її діяльності з впровадженням інформаційних технологій та гарантуванням вільного і рівноправного доступу до інформації.

Проблеми розвитку бібліотеки майбутнього постійно розглядаються на конференціях ІФЛА. Так, 61 сесія Ради та Генеральної конференції у Стамбулі в 1995 р. була присвячена темі «Бібліотеки майбутнього», але говорити про остаточне вироблення концепції розвитку бібліотек передчасно. Ця тема є предметом обговорення на конференціях ІФЛА: «Інформація для співробітництва: створення глобальної бібліотеки майбутнього» (2000 р.); «Бібліотеки та бібліотекарі: створюємо нове століття знань» (2001 р.).

На Генеральних конференціях ЮНЕСКО також виробляються загальні підходи до визначення місії бібліотек у суспільстві. Так, у прийнятій у 1972 р. Хартії книги окреслюються деякі завдання бібліотек. Право кожної людини на читання та вільний доступ до інформації визначено також і в «Декларації прав людини» та завданнях ООН, яке забезпечують бібліотеки, про що сказано і в Хартії книги: «Бібліотеки – національні ресурси по розповсюдженню інформації та знань, для насолоди мудрості і краси» [8, С. 17]. Вони посідають, підкреслюється в документі, центральне місце в системі книгорозповсюдження, сприяють читанню, а значить і добробуту особистості, освіті та соціально-економічному прогресу. Саме книга створює інтелектуальний клімат взаєморозуміння та дружби.

Розвиток інформатизації спонукає світове співтовариство до необхідності поставити під контроль неконтрольовані техногенні процеси і впливати на процеси інформатизації. Держави об'єднуються для вироблення і формування глобальної стратегії майбутнього розвитку інформаційного суспільства. Так, бібліотеки Європейської Спілки реалізують проекти по визначенню ролі бібліотек у суспільстві, виявляють, які процеси впливають на зміни пріоритетів їх розвитку. У межах Європейської Комісії виділено гранти на створення і розвиток електронних бібліотек і поширення номенклатури бібліотечних послуг у Європі. Прикладом інтеграційних процесів є створена в межах міжнародного проекту CHILIAS – перша європейська дитяча віртуальна бібліотека в Інтернет. У проекті брали участь бібліотеки Великої Британії, Німеччини, Греції, Іспанії, Португалії, Фінляндії.

Бібліотекознавці різних держав висловлюють свої думки про майбутнє бібліотек [3; 10]. Американський професор Е. Одлизько в статті збірника «Library trends» (1997 р.), який видає Школа бібліотекознавства університету штату Іллінойс, пророкує загибель бібліотек. Він стверджує, що швидкий розвиток електронної інформації найближчим часом (декілька десятиліть) призведе до зникнення книг і це відбудеться ще за життя нинішнього покоління. Бібліотека – продукт друкованої технології, з розвитком цифрової

інформації «навігатори знань» не будуть знаходитися в приміщенні бібліотеки. Свою теорію цей фахівець аргументує зниженням асигнувань на бібліотеки. «Бібліотеки навряд чи будуть існувати і далі, у всякому разі в нинішній формі», – стверджує Е. Одлизько [3].

Австралійські вчені М. Ален та Л. Ретцлафф підкреслюють, що сучасна бібліотека в електронній мережі не виживе, що її роль – в наданні доступу до Інтернет, який, за висловом дослідників, стане для неї «власним фондом».

Дж. Бушмен із США аргументом зникнення бібліотек вважає їх відмову вже сьогодні від придбання друкованих джерел і надання переваги електронним.

Але більшість пророцтв зводиться до того, що бібліотека існуватиме, якщо трансформується. Фахівці вважають, що в бібліотеках традиційні фонди залишаться і будуть доповнені електронними фондами (Б. Ленг, Дж. Біллінгтон, М. Скотт, Л. Бойл, Ж. Фав'є). Великі потоки інформації потребують обробки, що споконвічно здійснювали саме бібліотеки. Забезпечити перетворення простих даних в знання можуть тільки бібліотеки, які повинні організувати інформацію, оцінити її, допомогти використати, тобто за бібліотекою залишається роль «навігатора», організатора та вчителя.

Бібліотеці як комунікативній системі в майбутньому відводиться роль зв'язкового між користувачем та мережевими інформаційними ресурсами.

Закордонні фахівці підкреслюють, що накопичення цифрової інформації і вільний доступ до неї – це перспектива, а поки що вона зосереджується переважно на приватних цифрових масивах і надається за плату, тому бібліотеки лишаються майже єдиними установами по безкоштовному наданню користувачам масиву інформації.

Дискусії стосовно розвитку бібліотек ведуться в різних державах. Майбутнє бібліотек все-таки остаточно не визначено, існують різні погляди на роль бібліотек в інформаційному і демократичному суспільстві – від песимістичних до оптимістичних, але переважна більшість – оптимістичні.

В українському бібліотекознавстві існують кілька моделей бібліотеки майбутнього, а також різні погляди на розвиток бібліотек. Ця проблема активно обговорюється на сторінках періодичної преси, конференціях, семінарах, про що свідчать назви бібліотечних збірок: «Наукова бібліотека у сучасному соціокультурному контексті» (1993 р., міжнародна науково-практична конференція, ЦНБ ім. В.І. Вернадського), «Бібліотеки України: їх гуманістична місія в умовах ринку» (1993 р., Республіканська нарада, Запорізька ОУНБ), «Бібліотека в новій соціокультурній ситуації» (1993 р., соціологічні читання, Сумська ОУНБ), «Роль бібліотек в утвердженні загальнолюдських цінностей» (1995 р., наукова конференція, НПБ України), «Бібліотека у демократичному суспільстві» (1995 р., міжнародна наукова конференція, КДІК), «Публічні бібліотеки: сучасність і майбутнє» (1997 р., міжна-

родна наукова конференція, УБА), «Бібліотечно-інформаційні ресурси: формування і розвиток» (1999 р., міжнародна наукова конференція, НБУ ім. В.І. Вернадського) тощо.

А.С. Чачко вважає, що «… бібліотека в суспільстві виконує щонайменше дві функції: перша – це збереження знань і культури, а друга – самотрансформація у відповідь на події, що відбуваються, щоб постійно залишатися форумом ідей» [13, С. 67]. Під форумом ідей розуміється, що робота бібліотеки спрямована на вирішення гуманістичних завдань інформатизації як першочергових, орієнтована на сприяння вільному розвитку людини в суспільстві [13, С. 49]. А.С. Чачко пропонує три наукових підходи до бібліотеки майбутнього: віртуально-кібернетичний (бібліотечний фонд – віртуальний), інформаційно-технократичний (книга існує до того часу, поки не буде повністю замінена електронним варіантом); культурно-цивілізаційний (бібліотека як культурно-інформаційний центр з об'єднанням інформаційних ресурсів – книг та електронних документів). В останньому автор вбачає майбутнє і вважає його найреальнішим [13, С. 76-80].

Перспективну модель наукової бібліотеки подано в дослідженні М.С. Слободяника. Він зауважує, що «… в результаті освоєння інформаційних технологій пріоритетним у діяльності наукової бібліотеки стають аналіз, синтез і забезпечення доступу користувачів до знання» і подає «…системно-комунікативну модель, в якій інтегрується взаємодія структури, функцій, технології та організації книгозбірні… Нова парадигма наукової бібліотеки полягає «у використанні інформаційних технологій для забезпечення користувачів інтегрованим і синтезованим знанням». Учений вважає, що бібліотека сприяє розвиткові гуманітарної системи знань [11,С.223].

О.С. Онищенко наголошує, що «… бібліотека та інформаційне суспільство – питання не нове, але воно й донині не розв'язане на належному рівні» і пропонує «… виробити стратегічну концепцію бібліотечно-інформаційної індустрії, визначення перспективних бібліотечних технологій відповідно до соціокультурних трансформацій і зважаючи на світовий інтелектуальний розвиток». Бібліотеку науковець вважає «… тривимірним комплексом – багатопрофільним і багатофункціональним, як складним відлагодженим акумулятором збереження, накопичення і передачі інформації та знань, причому тих, які еквівалентні інформації, а отже – дорівнюють інформаційним ресурсам». Бібліотеку майбутнього він розглядає як інформаційний комплексний центр держави, вирішальною роллю якої є гуманістична орієнтація процесу інформатизації [7, С. 14-16].

В.С. Пашкова зауважує, що в умовах демократизації суспільства, розвитку і функціонування інформаційного ринку пріоритетного значення набуває інформаційна функція бібліотеки та забезпечення нею вільного і рівноправного доступу до інформації [8, С. 9].

Підсумовуючи прогнози українських бібліотекознавців, визначимо два спільних напрями – інформаційний та гуманістичний (демократичний – загальнодоступність до інформації, її повнота; культурологічний – сприяння розвиткові культури, освіти, знань), які цілком збігаються з розробкою концептуальних підходів до пріоритетів бібліотечного розвитку зарубіжних бібліотекознавців.

При соціальному проектуванні та моделюванні бібліотеки слід зважати на кардинальні завдання, поставлені перед ними суспільством і закріплені в різних законодавчих документах.

Закон України про культуру стверджує бібліотеку суб'єктом діяльності у сфері культури, основними завданнями якого є надання можливості громадянам вільно користуватися суспільними бібліотечними фондами з метою систематичного підвищення культури суспільства. У Законі України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» бібліотека визначена як «… інформаційний, культурний, освітній заклад».

Законодавчо закріплена роль бібліотек у суспільстві та прогнозування її майбутнього розвитку бібліотекознавцями цілком збігаються і конкретизуються останнім часом у дослідженнях бібліотеки як соціального інституту.

У Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці (ОУНБ) проведено дослідження «Трансформація бібліотеки в культурно-інформаційний центр». У процесі дослідження узагальнено тенденції розвитку, вивчено характерні ознаки трансформації, функціональні та структурні зміни. Виявлено, що пріоритетними є дві функції – культурологічна та інформаційна, реалізація яких потребує структурних змін.

Прискорення процесів інформатизації впливає на бібліотеки. Переважна більшість бібліотек використовує традиційні і нетрадиційні джерела інформації. Особливого значення набуває необхідність забезпечення вільного доступу до інформації незалежно від місця її розміщення. В Донецькій ОУНБ значна увага приділяється процесам інформатизації. Створено локальну комп'ютерну мережу, що об'єднує 40 комп'ютерів, використовуються світові інформаційні ресурси через Інтернет, для чого відкрито 6 робочих місць для читачів, ведеться www-сервер. На CD-ROM забезпечується доступ до РЖ, через Інтернет читачі мають доступ до повнотекстової бази даних (4000 журналів). Процес повного переходу від традиційних до нетрадиційних носіїв інформації, на наш погляд, неможливий. Це підтверджує і те, що, незважаючи на кардинальні проекти по переведенню книг на електронні носії (у США – 5 млн. книг до 2000 р., у Франції – 400 тис. книг до 1997 р., в Японії – 10 млн. сторінок вже переведено), все-таки будуються нові приміщення для зберігання книг, відкриваються нові бібліотеки [3, С. 130-143]. Тобто повний процес переходу до «електронної» бібліотеки, якщо і відбудеться, то у віддаленому майбутньому. Нині йдеться про «гіб-

ридну» бібліотеку з фондом на традиційних та нетрадиційних носіях інформації. Слід відзначити, що трансформація бібліотек потребує зміни бібліотечної терміносистеми, де сьогодні використовуються такі поняття: «електронна», «цифрова», «віртуальна» бібліотека, але підходи до визначення цих понять різні [1, С. 39; 5, С. 6; 10, С. 84], все це ще чекає своїх дослідників.

Підсумовуючи, зазначимо, що аналіз існуючих підходів до прогнозування розвитку бібліотек у майбутньому дозволяє дійти такого висновку. Трансформація бібліотек триватиме. Вплив інформатизації на бібліотеки свідчить, що нині переважна більшість бібліотек використовує як традиційні джерела інформації, так і нетрадиційні. Зауважимо, що увага дослідників-бібліотекознавців зосереджена на проблемі трансформації бібліотек, але вона потребує подальшого вивчення і узагальнення.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Артемьева Е. Виртуальность: миф или реальность? // Библиотека. – 1999. – № 11. – С. 39.*
2. *Афонін Е. 65-та конференція Міжнародної організації бібліотечних асоціацій (ІФЛА) // Бібл. планета. – 1999. – № 3. – С. 13-14.*
3. *Багрова И. Есть ли у библиотек будущее в XXI веке: Обзор англояз. лит. 90-х гг. // Библиотековедение. – 1999. – № 1. – С. 138-151.*
4. *Волош Я. Національна бібліотека Польші в період трансформації // Бібліотека і час: Ювіл. зб. до 130-річчя Нац. парламент. б-ки України. – К., 1996. – С. 99-107.*
5. *Гиляревский Р.С. Научная библиотека в эпоху электронных коммуникаций // Науч. и техн. б-ки. – 1998. – № 7. – С. 3-12.*
6. *Крахотина В., Толстикова О. В третье тысячелетие с новым уставом и новыми традициями // Б-ка. – 1999. – № 12. – С. 56-61.*
7. *Міжнародна наукова конференція "Бібліотечно-інформаційні ресурси: формування і розвиток" // Бібл. вісник. – 1999. – № 6. – С. 14-30.*
8. *Пашкова В. Інтелектуальна свобода та доступ до інформації в бібліотеках: зарубіж. досвід. – К., 1996. – 48 с.*
9. *Ручка А. Участь населення України в культурі як соціальна проблема // Інформаційні потреби населення України в умовах трансформації суспільства: Матеріали Соціолог. читань '98. – К., 1999. – С. 3-13.*
10. *Семеновкер Б. "Электронная библиотека, может быть, вовсе и не библиотека, но библиотекари должны иметь на нее родительские права" // Библиотековедение. – 1999. – № 4-6. – С. 82-95.*
11. *Слободяник М. Наукова бібліотека: еволюція структури і функцій. – К.: Ред. жур. "Бібл. вісн.", 1995. – 266 с.*
12. *Слободяник М.С. Трансформація змісту діяльності Національної бібліотеки України в період формування інформаційного суспільства // Вісн. Харк. держ. акад. культури: Вип. 1. Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика: Зб. наук. праць. – Х.: ХДАК, 1999. – С. 22-29.*
13. *Чачко А.С. Библиотековедение в человеческом измерении. 1994-1999: Моногр. /*

Меджунар. акад. информатизации при ООН. Отд. «Библиотековедение». – К., 2000. – 144 с.

14. *Чачко А.С. Трансформація ціннісних орієнтирів на шляху від масової до публічної бібліотеки : підсумки XX століття // Бібл. планета. – 1999. – № 1. – С. 34-36.*

Надійшла до редколегії 05.12.2000 р.

УДК 0.25

Т.Д. БУЛАХ

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СЕЛЕКЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

Розглядаються причини, що зумовили особливості сучасної селекції документів, та наводяться деякі критерії їх відбору

Традиційно під бібліотечною селекцією документів(БС) розуміють сукупність видів відбору документів, які використовуються в бібліотечній практиці [8]. Один із таких видів – відбір для подальшого придбання і зберігання у фонді бібліотеки.

Історія розвитку бібліотечного відбору документів свідчить, що саме відбір був важливим засобом впливу на людей, дозволяв зосередити увагу людей на головному, виключаючи другорядне, збагачувати знаннями, формувати особистість.

Крім того, відбір інформації використовувався як важливий засіб управління суспільством. Будь-яка держава, влада, партія використовували теорію та практику бібліотечного відбору документів для розвитку суспільства в певному напрямі. Особливо яскраво це виявилося в нашій країні в XX ст. в умовах диктатури пролетаріату і періоду будівництва соціалізму, коли всі бібліотеки діяли в межах ідеологічного преса (бібліотечне керівництво читанням народу).

Сучасна концепція розвитку бібліотечного відбору документів спрямована проти використання його в політичній, чи якійсь іншій (релігійній, національній) боротьбі. У багатьох документах, що визначають статус бібліотечної справи, йдеться про необхідність його служіння загальнолюдським інтересам. Загальнолюдське передбачає надання кожному користувачеві всіх знань, інформації, накопичених людством – це найважливіша умова діяльності бібліотек, адже місія останніх – документна комунікація. Завдання бібліотеки – потрібний документ придбати (назовсім чи тимчасово), обробити, відшукати на замовлення користувача, проте не заглиблюватися в його інформаційну складову: чи з тих позицій написаний, чи правильний зміст та ін.

Інформаційну складову бібліотекар оцінює за такими критеріями: чи може документ зацікавити певний контингент читачів, чи доступний йому за мовою, стилем подання матеріалу, чи привабливо оформлений та ін. Рівень достовірності, новизни, актуальності, інформативність та художні переваги документа читач оцінює самостійно [7].

В умовах безперервного зростання обсягу світового масиву документів і якісних змін читацьких інтересів, зумовлених особливостями розвитку сучасного знання, бібліотеки виявилися неспроможними підтримувати необхідну відповідність між читацькими потребами та змістом своїх фондів.

Вихід було знайдено в бібліотечному співробітництві, мета якого – оперативне і точне задоволення потреб користувачів, що досягається раціональним розподілом і використанням ресурсів. Бібліотеки й надалі виконують свої основні функції – надання первинної та вторинної інформації, змінився лише фонд, на основі якого здійснюється обслуговування. Якщо раніше йшлося про власний фонд, фізично присутній у бібліотеці, то віднині – про розподілений, що складається з фізичного та віртуального.

Актуальність проблеми відбору в умовах розподіленого фонду зумовлена перш за все випуском книжкового та електронного «мотлоху» і безкінечним дублюванням документів. Крім того, зважаючи на реальні потреби користувачів, дійсність висуває свої вимоги до бібліотечних фондів: нове співвідношення універсальності і спеціалізації. Наприклад, в універсальному фонді публічної бібліотеки має відбиватися такий репертуар видань з науки і техніки, який був би своєрідною моделлю знань і загальної культури освіченої людини. При цьому орієнтувався б на задоволення загальноосвітнього читання, відповідав першоосновам в оволодінні технічними галузями знання, в яких читач не є фахівцем. Бібліотеки мають популяризувати літературу з пріоритетних напрямів науково-технічного прогресу: електронізації народного господарства, комплексної автоматизації виробництва, впровадження матеріалозберігаючих і безвідходних технологій, створення нових матеріалів тощо для переоснащення машинобудівного, паливно-енергетичного, будівельного, транспортного, аграрно-промислового комплексів, модифікації непромислових галузей господарства: охорони здоров'я, освіти, культури, сфери послуг та ін. [9]. Протягом десятиліть у центрі уваги бібліотеки був «типовий» читач, з урахуванням інтересів якого комплектувався фонд, але нині знати інтереси цього типового читача виявилося недостатньо. Необхідне максимальне наближення до реальних потреб користувачів. Одним із яскравих прикладів задоволення індивідуальних запитів стала така форма обслуговування, розроблена публічними бібліотеками, як «общинне обслуговування», що передбачає виконання фактографічних запитів місцевого населення, пов'язаних із повсякденним життям: де і як можна відпочи-

ти, знайти роботу, житло та ін. Відповіді на них містяться в довідкових бюро, консультаціях і зібрані разом дуже зручні для користувачів.

Зі зростанням масиву документів посилилися критерії їх відбору. Наведемо декілька прикладів. Так, Російська державна бібліотека давно відмовилася від придбання малоінформативних газет дозвіллєвого і розважального типу, листових матеріалів відомчого і місцевого рівнів. Крім того, означено видання, які зберігатимуться тимчасово. До них належать газети рекламного типу, бюлетені, довідники з попиту і пропозицій товарів.

Неодноразово порушувалося питання про доцільність збору в національному книгосховищі країни потоку літератури псевдонаукового і бульварного типу, так званих «касових» творів («тарзанів», «анжеліки», низького рівня детективів в яскравих обкладинках типу «Смерть без єдиного пострілу», Скелет у шафі» та ін.). Подібна література надходить у фонди національних бібліотек як обов'язковий екземпляр, хоча істинне призначення цієї літератури – легке читання, проведення дозвілля, тобто призначення більше відповідає масовій бібліотеці [5].

Бібліотека Конгресу США, згідно зі спеціальним документом, повинна мати наступні документи в будь-якій формі: 1) всі бібліотечні матеріали, що потрібні Конгресу і посадовим особам уряду США для виконання їх обов'язків; 2) усі книги та інші матеріали, що відбивають життя і досягнення США; 3) документи, які стосуються минулого та сучасного інших суспільств, а також колекції матеріалів тих держав і народів, досвід яких має безпосереднє значення для народу США.

До фонду відбирається лише половина одержаних матеріалів: «відсіюється» більшість книг у тонких обкладинках, підручники для початкової і середньої шкіл (крім підручників з історії США), частково підручники для коледжів і неопубліковані ноти, карти, торговельні довідники компаній, рекламні видання, публікації, випущені їх авторами (за винятком матеріалів з генеалогії та, місцевої історії), деякі інші матеріали. Останнім часом зменшилося комплектування поточними вітчизняними надходженнями. В одному примірнику зберігаються друковані екземпляри серійних видань, які є в електронному варіанті [1].

Зважаючи на міжнародні тенденції у комплектуванні друкованою продукцією, спеціалісти дійшли висновку, що основними критеріями відбору вітчизняних документів для їх перерозподілу в межах розподіленого фонду є інформаційна ємність документа. Відповідно до цього критерію розрізняють 4 категорії документів:

- малоінформативні, що не знаходять своїх користувачів у бібліотеці (шкільні прописи, щоденники спостережень для середньої школи та ін.);
- інформаційна значимість яких обмежується незначним періодом часу: видання, що перекриваються кумуляцією (бібліографічні, офіційні, а

також видання, що призначені для оперативного інформування). Це рекламні публікації: через дуже незначний проміжок часу подібна інформація застаріває і видання виявляється непотрібним. Ставлення бібліотеки до подібних видань має відповідати їх призначенню: видання зберігається в БФ стільки, скільки воно користується попитом. Рекламне видання цікаве в період дії реклами, видання, що перекриваються кумуляцією – до виходу кумульованого видання;

- з вузькою інформаційною спрямованістю (відомчі видання та публікації місцевого характеру). Подібні видання можуть задовольняти запити спеціалістів галузевих і регіональних бібліотек, а не користувачів національних;
- ті, що дублюють інформацію (стереотипні, перевидання) [5].

Через фінансові труднощі посилюються критерії відбору зарубіжних документів. Кожна країна визначає власну політику в формуванні фонду іноземної літератури, проте перевага надається: патріотиці чи екстеріориці, тобто працям вітчизняних авторів, виданим за кордоном, іноземним матеріалам про країну; публікаціям, що мають значення для розвитку країни і народу. Зокрема, комплектуючи фонд наукової літератури, НБУВ пріоритетним вважає наповнення масиву наукових документів тих галузей знання, що забезпечують українську державу конкурентоспроможними розробками та технологіями із представленням у найширшому спектрі галузевого знання [2]. Загалом же наповнення даного критерію відбувається згідно з традиціями і умовами країни, з урахуванням завдань, які вирішує бібліотека. Так, формуючи фонд Україніки, НБУВ придбає:

- все, що друкувалося будь-коли і будь-де українською мовою;
- літературу, писану всіма мовами про український народ;
- все, що стосується території України [там само].

Нині значну частину фондів бібліотек складають електронні документи, які також підлягають відбору. Все зрозуміло, коли йдеться про статичні (офлайнові) електронні матеріали (відбір яких подібний до відбору традиційних видань), проте якщо мова заходить про динамічні (онлайнові), виникає дилема: як їх відбирати і чи можливо це взагалі.

Загальновідомо, що відсутність носія для документів, які існують «в комп'ютері» – своєрідна ілюзія. Насправді інформація все ж зафіксована на жорсткому диску (сервері). Інша справа, що вона легко змінюється і її доступність залежить від умов, висунутих власником.

Практика засвідчує два способи використання електронних документів:

- бібліотека переносить його на свій сервер, стаючи реальним власником;
- бібліотека забезпечує доступ до віддалених БД, що знаходяться на серверах сторонніх організацій, при цьому вона не несе відповідальності за зберігання і не надає гарантій незмінюваності інформації.

Говорити про відбір для зберігання можна лише в першому випадку, коли бібліотека стає реальним власником електронного документа. В іншому варіанті мають справу із запозиченням документа, отриманням його для тимчасового використання, по суті – з електронним варіантом міжбібліотечного абонемента [6]. Бібліотека використовує динамічні документи або для задоволення разових запитів користувачів, або для створення нових інформаційних продуктів, наприклад, проблемно орієнтованих, що є нині дуже актуальним завданням, оскільки через неструктурованість інформації пошук у мережі Інтернет забирає багато часу і не завжди дає ефективний результат. Відбір бібліотечними працівниками інформації з певної проблеми сприятиме оперативному задоволенню потреб користувачів.

Отже, в сучасних умовах бібліотеки повинні постійно вирішувати питання «селекційного» типу: які документи доцільно зберігати в традиційній, а які – в електронній формі, від яких відмовитися, а які придбавати для тимчасового збереження, до яких лише надавати доступ. Відповідь на подібні запитання буде різною залежно від типу, виду, завдань конкретної бібліотеки. Спільним для них є те, що відбір здійснюється на основі розподіленого фонду з урахуванням потреб кожного користувача. Велике значення мають: престижність, якість матеріалів, доступність читачеві та оперативність опублікування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Багрова И.Ю. Библиотеке Конгресса – 200 лет (По материалам американской печати 1996-1999гг.) // Библиотековедение. – 2000. – № 1. – С. 109.*
2. *Воскобойнікова-Гузєва О. Формування фонду наукової літератури універсальних та спеціальних наукових бібліотек України // Бібл. вісник. –2000. – №1. –С. 7.*
3. *Багрова И.Ю. Библиотеки и электронные документы // Библиотековедение. – 2000. – № 3. – С. 43-57.*
4. *Разумный баланс между владением и доступом, или что такое распределенный библиотечный фонд // Библиотековедение. – 1999. – № 4-6. – С. 22-27.*
5. *Концептуальные основы формирования распределенного библиотечного фонда // Библиотековедение. – 1999. – № 4-6 – С. 28-35.*
6. *Майстрович Т. Что делать с электронными публикациями // Библиотека. – 2000. – № 7. – С. 7.*
7. *Столяров Ю.Н. Что такое библиотека? // Библиотековедение. -- 1999. – № 7-12. – С. 20-32.*
8. *Терешин В. И. Библиотечная селекция документов. – М.: МГИК, 1993. – 71 с.*
9. *Ткач К. Технічні знання - без технічної літератури // Бібл. вісник. – 1998. – № 1. – С. 32-34.*

Надійшла до редколегії 20.12.2000 р.

УДК 025.22(09)

А.А. СОЛЯНИК

ГЕНЕЗИС ДЖЕРЕЛ ТА ЗАСОБІВ ДОКУМЕНТОПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Проаналізовано історичні етапи виникнення та диференціації генеративних та транзитних документальних систем, особливості їх використання як джерел документопостачання бібліотек

Дослідження процесів зародження та формування складових системи документопостачання бібліотек сприяє виявленню закономірностей функціонування документальної комунікації на різних рівнях розвитку суспільства, збагачує теоретичні знання про генетичну єдність та перспективи інтеграції спеціалізованих документних установ по генеруванню, розповсюдженню та кумулюванню документів.

Наявність зачатків документопостачання бібліотек ще в країнах стародавнього світу – Ассирії, Шумері, Вавілоні, Єгипті дозволяє виявити основні фактори, що зумовлюють високий рівень розвитку складових документальної комунікації будь-якого суспільства: широке розповсюдження грамотності та писемності серед значної частини його членів; суттєві технологічні досягнення в сфері документування інформації; зростання обсягів та ускладнення жанрово-видової структури документного потоку, формування у ньому підсистеми документів, що виконують функцію актуальної, а не ретроспективної пам'яті, необхідність створення умов для їх кумуляції у приватних та громадських бібліотеках.

Найдавніші з відомих нині фондосховищ належать містам стародавнього Шумера. Багатотисячні фонди його бібліотек містили на глиняних табличках документи різні за змістом і призначенням: закони, судові справи, договори, листування, побутові матеріали, праці з математики, історії, медицини, астрономії, географії тощо. В релігійному центрі Шумера – Ніппурі знайдено декілька тисяч табличок, розташованих у 62 кімнатах. У культурному центрі країни – місті Урі було відкрито «Будинок табличок» та кілька великих бібліотек. У іншому великому місті Шумера – Лагашу знайдено бібліотеку, у фонді якої систематизовано за змістом 20 тисяч табличок; крім великих бібліотек та архівів царсько-храмових господарств функціонували бібліотеки шкіл, особисті бібліотеки та архіви звичайних мешканців – тор-

говців, ковалів, ювелірів та ін., що свідчить про грамотність значної частини населення країни.

Між бібліотеками та архівами в той час не було функціональних розмежувань, їх документосховища поповнювались обов'язковим передаванням носіїв інформації на тривале зберігання, а також копіюванням давніх книг, даруванням, документообміном [12]. Царські бібліотеки давнини крім цих засобів комплектування поповнювалися захопленням фондосховищ як трофеїв у ході численних війн із сусідніми країнами, а також реквізування особистих та храмових бібліотек своїх країн. Так, зберігся один із наказів царя Ассирії – Ашшурбаніпала (668-635 рр. до н.е.), в якому він вимагав принести до його бібліотеки всі таблички, що знаходилися в будинках освічених мужів, а також ті, що зберігалися в храмі Езіди. Цей правитель систематично розсилав у різні міста країни учених та досвідчених писарів, які розшукували рідкісні та давні таблички, копіювали їх або, якщо їх було дуже багато, – вилучали з фондів, пересилаючи до царської бібліотеки. При цьому ніхто не наважувався відмовити царським представникам.

Фонди бібліотек стародавнього світу комплектувалися й засобом купівлі, оскільки під час археологічних розкопок Вавілона знайдено залишки книжкових крамниць, де продавали глиняні книги різної тематики. Умови для зародження книжкової торгівлі виникають з початком тиражування документів – одночасним виготовленням певної кількості однакових примірників з метою розповсюдження численним користувачам. Дійсно, у вавілонському місті Сіппарі клинописних табличок було так багато, що його в давнину називали «містом книг». Історики стверджують, що ассірійські купці їздили торгувати в дальні країни й вивозили з собою клинописні книги, які продавалися в комплекті з рабами, що вміли писати [4]. У такій своєрідній формі в давнину зароджувалася міжнародна книжкова торгівля.

Поряд із книгами широкого читацького призначення в давній Вавілонії набули широкого розповсюдження й управлінські документи: в численних установах працювало багато чиновників, що вели розрахунки, відомості, списки. Для функціонування цієї документації функціонувала пошта, яку, напевно, використовували і для пересилання бібліотечних документів.

Зачатки основних форм документорозповсюдження можна знайти і в інших країнах Стародавнього Сходу, наприклад, у Єгипті, де жреці переписували та продавали віруючим численні амулети-заклинання проти хвороб та злих духів, а також «Книги мертвих», які клали на груди мумій померлих під час поховання. В той час єгипетські бібліотеки та архіви позначались одним терміном, у суспільстві ще не виникли об'єктивні передумови для спеціалізації та відокремлення їх фондосховищ. При великих бібліотеках стародавнього Єгипту, країн Близького Сходу та Малої Азії існували не тільки школи писців, але й скрипторії – майстерні по виробництву докумен-

тів, що стали прообразами систем документостворення (генеративних документних систем). Саме в стародавніх «аптеках для душі», «храмах муз» жреці, учені, писці обговорювали літературні твори, складали поетичні гімни та прозаїчні наукові тексти, тиражували їх, переписуючи або диктуючи одночасно кільком писцям.

Ці факти свідчать про синкретичність документально-комунікаційних систем давнини, підтверджують генетичну єдність генеративних, транзитних та термінальних інституцій, ілюструють їх спільне походження. Синкретичність стародавніх документально-комунікаційних інститутів зумовлена такими основними чинниками: єдністю технологій документування інформації різного функціонального призначення; низьким рівнем технічного оснащення процесів життєвого циклу документа; порівняно невеликими темпами зростання документного потоку та слабкою диференціацією його структури. В умовах синкретичності документально-комунікаційних систем зрозумілою є нерозвиненість засобів та джерел документопостачання бібліотек, більшість з яких належать до транзитних документних установ, що спеціалізуються на транспортуванні та розповсюдженні документів і в той період ще не інституалізувалися в самостійну підсистему документальних комунікацій суспільства.

Прискоренню розвитку складових системи документальних комунікацій сприяли культурні досягнення Стародавньої Греції та Рима. В VI-IV ст. до н.е. значно збагатились типологічна та авторська структури документного потоку Стародавньої Греції. Розвиток наукової думки та активне її документування привели до відокремлення в ньому різних жанрів наукових документів: діалогів, трактатів, географічних та астрономічних таблиць, каталогів зірок, карт, коментарів, енциклопедій, словників різних понять, літописів та хронік. Зростання обсягів документного потоку відбивають фонди особистих та публічних бібліотек: найбільшу для свого часу особисту бібліотеку мав Арістотель – 40 тис. сувоїв; в Олександрії організовано Храм Муз, у бібліотеці якого в II ст. до н.е. налічувалося 400 сувоїв, а через двісті років – уже 700 тис. Олександрійський Храм муз являв собою видатний архітектурний ансамбль з університетом, обсерваторією, ботанічним садом, зоопарком та бібліотекою, фонди якої знаходилися у розпорядженні декількох сотень учнів та викладачів. Склад документного фонду бібліотеки був універсальний за змістом, відображаючи все, що створила грецька цивілізація – твори поетів, істориків, ораторів, лікарів, математиків, філософів, а також іноземну літературу – римські, єгипетські, сирійські, індійські, єврейські рукописи.

Давньогрецькі правителі посилали в іноземні країни спеціальних послів, які різними способами добували найцінніші твори з усіх сфер знань. Збираючи книги для бібліотеки, вдавалися й до хитрощів та примусів: кора-

блі, що приходили до Олександрії, зобов'язані були видавати всі свої папіруси, а замість них отримували копії. Розвиток міждержавних зв'язків сприяв зародженню міжнародного документообміну та міжнародної книжкової торгівлі. З тих рукописів, що не вдавалося купити за кордоном, знімали копії. Історики свідчать, що в часи війн полководці разом з військовими трофеями вивозили з переможених країн книги та цілі бібліотеки.

Проте основним способом поповнення фондосховищ того часу були пожертвування. Найчастіше ядром фонду бібліотеки ставало зібрання, що подарував імператор, або інша заможна особа. До нього поступово додавалися нові пожертвування. Письменники вважали за обов'язок дарувати екземпляри своїх творів бібліотеці. Окрім дарунків важливим джерелом документопостачання бібліотек були скрипторії, що організовувалися при них. Часто переписувачів з цих скриторіїв направляли в інші бібліотеки для знімання копій з рідкісних рукописів. Фахівці припускають, що переписувачі везли з собою оригінали рукописів зі своїх бібліотек, які давали для переписування в обмін на інші рукописи [12]. Це було застосуванням документообміну як нового способу документопостачання бібліотечних фондів.

У епоху розквіту культури Стародавнього Риму (I ст. до н.е. – I ст. н.е.) широкому розповсюдженню грамотності сприяли зростання та активізація функціонування документного потоку, відкриття численних громадських, академічних та інших типів бібліотек. У Римі функціонувало 28 бібліотек, були вони і в багатьох містах провінції. У часи імперії відкриття та будівництво публічних бібліотек вважали великою заслугою перед суспільством. Багато вчених, поетів, суспільних діячів мали великі власні бібліотеки. Серед заможних римлян у I ст. н.е. виникла мода на влаштування бібліотек. При будівництві їх вілл обов'язково передбачалось окреме приміщення для особистої бібліотеки.

Ускладнення інформаційних потреб членів суспільства, прискорення розвитку документальної комунікації вимагали виготовлення книг у великій кількості, оперативного розмноження найпопулярніших творів десятками та сотнями копій, їх широкого розповсюдження по всій імперії. Це зумовило створення численних книжкових майстерень, де переписувачами були раби, які в короткий термін виготовляли необхідну кількість копій документів. Історичні джерела свідчать, що під час археологічних розкопок Геркуланіума та інших міст давньоримської імперії знайдено не лише багато майстерень, де виробляли книги, а також окремі книжкові крамниці, при яких існували робочі кімнати для переписувачів та набір найпопулярніших творів для їх копіювання на замовлення читачів. Переписували книги і в численних громадських бібліотеках, які продавали копії усім бажаючим, виконуючи окрім кумулятивної функції документовиробництва та документорозповсюдження [4; 5].

Ці факти спростовують твердження окремих фахівців [1, 2], що в античному світі не існувало книжкової торгівлі та видавничої справи. Навпаки, ремесла переписувачів, палітурників, книготорговців в той час процвітали, деякі великі скрипторії перетворювались у відносно потужні античні видавництва. Так, римський підприємець Помпоній Аттік розбагатів, розмножуючи в своєму скрипторії для продажу рукописи творів Платона, Демосфена, Ціцерона. Копії, що вироблялися в Аттіка, вважали «зразковими», оскільки він купував для свого скрипторію рабів-переписувачів найвищої кваліфікації, користувався послугами вчених-граматиків, запровадив редагування творів – емендицію.

У документному потоці країни дослідники вбачають зародки періодичних видань. З наказу Юлія Цезаря на площі Рима вивішувалися повідомлення «Acta senatus» та «Acta diuma», що подавали перебіг засідань народного зібрання, відомості про військові події, хроніку новин. Копії з них розсилалися до різних місцевостей провінції.

Факти виробництва розкішних видань, їх продажу у римських книжкових крамницях та влаштування бібліотек описані у багатьох давньоримських авторів. Деякі книжкові крамниці були одночасно й читальнями, де спілкувалися поети, письменники, вчені. Створюються перші практичні керівництва на допомогу комплектуванню фондів бібліотек. Так, Телефос з Пергама написав «Три книги про значення книг, в яких указано, які книги варті придбання», Гереній Філон з Біблоса видав 12 томів книги «Про придбання та відбір книг» [4]. Поширення бібліотек та бібліофільства сприяло зародженню наукових знань про розмноження, відбір, розповсюдження, придбання документів, створювало умови для інституалізації каналів документорозповсюдження.

Узагальнюючи стан документально-комунікаційної системи Давньоримської імперії у I ст. н.е., можна констатувати не лише виконання найдавнішими бібліотеками функцій генеративних, транзитних та термінальних документальних систем, але й початкову стадію їх інституалізації у самостійну документально-комунікаційну підсистему, що створювало умови для диференціації джерел та засобів документопостачання бібліотечних фондів.

У епоху раннього Середньовіччя Європа втратила античні досягнення розвитку документальної комунікації. Було знищено майже всі книги, крім християнських, існувала лише церковна освіта для вузького кола феодалів, особисті та церковні бібліотеки поповнювалися надто повільно. Високий рівень виробництва та організації використання книг зберігся на Сході – у Візантії, арабських країнах та Середній Азії. У Константинополі, Багдаді, Каїрі, Кордові, Самарканді, Бухарі функціонували численні бібліотеки (не тільки особисті, але й при школах, університетах, мавзолеях, мечетях), майстерні по переписуванню книг, книжкові крамниці. Так, більшість освіче-

них громадян Халіфату (IX-XI ст.): філологи, історики, законознавці, лікарі, філософи, астрономи створювали значні за обсягом особисті бібліотеки. Існував звичай заповідати свої книги мечетям, завдяки цьому джерелу документопостачання при мечетях існували великі книгосховища, подібні за типом до громадських бібліотек. Найбагатші за обсягом та змістом бібліотечні фонди формувалися в резиденціях халіфів. У цих бібліотеках працював великий штат переписувачів, палітурників, художників-мініатюристів, були й постійні агенти-посередники, які стежили за новинками і раритетами в різних містах мусульманського світу: Каїрі, Багдаді, Дамаску та оперативно придбавали для халіфа перший примірник або копію.

Таким чином, засоби документопостачання арабських бібліотек раннього Середньовіччя були традиційними: замовлення рукописів у скрипторіях, копіювання, дарунки, данина, заповіти, купівля, обмін; як джерела постачання використовувалися майстерні по виробництву книг (в тому числі при бібліотеках), книжкові крамниці, фонди особистих та громадських бібліотек. Наприклад, для Багдадської палацевої бібліотеки отримано чимало цінних рукописів з Візантії та ін. країн, головним чином завдяки дарункам або данині.

Книжкова культура Візантії (V-XV ст.) наслідувала та зберегла найкращі здобутки Римської імперії. Скрипторії організовували не лише при бібліотеках; при монастирях, навчальних закладах існували самостійні приватні або державні майстерні письма. Імператорська бібліотека та державний скрипторій були протягом сторіч центральними науковими установами Константинополя. Вони працювали в тісній взаємодії: скрипторій поповнював фонди бібліотеки, яка зберігала зразки для копіювання та перекладів. Рукописи для поповнення цієї бібліотеки замовляли і в інших майстернях столиці, провінції та за кордоном. Фонди імператорської бібліотеки були джерелом документопостачання публічних та монастирських бібліотек країни, імператори Візантії часто передавали до них власні книги.

Існує припущення, що Ярослав Мудрий, організуючи перше на Русі державне книгосховище, ознайомився з досягненнями бібліотечної справи Константинополя, в бібліотеці Софії Київської було багато творів з Візантії. Їх наявність у фондосховищі не була випадковою, оскільки здавна монахи Русі копіювали книги у візантійських монастирях, робили переклади з грецької, складали різноманітні збірки. Так, руський книжник Зиновій у Студійському монастирі Константинополя переписав «Діоптру» Пилипа Пустинника, а Іоанн – «Історію Іудейської війни» Йосифа Флавія, монах Феодор Студійський послав на Русь «Устав», «Тріоді» та інші книги [5]. Отже, скрипторії та книжкові фонди бібліотек Візантії були своєрідним джерелом документопостачання бібліотек Київської Русі.

У більшості держав Західної Європи протягом кількох сторіч раннього Середньовіччя найпоширенішими були монастирські бібліотеки. Нові члени, що вступали в монастирські братства, зобов'язані були робити доброчинні внески - нові рукописні книги, що часто було вельми суттєвим джерелом документопостачання фондів монастирських бібліотек. Між сусідніми, а іноді й дальніми монастирями існував жвавий книгообмін. Але основним джерелом поповнення фондів були саме скрипторії при монастирських бібліотеках. У XI-XII ст. організація праці та технології виробництва кодексів у них були настільки досконалими, що дозволяли значно збільшити кількість книжкової продукції. Так, є дані, що в монастирях Франції XII ст. над переписуванням книг працювало до 40 тис. писців. В уставах багатьох монастирів були окремі статті, що зобов'язували кожного монаха присвячувати переписуванню книг певну кількість годин на день [5].

У XII-XIII ст. крім соборів, церков, монастирських шкіл бібліотеки почали відкривати при світських школах та університетах. Перша з них була створена Робером Сорбоном у 1257 р. при університетському коледжі, що був названий його ім'ям. Ядром бібліотечного фонду стали власні книги самого Сорбона – 1017 примірників, а також магістра Жерара Абвіля – 118 примірників.

Зародження буржуазних відносин у країнах Західної Європи того часу стимулювало розвиток промисловості та торгівлі, потребу в наукових знаннях. Університети виникли у Майнці, Празі, Болоні та ін. великих містах. При університетах організовували не тільки бібліотеки, але й скрипторії, виникали особливі корпорації ремісників-переписувачів книг. Володарі скрипторіїв – стаціонарії – підкорялися лише університету та його законам – статутам, які суворо регламентували виробництво книг, їх вартість та розповсюдження. Згідно зі статутами, переписані у скрипторії книги протягом п'яти днів виставлялися в університеті й могли продаватися за його межі тільки в тому разі, якщо ніхто з професорів або студентів не побажав їх купити. Торгувати книгами мали право лише члени корпорації стаціонаріїв, яким належало переписувати ті книги, що були рекомендовані університетом. Така жорстка регламентація щодо документовиробництва та документорозповсюдження стримувала зростання документного потоку, ускладнювала розвиток складових документальної комунікації.

У Київській Русі X-XIII ст. книги вироблялися головним чином у скриптоpіях монастирів, торгівля книгами була розвинена слабо. Монастирі безкоштовно забезпечували книгами околишні церкви, заможні жертвувателі замовляли переписування книг, які потім дарували бібліотекам монастирів. Деякі київські монастирі продавали книги, переписані заздалегідь. Часто літературу для монастирських книгосховищ привозили з-за кордону та перепису-

вали, пересилали з однієї бібліотеки в іншу з метою обміну. Широкого розповсюдження набув заложовий та еквівалентний книгообмін [12].

З винаходом та поширенням книгодрукування активізувалася диференціація каналів документорозповсюдження та засобів документопостачання бібліотек. У другій половині XV ст. продавці рукописних книг категорично відмовлялися брати до продажу друковані книги, тому типографи змушені були самостійно організовувати книжкову торгівлю. Перший книжковий склад організував учень Гутенберга Йоган Ментелин (1420-1478 рр.) у Стразбургі. Він перший почав видавати рекламу книг, укладав договори з торговцями бакалійних товарів про комісійний продаж друкованих книг.

Згодом книжкові крамниці почали відкриватися в усіх великих європейських містах, на периферії книги розповсюджували книгоноші. Протягом другої половини XV ст. засновано понад 1100 типографій, які випустили загалом 35-45 тис. назв першодруків тиражем близько 20 млн. примірників. Необхідність розповсюдження великої кількості друкованої продукції сприяло зростанню книжкових крамниць, удосконаленню форм роздрібної книготоргівлі та запровадженню оптових книжкових ярмарків, де здійснювався не лише продаж, але й обмін у еквіваленті аркуш на аркуш або вага на вагу. Так, у 1598 р. в Парижі працювало 235 книжкових крамниць, дещо пізніше в Німеччині виникли об'єднання книготорговців, оптово-роздрібні книготоргові підприємства, тобто створюються передумови для відокремлення книговидавництва від книготоргівлі, їх інституалізації у самостійні документально-комунікаційні підсистеми.

Виникнення передплати як способу документопостачання приватних, а пізніше й громадських бібліотек, пов'язано з появою у документному потоці серіальних видань. Найпершою газетою вважається брошура останніх новин, опублікована в Кельні в 1470 р. У XVI ст. в Німеччині з'являються летючі рукописні листки з відомостями про політичні, комерційні події, хвороби та ін. Згодом ці листки почали називатись «Zeitungen», тобто «газета» або «часопис». Більш підходили під поняття періодичних видань «Messrelationen» – «Ярмаркові відомості», що виходили кожні півроку у формі рукописних листів.

Друковані часописи виникли на початку XVII ст. і майже одночасно в усіх країнах Західної Європи. Так, у 1615 р. починає виходити в Німеччині «Frankfurter Jurnal», потім - друкований часопис в Австрії, 1621 р. – перша газета в Англії під назвою «Weekly News»; як самостійне видання газета вперше почала регулярно виходити в 1631 р. у Франції під назвою «Gazette».

Журнал як самостійний вид документа історично виник у формі наукових реферативних журналів: одним із найдавніших журналів світу є журнал «Філософські праці Королівського товариства», перший номер якого вийшов у 1665 р. в Англії. Одночасно у Парижі почав видаватися «Журнал учених»,

що мав оперативно інформувати наукову спільноту про нові наукові видання. Найраціональнішим способом розповсюдження серіальної друкованої продукції стає передплата.

Поширення книгодрукування, зростання обсягу документного потоку привело до необхідності обліку, вичерпного кумулювання, впорядкування та збереження видавничої продукції у фондосховищах. Найефективнішим механізмом досягнення цієї мети стало впровадження узаконеного порядку обов'язкової доставки в бібліотеки зразків творів друку. Вперше обов'язковий примірник як нова форма документопостачання бібліотечного фонду почав функціонувати у Франції, коли в 1537 р. король Франциск I видав указ про необхідність надсилати по одному примірнику всіх виданих на території країни матеріалів до Королівської бібліотеки в місто Блуа. У 1598 р. обов'язковий примірник видань було запроваджено у Великій Британії, де завдяки його функціонуванню почав формуватися фонд Бодлеани – бібліотеки Оксфордського університету. Зважаючи на те, що ці бібліотеки згодом отримали статус національних, можна констатувати виникнення в XVI ст. загальнодержавного обов'язкового примірника як спеціалізованої організаційної форми документопостачання бібліотек.

Майже одночасно із загальнодержавним почав функціонувати і місцевий обов'язковий примірник. Перше з опублікованих свідчень про його існування пов'язане з Ригою, де вже в 1588 р. за розпорядженням місцевої влади типографії повинні були передавати по одному примірнику всіх друкованих видань до Ризької місцевої центральної бібліотеки. Крім того, з 1659 р. з метою поповнення фонду всі торговці книгами, що приїздили з інших міст, повинні були здавати до бібліотеки по одному примірнику кожного привезеного на продаж видання [14]. Рига перебувала в той час під владою німецьких феодалів, тому можна припустити, що місцевий обов'язковий примірник функціонував і в містах Німеччини, де вже наприкінці XV ст. діяли найпотужніші в Європі типографії. Так, типографія Антона Кобергера в Нюрнберзі мала 24 друкарських верстати і більше ста працівників, що дозволило вже в 1493 р. уперше надрукувати тут книгу тиражем 1000 прим.

Наприкінці XVI ст. виникає відомчий обов'язковий примірник: до бібліотеки Віленської академії з 1579 р. обов'язково надходили зразки друкованої продукції академічної типографії. Численні приклади створення в XVI- XVII ст. майже при всіх типографіях бібліотек їх друкованої продукції, а також книжкових крамниць, через які вона розповсюджувалась, дозволяють констатувати наявність у той період залишків синкретизму генеративних, транзитних та термінальних документних систем, свідчать про поступовість та тривалість процесу їх диференціації. Книговидавці тоді були одночасно і книготорговцями, і бібліотекарями; книжкові крамниці – і

складами віддрукованих тиражів, і базами для книгоношь, і літературними клубами, і конторами видавництв.

Таким чином, наприкінці XVII ст. у Західній Європі існували всі основні засоби, форми та джерела документопостачання бібліотек. Їх виникнення було об'єктивно зумовлене поширенням суспільної потреби в широкому розповсюдженні, кумуляції, зберіганні та організації використання через бібліотеки різних типів великої кількості тиражованих видань для численних користувачів. Але остаточне відокремлення генеративних, транзитних та термінальних установ відбулося лише в XIX ст. Об'єктивними передумовами їх диференціації стало збільшення обсягів суспільно значущої інформації, технологічна революція в сфері її документування та тиражування, початок кардинальних змін типо-видової структури документного потоку, поява в ньому машинозчитуваних документів, спрямованих на оперативне задоволення зростаючих комунікативних потреб суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Баренбаум И.Е. Информационно-коммуникативные науки в свете эволюции средств информации и коммуникации // Книга. Исслед. и материалы. – Сб. 61. – М., 1990. – С. 31-47.*
2. *Баренбаум И.Е. , Давыдова Т.Е. История книги. – М., 1971. – С. 15-45.*
3. *Владимиров Л.И. Всеобщая история книги: Древний мир. Средневековье. Возрождение. XVIII в. – М.: Книга, 1988. – 311 с.*
4. *Говоров А. История книжной торговли: Учеб. пособие. – М.: Книга, 1966. – 264 с.*
5. *Глухов А. Судьбы древних библиотек. – М.: Либерея, 1992. – 160 с.*
6. *Ісаєвич Я. Історія писемності, книговидання і бібліотек: Проблеми періодизації // Наукові праці НБУВ. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 13-18.*
7. *Книга и ее распространение в России в XVI-XVIII вв.: Сб науч. тр. / БАН – Л., 1985. – 172 с.*
8. *Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. – К., 1995. – 190 с.*
9. *Кулешов С. Документознавство. Історія. Теоретичні основи. – К., 2000. – С. 5-13.*
10. *Малыхин Н.Г. Очерки по истории книгоиздательского дела в СССР. – М.: Книга, 1965. – 448 с.*
11. *Соколов А.В. Эволюция социальных коммуникаций: Учеб. пособие. – СПб., 1995. – 163 с.*
12. *Суворова В.М. Предыстория международного документообмена // Книга. Исслед. и материалы. – М., 1998. – Сб. 75. – С. 63-72.*
13. *Немешаев И.П. К истории обязательного экземпляра произведений печати в России // Книга. Исслед. и материалы. – М.,1988. – Сб. 56. – С. 89-111.*
14. *Петраускене И.С. Обязательный экземпляр в Литве в XVI-XVII веках // Книга в России XVII- нач. XIX в.: Проблемы создания и распространения. – Л., 1989. – С. 86-92.*

Надійшла до редколегії 17.11.2000 р.

УДК 025.2:004.087

ЕЛЬ АНАНЗЕХ МОХАММАД АЛІ

ЕЛЕКТРОННИЙ ДОКУМЕНТ ЯК СКЛАДОВА ДОКУМЕНТНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ БІБЛІОТЕК

Розглядаються особливості електронного документа як складової частини документних ресурсів бібліотек, окреслюються основні проблеми, що потребують першочергового вирішення

Проблема створення та інтеграції документних ресурсів бібліотек установ є однією з ключових у розвитку бібліотечної справи в усьому світі. Особливе значення вона має для Йорданії – країни, котра, хоча й насичена комп'ютерною технікою, отримує основну інформаційну продукцію з інших країн і до останнього часу не мала широкого спектру власних інформаційних ресурсів. Тому одним із пріоритетних напрямів інформатизації Йорданії є формування та інтеграція документних ресурсів великих бібліотек, особливе місце в структурі яких посідають електронні документні ресурси.

Нині ще не існує загальновизнаного визначення даного поняття. М.Є. Шварцман, зокрема, дає таке визначення поняття: «Під ресурсом розуміються будь-які доступні через Internet електронні документи (бібліотечні каталоги, домашні сторінки, архіви програм та ін.), які мають свою адресу» [10, С. 2] . Однак це визначення, на нашу думку, недостатнє за змістом та обсягом оскільки поза його межами лишилася велика група електронних документів, що мають суттєве значення для формування електронних документних ресурсів бібліотек. Тому під електронними документними ресурсами будемо розуміти вид інформаційних ресурсів, що складаються із сукупності окремих документів, масивів документів, створюваних, розповсюджуваних і (або) використовуваних за допомогою комп'ютерної техніки.

Сьогодні важко уявити сучасну бібліотеку без електронних документів (electronic documents). Однак саме поняття «електронний документ» до цього часу не отримало чіткого визначення, як і інші, похідні від нього поняття. Як синонімічні використовуються поняття «електронний документ» і «комп'ютерний документ». Найбільш поширеним є визначення, згідно з яким електронний документ – це сукупність даних у пам'яті ЕОМ [2, С. 110]. Однак існують й інші. Зокрема, електронний документ – це документ, носієм якого є електронне середовище – магнітний диск, магнітна стрічка, компакт-диск та ін. [10, С. 266]. На відміну від «традиційних», «електронні»

документи постають перед нами не як статичні образи, а як динамічний ресурс накопичених знань.

Основним способом документування інформації тут є не писемність, а екранність, основана не на лінійному, тобто витягнутому в рядок письмі, а на часовому потоці екранних зображень (електронна книга, електронний журнал, диск). Електронний документ – це машинопрочитуваний документ, ознайомлення зі змістом якого можливе лише за допомогою комп'ютера. У цьому разі в основу визначення покладено характеристики методу кодування та декодування інформації.

Бібліотечні установи мають справу з електронними документами двох видів роду: 1) електронними виданнями (off-line publications), так званими статичними документами, що містять електронні аналоги книг, журналів і газет, авторефератів дисертацій або оригінали документів на CD-ROM; 2) електронними публікаціями (on-line publications), тобто динамічними документами, створюваними і розповсюджуваними лише в мережевому режимі (зокрема в Internet/Intranet). Інколи такі документи називають віртуальними, такими, що являють собою сукупність інформаційних об'єктів, створювану в результаті взаємодії користувача з інформаційним середовищем, перш за все, - Всесвітньою павутиною [9, С. 34].

До цього часу не розроблено типологічну класифікацію електронних документів, хоча вона має не лише наукове, але й практичне значення. Можна виділити декілька аспектів за яким онлайнові документи відносять до складу електронних:

- Так звані статичні електронні документи, що мають фізичну форму і можуть переміщуватися поза інформаційною системою – дискета, диск, компакт-диск. Такі документи називають електронними книгами, енциклопедіями, журналами, газетами, авторефератами дисертацій. За видом інформації, що міститься в електронних книжках, їх поділяють на: текстові книжки, книжки зі статичними та рухомими малюнками, книжки, що розмовляють», мультімедіа, полімедіа, гіпермедіа, телемедіа та кібернетичні книжки. Для них характерними є поняття «гіпертексту та гіпертехнологій». Гіпертекст – це нелінійний текст із виділеними місцями-посиланнями, що означають відповідні дії, показ зображення, відкриття іншого документа та ін. У своїй основі гіпертекст поданий до звичайного тексту його можна зберігати, читати або редагувати. Однак на відміну від звичайного, гіпертекст має зв'язки – гіперпосилання, які створюють складне віртуальне павутиння знань. Гіпертекстовий документ можна порівняти з довідником чи енциклопедією, в яких темам відповідають статті, гіпертекстовим посиланням – посилання до інших статей, а списку заголовків усіх тем відповідає зміст [3; 4].

- «Паперовий документ», тобто об'єкт, який безпосередньо не введений в Інтернет, однак про який в інформаційній системі існує та чи інша інформація. Різновидом даного типу документа може бути фотографічна копія документа, мікрофіша, зображення, відеозапис тощо.
- Електронний образ документа – копія документа (результат сканування), що зберігається в інформаційній системі. Образ документа, крім власне зображення документа, що являє собою файл у тому чи іншому форматі, може містити деякі реквізити, що його ідентифікують (назву, категорію, дату створення тощо). При цьому дана інформація зберігається не безпосередньо у файлі образу документа, а в якійсь зовнішній по відношенню до нього базі даних.
- Електронний документ, що на відміну від образу документа, будучи файлом, містить змістовну інформацію, яку можна використати як для його пошуку, так і для віднесення його до тієї чи іншої групи. Це може бути текст або Microsoft Word, таблиця Excel, повідомлення у формі електронної пошти Internet. Файли документів можуть бути достатньо «сирими», тобто такими, що не мають всередині себе структурних елементів (звичайні текстові документи), або структурованими. Останні мають певну структуру, що дозволяє отримувати ззовні інформацію про окремі елементи інформації (форми Word, електронні таблиці, документи у форматі XML). Ще одним різновидом даної групи документів є файли складних документів, наприклад файли Binder Microsoft Office.
- Особливий різновид документів – записи баз даних спеціалізованих систем автоматизації колективної роботи, таких як документи Lotus Notes або електронні форми Microsoft Exchange. На відміну від звичайного електронного документа, даний документ не має окремого файла, але являє собою певну цілісну одиницю інформації, що має унікальний ідентифікатор, засіб відтворення та модифікацію. Ці документи можна вилучити із системи і передати, наприклад, за допомогою електронної пошти в інший підрозділ бібліотеки і потім знову занурювати у систему. Такі документи з самого початку мають внутрішню структуру і можуть містити інші файли документів чи посилання на них.
- До останньої групи документів належать звіти, що виникли в результаті роботи прикладних АРМ – автоматизоване робоче місце каталогізатора, комплектатора, бібліотекаря відділу обслуговування та ін. Це особливий тип документів, який постійно створюється з різних записів кількох баз даних. Після перегляду або друкування даний документ перестає існувати як цілісний об'єкт в інформаційній системі. Він існує лише в середовищі конкретного додатку і не може вилучатися з нього.

Наприклад, для передачі в інший підрозділ бібліотеки цей документ перетворюється в один із вищеперелічених типів документів.

Зазначені типи онлайнових документів у бібліотеках зорієнтовані на: розкриття фондів бібліотеки чи об'єднань бібліотек, пошук у світовому документно-інформаційному потоці; отримання певних текстів документів; підтримку внутрішніх технологічних процесів у бібліотеці.

Розкриття фондів бібліотек забезпечує комплекс електронних баз даних і зведених електронних каталогів, які відбивають нові надходження у фонди бібліотек, а також банк даних про національну бібліографію країни. Бібліотеки створюють свої Web-сторінки в Internet.

Для пошуку в світовому документно-інформаційному потоці бібліотеки створюють чи використовують комплекс баз даних на CD ROM, які випускаються у різних країнах, доповнюючи їх своїми тематичними реферативними базами даних. Серед інформаційних ресурсів на CD ROM великі бібліотеки купують перш за все бази даних національних бібліографій інших країн і копії електронних каталогів вітчизняних провідних бібліотек. Особливої популярності набула багатогалузева база даних «Science Citation Index» Інституту наукової інформації США.

Повнотекстові документні ресурси формуються в бібліотеках завдяки офлайновим та онлайновим документам.

Для підтримання внутрішніх технологічних процесів створюються службові бази даних бібліотек: профіль комплектування фонду; картотека бібліотек-партнерів, картотека поточного і ретроспективного комплектування, картотека періодичних видань, замовлених документів, картотека користувачів, відвідувань бібліотеки тощо.

Електронний документ має значні переваги в порівнянні з друкованим: 1) інтерактивність або можливість діалогу; 2) оперативність пошуку і отримання інформації в лічені секунди; 3) зворотність, тобто можливість поновити інформацію, яка міститься в документі, тим самим підтримувати його актуальність; 4) можливість створення власних папок для збереження цих документів; 5) динамічність, тобто рухомість тексту, зображень, звуку, наявність гіперпосилань, створюють враження віртуального середовища; 6) висока ємкість носіїв; 7) вартість їх розповсюдження значно нижча, ніж паперових носіїв; 8) спрощується механізм захисту документів та ін. [9, С. 16].

Електронні документи мають певні недоліки, що стримують їх широке використання в бібліотеках: 1) недовговічність і недостовірність інформації; ускладненість багаторазового використання; 2) не досить тривале зберігання зафіксованої інформації (наприклад, гнучкі диски, оскільки призначені для транспортування даних); 3) відсутність єдиних стандартів бібліографічного опису, зберігання та індексування інформації; 4) високі ціни на інфраструктуру (зокрема Internet); 5) недотримання авторського права та недоста-

тній захист інформації від несанкціонованого доступу до електронних документів; 6) психологічне несприйняття електронних документів з боку користувачів та бібліотечних працівників; 7) недостатньо відпрацьована технологія роботи з електронними документами в бібліотеці та ін. [5, С. 14].

Досить значні обсяги електронних документів, безперервне зростання їх кількості, розвиток інформаційних технологій і засобів передачі даних, викликали необхідність пошуку нових підходів до вирішення проблеми створення сховищ електронних ресурсів, їх організації, засобів і способів доступу до них користувачів. Такі інформаційні системи стали називати цифровими, або електронними бібліотеками. На відміну від традиційних бібліотек, основу документних ресурсів котрих складають друковані видання, електронні бібліотеки спеціалізуються на збиранні, зберіганні і використанні електронних документів – носіїв найрізноманітнішої інформації, тиражованої у необмеженій кількості і миттєво доступної для користувачів по глобальних комп'ютерних мережах незалежно від часу і місцезнаходження.

Єдиного визначення поняття «електронна бібліотека» поки що не існує. Як робочий варіант можна запропонувати таке визначення: електронна, або цифрова бібліотека – різновид розподіленої документальної системи, в якій документи безвідносно до їх фізичної наявності і юридичної належності (конкретній бібліотеці, архіву, музею, інформаційному центру тощо) в електронній формі. За допомогою програмних засобів забезпечується єдиний інтерфейс доступу до документів з одного пункту через глобальні інформаційні мережі.

Як уже зазначалося, електронний документ інколи називають віртуальним, тому закономірно, що електронну бібліотеку відповідно називають віртуальною. За визначенням Р.С. Гіляревського, віртуальна бібліотека (англ. virtual – фактичний, неномінальний, дійсний) – комп'ютерна метафора, що означає сукупність бібліотечних фондів та банків даних, які знаходяться в різних містах і навіть у різних країнах, але сприймаються та використовуються читачами (користувачами) як єдине ціле [1, С. 3]. У Йорданії, як і в Україні, більш прийнятним є поняття «електронна бібліотека» як таке, що точніше відповідає суті явища.

Входження Йорданії до світового інформаційного процесу відносять до початку 1990-х р. Із середини 90-х рр. за активної підтримки уряду розробляється загальнодержавна програма «Електронні бібліотеки Йорданії». Її розвиток здійснюється у напрямі реалізації так званої інформаційної супермагістралі (Information Superhighway), що являє собою органічне поєднання електронних документних ресурсів зі світовою телекомунікаційною інфраструктурою. Перші електронні бібліотеки виникли в США в 1980-ті рр., у Великобританії – на початку 1990-х рр., в Україні та Росії – у середині 1990-х рр.

В Україні створення Національної системи електронних бібліотек передбачається у 1999-2005 р., метою якої є досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в документованих знаннях, що кумульовані в сукупному фонді книгозбірень України [5; 8]. Реалізація програми передбачає вирішення таких основних завдань:

- впровадження кооперативної каталогізації нових надходжень до фондів українських книгозбірень і створення на цій основі зведених електронних каталогів відомчих і територіальних об'єднань бібліотек;
- створення баз даних з ретроспективною національною бібліографією України (реєстру видань, надрукованих на території України, та видань інших держав, де розглядається українська проблематика);
- формування комплексу тематичних баз даних з реферативною, фактографічною та оглядово-аналітичною інформацією;
- формування Національного депозитарію електронних документів (комп'ютерних версій книг, журналів, газет, мультімедійних матеріалів тощо);
- забезпечення доступу до інформаційних ресурсів системи по Internet і входження українських книгозбірень до глобальної мережі електронних бібліотек [8, С. 2].

Електронна бібліотека має багато переваг. Найсуттєвішими є:

- надання користувачам якісно нових можливостей роботи з великою кількістю документів;
- забезпечення доступу до інформації, що існує виключно в електронній формі;
- отримання інформації незалежно від часу і місця розміщення баз даних;
- суттєве підвищення оперативності надання документів;
- можливості доступу до електронних ресурсів з однієї точки (в середовищі одного екрана) завдяки єдиному інтерфейсу;
- запобігання погіршенню фізичного стану оригіналів, оскільки вони вилучаються з обігу, стаючи страховими масивами документів;
- прискорення обслуговування користувачів;
- збереження особливо цінних колекцій і фондів завдяки створенню їх електронних копій і забезпеченню віддаленого доступу до них;
- оперативний пошук необхідної інформації;
- можливість отримання високоякісної копії необхідного матеріалу;
- економічне зберігання великих масивів документів у мінімальному фізичному просторі;

Таким чином, електронний документ суттєво збагачує документно-інформаційні ресурси бібліотек. Потребують активнішої розробки теорети-

чні, правові, організаційні та технологічні проблеми його функціонування в інформаційному середовищі.

Сучасна бібліотека – єдина документно-комунікаційна установа, що забезпечує одночасний доступ як до традиційних, так і до електронних документів. Її можливості значно розширилися завдяки комп'ютеризації бібліотечної сфери, тобто оснащенню бібліотечних установ електронною обчислювальною технікою, впровадженню нових інформаційних технологій Internet/Intranet.

Важливим аспектом формування і використання інформаційно-ресурсного компонента бібліотек є рівень інтеграції електронних і традиційних документних ресурсів.

Бібліотека має справу з чотирма інформаційно-ресурсними компонентами, функціонально зорієнтованими на: розкриття фондів бібліотеки чи об'єднань бібліотек; пошук у світовому документно-інформаційному потоці; отримання повних текстів документів; підтримку внутрішніх технологічних процесів у бібліотеці. Слід уточнити, об'єктом яких бібліотечно-бібліографічних процесів і напрямів діяльності може бути той чи інший тип електронного документа.

Електронний документ як один з основних елементів системи «бібліотека» потребує тих же основних технологічних процесів комплектування, обробки, розміщення, зберігання і використання, що і друкований документ. Проте існує і певна специфіка роботи з електронними ресурсами, яка потребує відповідної уніфікації не лише на державному, але й на світовому рівні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гиляревский Р.С. Научная библиотека в эпоху электронных коммуникаций // Науч. и техн. б-ки. – 1998. – № 7. – С. 3-12.*
2. *Кушнаренко Н.Н. Документоведение: Учеб. для студентов вузов культуры. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Знання, 2000. – 450 с.: ил. – (Вища освіта XXI століття).*
3. *Лукин Д.В. Накопители нового поколения // Информатика и образование. – 1997. – № 6. – С. 118-122.*
4. *Миценко В. Какими будут устройства памяти 2000 г. // Компьютер. обозрение. – 1997. – № 30 (5 сент.). – С. 32.*
5. *Павлуша І. Електронні бібліотеки: зарубіжний досвід, розробка української концепції // Бібл. вісник. – 1999. – № 4. – С. 13-16.*
6. *Сенгстек Д. Дисководы DVD-ROM: следующее поколение // Мир ПК. – 1998. – № 1. – С. 38.*
7. *Ходж Г., Кэрол Б.Ч. Цифровое электронное архивирование: современное состояние и практика // Междунар. форум по информ. и документации. – 1999. – Т. 24. – № 3. – С. 9-16.*

8. *Чекмарьов А.О., Костенко Л.Й., Павлуша Т.П. Національна система електронних бібліотек / Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – К., 1998. – 50 с.*
9. *Шварцман М.Е. Как каталогизировать Интернет? // Компьютер. мир. – 1998. – № 6. – С. 2-3.*
10. *Електронные документы в корпоративных сетях: второе пришествие Гутенберга / С.В. Клименко, Н.В. Крохин, В.М. Куц, Ю.Л. Лагутин. –М., 1999. – 271 с.*

Надійшла до редколегії 11.12.2000 р.

УДК 002(46)

В.В. ДЕРЛЕМЕНКО

ЗАКЛАДАННЯ ПІДВАЛИН НАУКОВОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ВІРТУАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ В ЦНСГБ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Розглянуто досвід створення віртуальної бібліотеки в Центральній науковій сільськогосподарській бібліотеці Російської Федерації, проаналізовані можливості його використання в Україні

Послідовно працюючи над створенням електронного каталога (ЕК), реферативно-бібліографічних та повнотекстових баз даних (БД), Центральна наукова сільськогосподарська бібліотека (ЦНСГБ) Російської академії сільськогосподарських наук (РАСГН) закладає основи «віртуальної бібліотеки». З усіх визначень цього поняття лаконічним по формі і широким за змістом є, мабуть, «бібліотека без стін», яке подане в осінньому номері журналу «Special Libraries» за 1993 р. На сторінках цього видання йшлося про бібліотеку, користувачі якої за допомогою швидкодіючої електронної системи глобального охоплення можуть мати доступ до інформаційних ресурсів, розміщенню в будь-якій точці планети. Читачеві не обов'язково відвідувати бібліотеку, оскільки він може безпосередньо одержати з персонального комп'ютера потрібну інформацію. При цьому знадобиться лише незначна допомога бібліотекаря, який виконуватиме роль не лише посередника між інформаційними ресурсами і користувачами, але і «менеджера знань». У зв'язку з цим можна прогнозувати, що для читачів бібліотек-учасниць реалізації проекту «Російські бібліотеки – до Internet» (ЦНСГБ РАСГН – серед них) така форма обслуговування недовго залишатиметься мрією, оскільки вони вже мають (хоч і обмежений) доступ до мережі Internet і частково відкрили своїм користувачам доступ до світових інформаційних ресурсів.

Проте слід зауважити, що підключення до Internet є обов'язковою, але не єдиною умовою для створення віртуальної бібліотеки. Для її успішного

функціонування необхідно здійснити велику підготовчу роботу по скануванню і збереженню основних інформаційних ресурсів в електронній формі, щоб зробити їх доступними для багатостороннього комп'ютерного обміну. Звідси – нагальна необхідність створення повноцінного електронного каталога (ЕК). Ця робота є дуже трудомісткою і потребує великих капіталовкладень. Не випадково, що бібліотеки в усьому світі вирішують такі проблеми через кооперацію, відмовляючись від неефективних витрат на дублювання каталогізації документів. У результаті створюються центри кооперативної каталогізації, які впроваджують єдине форматне, лінгвістичне і програмне забезпечення в своїх мережах.

Віртуальна бібліотека передбачає створення електронних аналогів бібліотечних книжкових колекцій. Її розв'язання неможливо уявити без застосування CD-ROM-технологій. Саме оптичні та магнітно-оптичні диски дозволяють компактно розмістити величезні масиви текстової інформації, організувати доступ до кожної його частини, вивести інформацію на дисплей, продублювати на будь-який комп'ютерний або паперовий носій. Для ЦНСГБ – це завдання третього тисячоліття.

Нині ж завершено основний етап створення ЕК на сформовану частину фонду рідкісної та цінної сільськогосподарської книги, ЕК збагачується авторитетними файлами, рефератами і анотаціями. При наявності цільового фінансування вже в найближчі роки буде переведено на CD-ROM найцінніші примірники даного фонду з метою забезпечення їх збереження та відкритого доступу до них усіх бажаючих.

На сторінках професійної преси, на семінарах і нарадах бібліотечних працівників віртуальною бібліотекою називають іноді також установу, яка надає користувачам у режимі On-line БД на CD-ROM та електронні версії каталогів і фондів найбільших інформаційних центрів світу. Тому можна вважати, що методи роботи віртуальної бібліотеки активно впроваджуються в ЦНСГБ РАСГН з початку 90-х р. І сьогодні будь-який її відвідувач може працювати з ЕК Національної сільськогосподарської бібліотеки США (БД «Agricola» – 3 млн. записів), ЕК Бюро Британської Співдружності по сільському господарству (БД «CABI-Abstracts» – 1,2 млн. записів), ЕК світового інформаційного центру по сільському господарству ФАО (БД «Agris»). Всі перелічені БД генеруються світовим інформаційним співтовариством, представленим сотнями національних інформаційних центрів, десятками міжнародних організацій. Разом вони реєструють майже з вичерпною повнотою світовий потік сільськогосподарської науково-технічної літератури і надають інформацію про нього в різних режимах і на різноманітних носіях.

Окрім того нині Бібліотека має на оптичних дисках не лише бібліографічні і реферативні, але й повнотекстові БД з Канади та США з таких акту-

альних проблем, як кислотні дощі, створення консультативної служби для фермерів, результати завершених наукових досліджень по сільському господарству та харчовій промисловості [1].

Таким чином, на шляху до віртуальної бібліотеки ЦНСГБ РАСГН пройшла кілька етапів.

1. Створення ЕК у режимі поточних надходжень.
2. Надання своїм користувачам власних і світових ресурсів документографічних даних (повнотекстових БД) на CD-ROM.
3. Приєднання до регіональної електронної системи Libnet.
4. Підключення до глобальної інформаційної інфраструктури – мережі Internet.

Заключним етапом має стати створення електронного аналогу фондів бібліотеки (поетапно) і багатосторонній обмін інформацією в сучасному кібернетичному просторі [2].

Успішне вирішення даної проблеми залежить від перманентного внутрішньогалузевого поглиблення зв'язків між Центральною науковою сільськогосподарською бібліотекою (ЦНСГБ) Російської академії сільськогосподарських наук (РАСГН) та Науково-дослідним інститутом техніко-економічних досліджень в агропромисловому виробництві (НДІТЕДагропром).

Розташовуючись в одному будинку, вони є давніми партнерами по інформаційному обслуговуванню сільськогосподарської науки і виробництва. При цьому ЦНСГБ залишається головною бібліотекою в своїй галузі, а НДІТЕДагропром – провідним інформаційним інститутом агропромислового комплексу.

Починаючи з 1985 р. ці організації, об'єднавши технічні ресурси і створивши спільну локальну мережу, генерують реферативну бібліографічну базу даних (БД), в якій постатейно розписуються основні наукові журнали сільськогосподарської тематики. Загальний обсяг інформації зазначеної БД на 01.01.96. становив понад 600 тис. описів документів (1 Гб пам'яті на дисках). Цей масив щотижнево збільшується приблизно на 1000 бібліографічних записів, що дозволяє вести повноцінний загальнодоступний ЕК поточних надходжень. Сьогодні доступ до ЕК відкрито для користувачів і співробітників бібліотеки з 30 робочих місць локальної інформаційно-пошукової системи. За допомогою НДІ ТЕДагропром ЦНСГБ веде роботу і по ретроспективній конверсії своїх каталогів [2]. З цією метою завершується формування системи, яка сканувatиме традиційні паперові каталожні картки, ідентифікуватиме їх, здійснюватиме редагування та формуватиме БД. У разі необхідності створюватимуться також бібліографічні картки на книги, серіальні видання та статті відповідно до діючих стандартів. Відповідна робота як експеримент вже розпочалася в АЗОТ «Акант». Якщо характеристики розробленої системи будуть задовільними з економічної точки зору, ЦНСГБ

розпочне практичне її використання. Паралельно започатковано роботу по введенню до БД даних з бланків «Вимога читача» про замовлену літературу, що дозволить оперативно зібрати в ЕК описи необхідніших документів і розпочати обслуговування читачів на якісно новому рівні, значно зменшивши витрати часу на виконання замовлень і доставку документів.

Прагнучи зробити свої інформаційні продукти більш досконалими, велика група висококваліфікованих працівників ЦНСГБ та НДІТЕДагропром багато років працювала над створенням «Тезауруса з питань сільського господарства» - словника назв понять та класифікаційних зв'язків між ними, або, іншими словами, посібника, який дозволяє передавати смисловий зміст документів та запитів (процес індексування) формалізованою інформаційною мовою дескрипторного типу [3; 4, С. 4]. Система його ведення повністю автоматизована, що дає змогу оперативно замінювати застарілі терміни на нові і періодично оновлювати БД. У такий спосіб забезпечується повнота пошуку на всю ретроспективну глибину БД. Тезаурус і система його ведення пропонуються для використання всім інформаційним установам галузі. Планується спільна розробка двомовних словників-тезаурусів для забезпечення доступу до БД іноземців по мережі Internet. З цією ж метою ЦНСГБ розпочала реферування окремих вітчизняних видань англійською мовою.

Не маючи сьогодні достатнього фінансування, яке дозволило б скористатися в повному обсязі сучасними світовими інформаційно-бібліотечними системами або здійснити самостійну повноцінну розробку, ЦНСГБ та НДІТЕДагропром змушені адаптувати та використовувати найдешевші продукти, які хоча й частково, але задовольняють користувачів. Тому ЦНСГБ при створенні свого ЕК та інформаційної БД орієнтується на бібліотечні системи МАРК (розробка НПО «Інформсистема») та ІРБІС (розробка Асоціації користувачів ISIS – програмного забезпечення, створеного фахівцями ЮНЕСКО), а також програмні засоби власної розробки.

Звичайно, зазначені програмні продукти, як інструмент до створення повноцінної інформаційно-бібліотечної системи, з часом можуть бути замінені більш удосконаленими. Проте, зважаючи на статтю Я.Л. Шрайберга «Сучасний стан розвитку бібліотечних технологій та місце CDS/ISIS» [Див.: «Научные и технические библиотеки» (1995, N 8/9)] та висловлювання інших фахівців, слід сподіватися, що найближчим часом вони не застаріють ні морально, ні технічно. Тому головна увага приділяється створенню функціонально завершеної системи. Цей підхід дозволяє, наприклад, легко використовувати дані, введені ще у 1985 р., оскільки питання формату та лінгвістичної обробки були обгрунтованими з самого початку.

Співпрацюючи установи, по суті, утворили унікальний галузевий інформаційний центр, що в умовах різкого обмеження фінансових і трудових

ресурсів дозволяє усувати паралелізм і дублювання в роботі та максимально використовувати переваги кожної організації.

Виходячи з цього, НДІТЕДагропром та ЦНСГБ генерують і свої власні інформаційні продукти. Починаючи з 1994 р. НДІТЕДагропром розпочав створення БД для інформаційно-консультаційних служб, яка сьогодні містить понад 3000 матеріалів рекомендаційного характеру, орієнтованих, перш за все, на первинного товаровиробника. В межах робіт по формуванню БД АПК на федеральному рівні тут розпочато створення повнотекстової БД матеріалів довідкового та оглядового характеру, призначеної для одержання працівниками всіх рівнів управління актуальної інформації про світовий досвід агронауки і практики.

Крім того, ЦНСГБ також створює свої власні інформаційні продукти – електронні бібліографічні покажчики літератури з питань сільськогосподарського виробництва [2; 5; 6].

Не маючи достатнього фінансування, яке дозволило б скористатися в повному обсязі сучасними світовими інформаційно-бібліотечними системами або здійснити аналогічну власну повноцінну розробку, ЦНСГБ та НДІТЕДагропром змушені адаптувати та використовувати найдешевші програмні та інформаційні продукти, які хоча б частково відповідали вимогам сьогодення, і є доступними користувачам. Так, ЦНСГБ РАСГН при створенні свого ЕК та інформаційної БД, орієнтується на бібліотечні системи МАРК (розробка НПО «Інформсистема») та ІРБІС (розробка Асоціації користувачів ISIS – програмного забезпечення, створеного фахівцями ЮНЕСКО), а також програмні засоби власної розробки. З цієї ж причини стримується широке розповсюдження унікальної за повнотою «інформації про інформацію» з проблем АПК на CD-ROM. При цьому в Російській Федерації вважають за доцільне формувати такі інформаційні продукти у форматах, які дозволяють створювати ЕК та інформаційні БД у тому ж середовищі, в якому формується БД головних органів.

Шлях, яким прямує ЦНСГБ РАСГН, є типовим не лише для російських, але й зарубіжних бібліотек. Інша справа, що реалії сьогодення Російської Федерації гальмують та ускладнюють цей процес. Але важливо, що поняття «віртуальна бібліотека» зі сфери фантастики переходить до розряду реальних форм бібліотечної діяльності. На цьому грунті гарні перспективи відкриваються і по створенню єдиного інформаційного простору на території країн СНД, адже виникає можливість посилення інтеграційних процесів у розвитку аграрної науки, співробітництва науковців-аграрників у межах регіональних і міждержавних науково-технічних програм [3].

Слід зазначити, що на тлі певних успіхів загалом мережа сільськогосподарських бібліотек Російської Федерації є недостатньо фінансованою, незадовільно обладнаною сучасною обчислювальною технікою і має незна-

чну кількість кваліфікованих кадрів. А оскільки організація сучасної системи інформаційного забезпечення в галузі не може базуватися на автоматизованих системах лише головних організацій, провідні фахівці розглядають розвиток мережі як досить важливе і складне завдання [4], що потребує негайного вирішення.

Досвід Російської Федерації має стати у нагоді нашим науковцям і фахівцям при розробці інформаційної і бібліотечної політики, підготовці відповідних документів та розбудові національної системи розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної, ринкової та інших видів агроінформації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *AgoWeb Russian Federation. Central Scientific Agricultural Library /http: //www.cnshb.ru/agroweb/agrweb_e.htm – Назва з дисплея.*
2. *Аветисов М.А., Фрид Л.М. Перспективы развития библиотечно-информационной системы и информационного обслуживания в области АПК // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы III междунар. конф. «Крым-96» / ГПНТБ – М., 1996. – С. 60-63.*
3. *Аветисов М.А., Стеллецкий В.И., Фрид Л.М. Проблемы реорганизации и актуализации ретроспективных баз данных большого объема // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы III междунар. конф. «Крым-96» / ГПНТБ – М., 1996. – С. 60-63.*
4. *Дерлеменко В.В. Розповсюдження сільськогосподарської науково-технічної інформації. – К.: ІАЕ УААН, 1999. – 410 с.*
5. *Дерлеменко В.В. До питання створення національного тезауруса з питань сільського господарства та переробної галузі // Актуальні питання впровадження інформаційних технологій у документально-комунікаційній сфері: Матеріали третього міжнар. семінару (Харків, 11-13 вер. 1996 р.). – Х., 1996. – С. 78-80.*
6. *Краткий отчет о научно-исследовательской работе и производственной деятельности ЦНСХБ в 1998 году / ЦНСХБ РАСХН – М., 1999. – 51 с.*
7. *Кропивко М.Ф., Дерлеменко В.В. Методичні рекомендації по створенню і веденню одномовного тезауруса документальних баз даних з питань сільського господарства / ІАЕ УААН. – К., 1996. – 28 с.*
8. *Садовская Л.К. Из области фантастики к реалиям виртуальной библиотеки // Аграрная наука. – 1996. – № 5. – С. 8-10.*
9. *Формирование библиотечных фондов и организация каталогов на современном этапе: Межвузов. сб. науч. тр. / МГИК. – М., 1986. – 258 с.*

Надійшла до редколегії 14.12.2000 р.

УДК: 681.5:378.147

Т.Г. ЖУЛІД

БІБЛІОТЕЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ

Розглядається роль вузівської бібліотеки у створенні навчальних матеріалів в електронному вигляді

Система електронного навчання неможлива без інформаційно-документної бази, у створенні якої беруть участь співробітники кафедр, програмісти, фахівці в сфері обчислювальної техніки. Вузівська бібліотека має всі підстави для активної участі у підготовці навчальних матеріалів довідкового типу і баз даних, з урахуванням зміни запитів користувачів, прагнучи до якісного інформаційного забезпечення дисциплін.

Електронні бібліотеки є важливим компонентом навчальних комплексів у вузі. Електронна бібліотека – це інформаційно-пошукове середовище, яке забезпечує ефективний доступ до комплексу взаємопов'язаних різноманітних масивів інформації. Крім того, довідково-пошуковий сервіс електронної бібліотеки включає службу електронної доставки, для надання копій документів, які відсутні у повнотекстових електронних фондах. Основні завдання електронної бібліотеки – інтеграція інформаційних ресурсів і забезпечення ефективної навігації у них. Електронні ресурси бібліотеки – це сукупність електронних каталогів, бібліографічних, реферативних, адресно-довідкових баз даних, повнотекстові масиви (електронні журнали, фактографічні бази даних, електронні копії статей та інших документів), довідково-нормативні файли: рубрикатори, тезауруси, авторські, предметні, географічні та ін. метаінформаційні продукти. Записи цих масивів можуть бути взаємопов'язані між собою посиланнями, покажчиками збереження чи умовами пошуку [1]. Від інформаційного наповнення електронної бібліотеки залежить якість обслуговування користувачів бібліотеки і її партнерів по інформаційних мережах. Активна робота вузівських бібліотек у напрямі організації електронних бібліотек, структурування, систематизації та інтеграції інформації, створення власних електронних продуктів, забезпечення ефективної навігації в інформаційному просторі, використання потенціалу Інтернет з метою розширення електронних послуг дозволить бібліотеці зберегти свою ключову роль в інформаційному забезпеченні навчальної і наукової діяльності.

Популярність електронного навчання у світі з кожним роком зростає. Формування електронного загальноосвітнього середовища дозволяє людині отримати базові та додаткові спеціальності, підвищити кваліфікацію, користуючись комп'ютером. У США вже кожний п'ятий здобуває освіту в системі дистанційної освіти. Особливо дистанційне навчання задовольняє жінок, які мають додаткову можливість підвищувати свою кваліфікацію у себе вдома.

Методологія електронного навчання, основою якої є індивідуальна робота студентів, потребує наявності добре структурованого навчального матеріалу, нової методичної бази і науково-інформаційного оснащення. Перспективи структурування інформації пов'язані з проблемно-орієнтованими інформаційними продуктами. Реформування вищої освіти в Україні передбачає впровадження таких форм й методів навчання, які б дозволили ефективно застосовувати предметне і проблемне навчання. Проблемність стала провідним принципом навчання.

ВУЗи активно включились в роботу по створенню електронної навчальної літератури нового покоління. Використання системного підходу до створення електронних навчальних матеріалів дозволяє розширити сферу застосування електронних посібників і коло потенціальних користувачів. Завдяки включенню в посібники блоку проблемно-орієнтованих баз даних, ефективність їх використання збільшиться, що дозволить зменшити витрати на пошук і підбір літератури, здійснювати контроль набутих знань [2].

Науково-технічний прогрес потребує розвивати у майбутніх фахівців творче наукове мислення. Нова модель освіти сприяє виявленню творчого потенціалу, формуванню культури мислення, розширенню самостійної діяльності в процесі навчання. Розкриваючи природу розумового процесу, С.Л. Рубінштейн зазначав: «Початковим моментом розумового процесу, як правило, є проблемна ситуація. Мислення починається з проблеми або запитання» [3]. Поняття проблемного навчання передбачає: створення проблемних ситуацій; вирішення проблемних завдань під керівництвом викладача. У вузі проблемне навчання знаходить свій розвиток у науковій діяльності студентів, які за допомогою наукового керівника вирішують наукові проблеми. Університетська освіта повинна розширювати межі викладання предметів, допомагаючи студентові поєднати глибокі теоретичні знання з умінням ефективно використовувати їх у практичній діяльності. Роль вузівської бібліотеки в цьому напрямі неможливо переоцінити. Надмірність неструктуризованої інформації спричиняє інформаційний хаос, тому бібліотеки як традиційні систематизатори інформації повинні вийти на передній план у ви рішенні цієї важливої проблеми. Обсяг інформації зростає і фахівці, вивчаючи дані з одного аспекту проблеми, втрачають бачення її в цілому, з різних аспектів, не зважаючи на досягнення

фахівців інших спеціальностей у своїй науковій роботі. Виникає ситуація, коли обсяг інформації зростає, а розуміння проблеми залишається на попередньому рівні. Актуальним стає створення узагальнюючих інформаційних продуктів, які концентрують пріоритетну інформацію з проблеми. Інформаційний продукт повинен сприяти вивченню явища в динаміці й системі, подавати стан досліджень у взаємодії, а не фрагментарно. Структура інформаційних продуктів повинна послідовно відбивати сутність проблеми, сприяти узагальненню даних.

Концепція створення проблемно-орієнтованого інформаційного продукту базується на інформаційному забезпеченні всіх етапів науково-дослідного процесу: визначення проблеми; відбір даних; детальне вивчення проблеми; пропонування можливих напрямів її вирішення, висунення гіпотези; аналіз одержаних результатів; визначення перспективних напрямів подальшого дослідження.

Використання проблемно-орієнтованих інформаційних продуктів у навчальному процесі сприяє формуванню наукового кругозору майбутнього фахівця. Дуже важливим моментом використання проблемно-орієнтованих продуктів є те, що студенти працюють не з адаптованим навчальним матеріалом, а одержують інформацію про найактуальніші наукові дослідження.

При створенні інформаційного продукту бібліотека визначає інформаційні потреби викладачів і студентів, коло існуючих інформаційних ресурсів. Вимоги до професійної підготовки бібліотекарів зростають. Співробітництво бібліотекаря з науковими працівниками, програмістами сприяє створенню конкурентоспроможних інформаційних продуктів. Бази даних надають достовірну і найцінніщу інформацію тому, що процес відбору джерел здійснюється провідними вченими галузі, накопичений масив документів відбиває сучасний стан наукової думки з проблеми на світовому рівні. Оптимальний обсяг подібних інформаційних продуктів дозволяє оперативно одержувати інформацію. Студенти, користуючись подібним інформаційним продуктом в процесі навчання, наближаються до розуміння сутності наукового дослідження. Подання структурованої інформації у сконцентрованому вигляді сприяє висвітленню нових зв'язків і відношень в проблемі. Виникає можливість розширити пошук даних, установити віддалені зв'язки , які, на перший погляд, не мали прямого відношення до проблеми. Інформація в базі даних структурована таким чином, щоб спонукати дослідника до пошуку нових засобів обгрунтування нового бачення вирішення проблеми.

Вплив інформатизації на освіту потребує від ВУЗів органічно використовувати можливості глобального інформаційного простору в процесі підготовки фахівців.

Стрімкий розвиток науки і техніки в інформаційному суспільстві потребує від фахівця вміння швидко одержувати необхідну інформацію і самостійно оновлювати свої знання, легко сприймати все нове, впроваджувати набуті знання в практику роботи. Завдання вузівської бібліотеки допомогти фахівцям і студентам в користуванні спеціалізованими інформаційними продуктами, допомогти інтерактивній роботі з інформацією. Електронна бібліотека в перспективі буде основою самостійної роботи студентів. Одержана з бази даних додаткова інформація з предмета сприятиме розвиткові творчого наукового мислення, самостійній роботі з інформацією.

Актуальною для студентства залишається проблема ефективного використання Інтернет-технологій для пошуку необхідної інформації. Широкі перспективи відкриваються в цьому напрямі для вузівських бібліотек, які повинні бути навігаторами в мережі Інтернет, допомагати в роботі з інформаційними ресурсами. Залучення студентів до використання електронних інформаційних продуктів дасть можливість поліпшити якість проведення дослідницької роботи, підвищити успішність студентів. Надзвичайно корисно створювати бази даних з окремих проблем, над якими працюють кафедри, що неодмінно сприятиме зростанню, науково-дослідного потенціалу, активізуватиме участь студентів у вирішенні наукових проблем, створить можливість інтерактивного спілкування з науковими діячами.

Пошук інформації у мережі Інтернет потребує багато часу і не завжди дає ефективний результат. Сучасні пошукові системи розраховані і орієнтуються на пошук взагалі, не накопичуючи дані з предмета в комплексі. В умовах вузу, де навчальний процес обумовлює пошук інформації відповідно до навчальних програм і планів НДР, робота бібліотеки по проведенню цілеспрямованого пошуку необхідної інформації і створення на цій основі електронних освітніх ресурсів суттєво економить час користувачів. Відомо, що в мережі Інтернет відсутня централізована організація інформації. Вузівська бібліотека повинна стати одним із інформаційних посередників доставки структурованої інформації, допомагаючи користувачам орієнтуватись в ресурсах Інтернет у межах окремих галузей знань і надаючи послуги з оцінки якості й аналізу одержаної інформації.

Недооцінка ролі використання Інтернет у вузівських бібліотеках неминуче призведе до втрати провідної ролі бібліотеки в інформаційному забезпеченні навчального та науково-дослідного процесів. Через мережу Інтернет ВУЗи входять у світову інформаційну інфраструктуру. Інформаційне поповнення Веб-сайту вузу і бібліотеки сприймається як візитка даного навчального закладу і залучає потенційних абітурієнтів, що в ринкових умовах є дуже важливим.

Таким чином, нові підходи до оптимізації бібліотечно-інформаційного забезпечення навчального і науково-дослідного процесів потребують від

вузівської бібліотеки створення власних освітніх інформаційних ресурсів, особливо проблемно-орієнтованих, які завжди представляють великий інтерес як для вітчизняних користувачів, так і для користувачів інших країн, завдяки можливості одержання оперативної інформації про стан наукових досліджень у даному університеті, здійснити швидкий доступ до першоджерел конкретного науково-дослідного колективу.

В Указі президента України [4] зазначається, що належне подання національних інформаційних ресурсів у мережі Інтернет є одним із пріоритетних напрямів державної політики у сфері інформатизації. Основними завданнями щодо розвитку національної складової мережі Інтернет є розширення і вдосконалення подання в мережі Інтернет науково-технічної, культурної та іншої інформації, зокрема тієї, що формується в навчальних закладах, наукових установах та організаціях, а також бібліотеках, постійну модернізацію засобів подання такої інформації, розвиток освітніх та навчальних програм на базі комп'ютерних інформаційних технологій, підвищення ефективності системи підготовки фахівців з інформаційних технологій.

Виконання Закону України [5] передбачає формування системи національних інформаційних ресурсів; створення загальнодержавної мережі інформаційного забезпечення науки, освіти, культури, охорони здоров'я, формування та підтримку ринку інформаційних продуктів і послуг; інтеграцію України у світовий інформаційний простір.

Проблеми інформаційного забезпечення особливо актуальні для медичної галузі. Концепція державної політики інформатизації охорони здоров'я України є складовою частиною Національної програми інформатизації. До стратегічних завдань інформатизації в галузі медицини входить розробка інформаційно-аналітичної системи забезпечення наукових досліджень; створення комплексу спеціалізованих веб-серверів, які забезпечують інформаційну підтримку окремих напрямів медицини, інформаційно-довідкових систем для забезпечення навчального процесу; налагодження сучасних інформаційних технологій у патентно-ліцензійній та бібліотечній справі [6].

Важливість поставлених завдань потребує сучасних засобів їх вирішення.

Концепція державної політики інформатизації охорони здоров'я України передбачає формування документальних та фактографічних баз даних з відповідних галузей знань та забезпечення теледоступу до них зарубіжних користувачів. Загальна науково-технічна політика інформатизації охорони здоров'я має бути спрямована на залучення всіх осередків науки (академічної, вузівської, галузевої, та ін.) з метою концентрації науково-технічного потенціалу галузі на розв'язанні фундаментальних та прикладних проблем [7].

Розробка нових електронних інформаційних продуктів є актуальним завданням сучасної інформаційно-бібліографічної роботи. Розвиток інформаційних і телекомунікаційних технологій впливає на виробництво бібліо-

графічної продукції, зумовлює структурні, кількісні та якісні зміни в системі бібліографічних ресурсів. Сучасні автоматизовані інформаційні технології надають нові можливості для підвищення ефективності використання масивів інформації, яка подається провідними світовими базами даних, завдяки створенню нових спеціалізованих інформаційних продуктів. Інтересам фахівців відповідають спеціалізовані інформаційні ресурси. Інтернет-технології дозволяють об'єднати численні джерела інформації, знання і зусилля спеціалістів усього світу навколо вирішення конкретних проблем, а також суттєво спростити доступ до інформаційних ресурсів.

Створення проблемно-орієнтованих бібліографічних автоматизованих інформаційних систем (АІС) базується на проблемному принципі їх формування, який дозволяє сконцентрувати інформацію з певної проблеми. Проблемно-орієнтовані бібліографічні АІС забезпечують орієнтованість на проблему і конкретного користувача, багатоаспектність розкриття суті основних питань проблеми, ступінь її дослідження на сучасному етапі. Проблемно-орієнтовані бібліографічні АІС фокусують увагу дослідника на поставлених питаннях і перспективних напрямах їх вирішення, що надає можливість оцінити стан, досягнення, динаміку і прогноз розвитку наукової проблеми.

Численні інформаційні системи нині, як правило лише реєструють наявність будь-якої інформації. Наступним кроком наповнення інформаційних мереж повинна стати робота по створенню інформаційних продуктів, які подають аналітично оброблену інформацію в системі й динаміці розвитку проблем. Подібні інформаційні продукти забезпечують надання інформації з експертною оцінкою, мають максимально зручний користувацький інтерфейс, розвиваються в напрямі вивчення запитів користувачів і передбачають можливість одержання повнотекстових першоджерел.

Робота в телекомунікаційному режимі потребує створення інформаційних продуктів декількома мовами для забезпечення масового користування продуктом. Створення, підтримка, обслуговування і широке використання проблемно-орієнтованих інформаційних продуктів дозволяють значно підвищити оперативність і якість обслуговування користувачів, які одержують необхідну інформацію і зручність сервісу.

Проблемно-орієнтовані інформаційні продукти дозволяють здійснювати інтерактивний зв'язок між користувачами і розробниками документної інформаційної системи, постійно підтримувати її актуалізацію. На основі статистичного аналізу анкет з відгуками фахівців і вивчення їх потреб, здійснюється інформаційне наповнення бази даних, удосконалення пошукових систем і вихідних форм одержання інформації. Програмне забезпечення інформаційної системи повинно бути максимально уніфікованим і легко інтегруватися в локальні й глобальні комп'ютерні мережі та системи, бути сумісним з передовими зарубіжними технологіями.

Проблемно-орієнтований підхід до створення електронних інформаційних продуктів дозволяє:

- забезпечити подальшу структуризацію інформації, що накопичується в численних базах даних;
- сконцентрувати розрізнену інформацію на базі проблемного підходу до відбору джерел;
- забезпечити детальну систематизацію документів за класифікаційними системами;
- забезпечити інтерактивний підхід користувача до інформаційного середовища;
- сприяти вирішенню проблеми інтеграції знань різних предметних галузей;
- забезпечити добір необхідних інформаційних ресурсів для дистанційного навчання;
- зважати на дійсні інформаційні потреби конкретних груп користувачів;
- забезпечити якісний відбір інформації з досить вузьких проблем на основі аналітико-синтетичної обробки інформаційного потоку;
- підвищити ефективність використання існуючих інформаційних ресурсів;
- сприяти ефективному інформаційному забезпеченню користувачів, науково-дослідних і практичних робіт;
- надати користувачам інформацію для розробки нових напрямів наукових досліджень і сприяти їх впровадженню в практику ;
- надати користувачам вичерпну аналітично відібрану інформацію з науково-дослідної проблеми в малому обсязі, що значно економить час;
- забезпечити оперативний доступ до пріоритетної інформації з численних джерел, зокрема й малодоступних;
- сприяти розкриттю проблеми в різних аспектах, концентруючи увагу користувачів на пріоритетних напрямах науково-дослідних робіт.

Концепція створення проблемно-орієнтованих інформаційних продуктів розвивається на основі вивчення кон'юнктури найперспективніших напрямів розвитку науки, зважаючи на вдосконалення інформаційних технологій, з метою надання вичерпної інформації з проблем й ефективного інформаційного забезпечення наукових досліджень, практичних робіт і підготовки фахівців.

Проблемно-орієнтовані Інтернет-освітні ресурси, як перспективний засіб у системі навчання, сприяють розвиткові творчого мислення і поширенню наукових знань.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Глухов В.А., Голицина О.Л., Максимов Н.В. Электронные библиотеки. Организация, технология и средства доступа // НТИ. Сер. 1. – 2000. – № 10. – С. 1.-8.*
2. *Абдулина Е.Л. Системный подход к созданию електронных пособий как фактор перехода к прагматической модели образования // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Материалы 7-й межд.конф. «Крым 2000», Судак, 3-11 июня 2000. – Москва, 2000. – Т. 2. – С. 29 – 31.*
3. *Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946. – С. 347.*
4. *Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні: Указ Президента України від 31 липня 2000 р № 928/2000 // Урядовий кур'єр. – 2000 – 8 серп. – С. 9.*
5. *Закон України. «Про Національну програму інформатизації» // Урядовий кур'єр. – 1998. – 12 берез. – С. 9-12.*
6. *Пономаренко В. Шляхи інформатизації галузі // Ваше здоров'я. – 2000. – 18 лют. – С. 6.*
7. *Концепція державної політики інформатизації охорони здоров'я України // Укр. радіобіол. журн. – 1996. – № 2. – С. 115-118.*

Надійшла до редколегії 30.10.2000 р.

УДК 023.4-057.875+37.046.16+159.923

С.О. АРЧАКОВА

ФОРМУВАННЯ БІБЛІОТЕКАРЯ - ПРОФЕСІОНАЛА В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

На моделі, отриманій в результаті обстеження групи студентів факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК, досліджується зв'язок характерологічних типів особистості з професійною самоідентифікацією

Інформаційна революція, яка відбувається у сфері матеріального виробництва, науки, культури й освіти, поставила проблему з формування сучасного інформаційного суспільства в Україні. У процесі перетворень бібліотеки, як сховища знань та інформації, мають неухильно підвищувати свою значимість. Тому нині слід переорієнтувати внутрішньо-бібліотечну діяльність «на користувача». Це стає основою стратегії і тактики як у процесах комплектування бібліотечних фондів, так і при обслуговуванні читачів. Для того, щоб задовольнити зростаючі інформаційні потреби користувачів, слід здійснювати підготовку професіоналів бібліотечної справи на

якісно новому рівні. Сучасний бібліотекар має бути не лише зрілим, високо освіченим у бібліотечних і загальнокультурних питаннях, всебічно розвинутим спеціалістом, але й спроможним вирішувати завдання щодо оптимального формування, використання і управління бібліотечними ресурсами за допомогою сучасних технологій. Він повинен створювати користувачам комфортні умови для роботи з інформацією і першоджерелами, вміти здійснювати різноманітну консультативну допомогу читачам тощо, оскільки користувачі бібліотек очікують від бібліотекарів умілих, професійних дій на основі комунікабельного, чуйного, пильного і зацікавленого ставлення до своїх запитів. Все це потребує від бібліотекаря не тільки фахових знань, але і відповідних психологічних даних.

Питання професійних якостей бібліотекарів особливо цікавлять фахівців у зарубіжних країнах. Вони активно вивчалися психологами на прохання Американської бібліотечної асоціації. За даними Полін Уілсон (1982), у поглядах американського суспільства 70-х рр. склалися певні стереотипи на цю професію (дисциплінованість, пунктуальність, точність, уміння контролювати свої емоції, чемність, шанобливість та ін.). Отримані під час реалізації різноманітних дослідницьких програм дані дозволи дійти висновку про необхідність навчання бібліотечного персоналу США психології бібліотечної діяльності та вироблення комунікативних умінь (Джанет Капуто, 1984; П. Левай і Б. Ашервуд, 1992). Проблема образу бібліотекаря в уявленні користувачів у нашій країні була сформульована у працях В.Д. Стельмах (1987), Л. Шехуріної (1992), Л.Е. Савич (1992). Відмінності в уявленнях про бібліотекаря у користувачів-дітей і користувачів-дорослих піддані аналізу у працях Мейжіс І.А., Неделько Г.Н. (1991). Дослідження особливостей сприйняття бібліотекарями самих себе вперше було проведене І.К. і М.А. Джерелієвськими (1993). Автори праці визначають стиль поведінки більшості бібліотекарів, як агресивний, і пропонують два способи виходу із такої ситуації. Перший - це розвиток у бібліотекарів за допомогою соціально-психологічного тренінгу вміння реально оцінювати себе і партнера. Другий - зміна ціннісних орієнтацій бібліотекарів, звільнення їх світосприйняття від стереотипів інтерактивної взаємодії з користувачами, що мають досить сталий характер. Тому необхідна розробка вітчизняних програм соціально-психологічного тренінгу майбутніх бібліотекарів, які б відповідали сучасним вимогам бібліотечної професії і зважали б також на національну специфіку кадрового складу бібліотек, сприяли гармонізації стосунків у системі «бібліотекар-документокористувач», «бібліотекар-інформаціолог – споживач інформації».

Вирішення завдання підготовки бібліотекаря в нових умовах формування інформаційного суспільства неможливе без деяких змін у навчальному процесі вищої школи - розвитку соціальної психології бібліотечної дія-

льності. Лише останнім часом стало зрозумілим, що всі наші зусилля по створенню грандіозних інформаційно-пошукових систем, розробці нових комп'ютерних технологій, накопиченню колосальних книжкових фондів та інформаційно-документних ресурсів можуть виявитися малоефективними, якщо бібліотекар не має певних психологічних якостей (Мейжіс, 1994). На перших етапах соціально-психологічного аналізу бібліотечної справи проблема особистості бібліотекаря розглядалася психологами в аспекті вивчення психофізіологічних якостей особистості, необхідних для професійної діяльності бібліотекаря (наявність доброї пам'яті, вміння зосереджуватися, швидко реагувати, бути комунікабельним тощо). Нині все частіше звертається увага на компетентність бібліотекарів щодо комунікативності (Чачко А.С., 1986.; Мейжіс І.А., 1994 та ін.), що дозволяє підвищити ефективність бібліотечної діяльності завдяки спеціальному навчанню, а не залученню матеріальних ресурсів.

Факторами, що стимулюють розвиток комунікативних здібностей бібліотекарів, на нашу думку, є: 1) використання колективних форм пізнавальної діяльності, рольових завдань і психологічних тренінгів, завдяки яким відбувається активне засвоєння необхідних професійних образів і розвиток комунікативних умінь; 2) організація оціночної діяльності студентів (самооцінка і групова оцінка професійно важливих якостей); 3) формування в тих, хто навчається, настанов щодо самовиховання професійно необхідних якостей у процесі виконання навчально-практичних завдань з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей.

Проте в доступній нам літературі ми не зустрічали праць, у яких докладно аналізуються характерологічні особливості студентів бібліотечних вузів, вивчаються мотиви вибору абітурієнтами даного фаху, відповідність індивідуально-психологічних якостей майбутніх бібліотекарів психологічним вимогам обраної професії. Як це може впливати на майбутню професійну діяльність можна простежити на характерному прикладі, який наведено на сайті http://www.naritsyn.ru/razn.htm. Так, дівчинці не подобалося спілкуватися з однолітками, які, в свою чергу, не полюбляли її, передражнювали і висміювали. І дівчинка дуже захопилась читанням книг: такий спосіб дозволяв їй відключатися від неприємного реального світу і подорожувати вигаданими просторами разом із книжковими героями. Дівчина чудово почувала себе наодинці із власними думками, у своєму власному світі. І коли настав час обирати професію, вона вирішила стати бібліотекарем, оскільки так на неї чекали тиша, самотність, багато книжок. Про краще й годі було мріяти! Закінчивши відповідний вуз, дівчина згодом потрапила у велику міську бібліотеку на абонемент і стикнулася з ситуацією, якої вона намагалася уникнути – довелося активно спілкуватися з відвідувачами бібліотеки, обслуговувати їх, брати участь у проведенні масових заходів і т.п.

Загалом, замість самотності та тиші дівчина одержала протилежне. Оскільки її тип особистості потребував самоти і занурення у власний мир, «улюблена» робота принесла їй лише неприємності.

А слід було б зважити на особливості свого характеру і ретельно вивчати специфіку майбутньої роботи. Проте для успіху в житті мало знати власні особливості, - важливо ще й зважати на особливості інших, на те, що вони теж належать до певних індивідуальних типів. Взагалі основа психологічної грамотності полягає в умінні розрізняти особливості певних типів особистості і розуміти, чого від них можна очікувати, який стиль поведінки вибрати, як побудувати розмову, щоб вона була успішною, правильно оцінити дії тієї або іншої людини. Адже люди різних типів настільки по-різному реагують на одну й ту ж ситуацію, що досить часто, не знаючи усіх тонкощів людських характерів, можна позитивну дію оцінити як негативну і навпаки.

Розвиток особистості в системі професійної підготовки відбивається у специфічності та взаємозумовленості (особистість і професія) цього процесу. Відбитком цього процесу є, насамперед, якості особистості. Професійно значущі якості особистості бібліотекаря-практика зумовлені, на наш погляд, двома чинниками: професією й особистістю (індивідуальністю). Проте, якщо мова йде про свідомого суб'єкта діяльності, то в подібній активності неминуче виявляються як індивідні (загальні), так і особисті якості суб'єкта. Досліджуючи інтегральні властивості особистості, представники акмеологічного підходу приділяють особливу увагу мотиваційній стороні діяльності, якостям особистості, стилю мислення (Якушева, 1999 р.). Вони вважають дуже важливими показниками професійної майстерності позитивне ставлення до професії й емоційне залучення до неї. Так, Е.М. Борисова зазначає, що «… *згідно зі ступенем оволодіння майстерністю і досягненням високих показників у діяльності відбувається розвиток, зміцнення і стабілізація професійної мотивації, удосконалюються необхідні фахові якості особистості, змінюються самооцінка і рівень професійних домагань*».

Головне поняття акмеології, яким є «професійна майстерність», у межах особисто-мотиваційного підходу, можна визначити як «володіння комплексом продуктивних технологій професійної діяльності на основі оволодіння професійно важливими особистими якостями, які забезпечують здібності особистості щодо здійснення продуктивної професійної діяльності та прагнення до фахового самовдосконалення» (Борисова Е.М., 1981 р.).

Таким чином, особисті якості бібліотекаря-практика впливають на успішність професійної діяльності й тому потребують спеціальних умов для свого розвитку, ефективно діючих програм навчання, які б включали психотехнології. Відсутність відповідної особистої спрямованості навчання майбутніх бібліотекарів-професіоналів різноманітним ефективним психотехнологіям не

лише не має сенсу, але й небезпечне щодо психологічного впливу на іншу людину.

Сучасна психологічна наука, зокрема практична психологія, має у своєму розпорядженні дуже продуктивні засоби, які впливають не лише на розвиток професійних умінь, але водночас за допомогою цих технологій і на розвиток професійно важливих якостей особистості. Застосовуючи їх у дослідженнях, вивчаючи їхню продуктивність, ми вважаємо за можливе включати ці засоби у програми систем як професійного навчання, так і вдосконалення професійної майстерності через розвиток професійно важливих якостей особистості (Борисова Е.М., 1981 р.).

Вищевикладене визначило актуальність дослідження індивідуально-характерологічних особливостей студентів факультету «Бібліотекознавство та інформатика» Харківської державної академії культури з метою розробки практичних рекомендацій щодо професійного відбору, а також пошуку способів реалізації ефективніших і більш продуманих стратегій професійної діяльності. Мета даного дослідження полягає в тому, щоб із залученням автоматизованого аналізу психологічних методів і статистичної доказовості дослідити індивідуально-характерологічні особливості студентів цього факультету і вплив психологічних особливостей особистості на професійне самовизначення і формування професійно значущих якостей майбутніх бібліотекарів-бібліографів, а також розробити підходи професійної психопрогностики в системі профвідбору.

Такий підхід зумовив завдання роботи: із залученням експериментально-психологічних методів дослідження особистості на основі автоматизованого аналізу отриманих даних визначити й описати характерологічні типи в специфічній вибірці студентів бібліотечної спеціальності на різних етапах навчального процесу; показати вплив особисто-характерологічних особливостей студентів на професійний вибір і формування певної самооцінки професійно значущих якостей майбутніх бібліотекарів-професіоналів; вивчити відповідність виявлених характерологічних особливостей психологічним вимогам майбутньої професії.

Результати проведених досліджень бути покладені в основу індивідуально-психологічних рекомендацій для розробки методів професійної морально-психологічної підготовки майбутніх спеціалістів. На моделі отриманих типів характерів студентів бібліотечного факультету можуть бути визначені характерологічні показники професійної придатності до даного фаху і намічені перспективи розвитку певних індивідуально-психологічних задатків особистості в професійні якості.

Таким чином, вивчення індивідуально-психологічних особливостей студентів факультету «Бібліотекознавства та інформаційної діяльності» Харківської академії культури дозволить розкрити зв'язок характерологічних типів особис-

тості з професійною самоідентифікацією і розробити підходи до технології характерологічної оцінки професіонала-бібліотекаря, і таким чином, підвищити ефективність інформаційного обслуговування в нашій країні, підняти престиж професії бібліотекаря й інформаційного працівника.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Джерелиевская И.К., Джерелиевская М.А. Особенности восприятия библиотекарем себя и читателя // Библиотековедение - 1993. - № 1. - С. 40-46.*
2. *Мейжис И.А. Социально-психологические основы библиотечного обслуживания: Учеб. пособие. - Николаев, 1994. - 192 с.*
3. *Мейжис И.А., Неделько Г.Н. Отношение читателей к библиотеке и библиотекарю // Сов. библиотековедение. - 1991. - № 3. - С. 24-30.*
4. *Савич Л.Е. Читатели о библиотеке и библиотекаре высшего учебного заведения // Сб. науч. трудов ЛГИК. - Л., 1992. - Т. 136. - С. 58-66.*
5. *Стельмах В.Д. Библиотека в оценках и представлениях современного читателя // Сов. библиотековедение. - 1987. - № 2. - С. 12-20.*
6. *Чачко А.С. Библиотечный специалист: особенности труда и профессионализации». - К.: Наук. думка, 1986. - 192 с.*
7. *Шекурина Л.Д. Образ библиотекаря в художественной литературе // Библиотечная профессиология: Сб. науч. трудов ЛГИК. - Л., 1992. - Т. 136 - С. 75-81.*
8. *Caputo J. The assertive librarien. – Phoenix: Orix press. - 1984. - X., 242 p.*
9. *Levi P., Usherwool B. People skills training for library and information work. - L.: LA, 1992. - 180 p.*
10. *Usherwood B. The visible library. - L.: LA, 1982. - VIII, 207 p.*
11. *Wilson P. Stereotype and status: Librarians in the United Staties. - Westport, London: Greenwood Press, 1982. - X, 225 p.*
12. *Якушева Г.И. Вестник научной сессии факультета философии и психологии Воронежского государственного университета. - Вып. 1. - Воронеж, 1999. - С. 24-27.*
13. *Борисова Е.М. О применении социально-психологических методов в изучении становления профессионала // Психологическая диагностика: ее проблемы и методы / Под ред. К.М. Гуревича. - М., 1975. - С. 24.*
14. *Борисова Е.М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности // Психология формирования и развития личности / Под ред. Л.И. Анциферовой. - М., 1981. - С. 47.*

Надійшла до редколегії 24.01.2001 р.

УДК 021.7+659.4

Н.В. ВОРОЖЕЙКІНА

PR – ДІЯЛЬНІСТЬ У БІБЛІОТЕЦІ

Розкривається зміст поняття "паблік рілейшнз" (PR) та пропонуються рекомендації щодо застосування його методів у діяльності бібліотек

Термін «зв'язки з громадськістю» досить часто визначають як діяльність, пов'язану зі збутом продукції (послуг) й проведенням днів «відкритих дверей», тоді як це такий різновид соціально-психологічного менеджменту, в якому на основі інформації, отриманої у результаті аналізу тенденцій політичного, соціально-економічного розвитку (країни, регіону або окремих галузей народного господарства, підприємств тощо), за умови дотримання етичних норм і громадських інтересів, планомірно і безперервно виконується комплекс заходів щодо досягнення взаємодовіри, гармонійних та взаємовигідних відносин між фірмою (організацією) й суспільством (його окремими групами), між суб'єктами господарювання та владою.

Будь-яка організація, а це може бути і бібліотека, і підприємство, або навіть орган виконавчої влади, мають певну групу людей, на яких впливає все те, що дана організація здійснює або про що заявляє. Кожна з таких груп саме представляє громадськість даної організації.

Для успішного регулювання відносин з громадськістю використовують процес, відомий як «зв'язки з громадськістю», тобто «паблік рілейшнз» (PR). Метою усього, що підпадає під поняття «зв'язки з громадськістю», є формування громадської думки у певному напрямі. Це може бути отримання підтримки читачів щодо проведення певних заходів, досягнення громадського розуміння чи необхідної реакції на діяльність засобів масової інформації тощо. Як вже відзначалося вище, зв'язки з громадськістю нерідко плутають з іншими видами діяльності, тому важливо уяснити відмінність PR від реклами. Можливість впливати на громадську думку – їх загальна риса. Слід зауважити, що цієї мети реклама досягає шляхом відкритих зусиль по продажу товарів або послуг, в той час як засоби PR досить схожі, але за звичай вони не спонсуються й не сплачуються.

Реклама досить легко піддається обліку та контролю щодо обсягу та її впливу, проте реальні результати PR важко оцінити, а ще складніше отримати: «Результати набагато більше залежать від досвіду, обачливості й порядно-

сті фахівців у їх повсякденній роботі». Суттєва відмінність PR від реклами чітко простежується під час спостереження дій професіоналів на місцях.

Для фахівців з реклами їх діяльність полягає у проголошенні «добрих новин», що призводить до збільшення збуту товарів або послуг. У свою чергу, фахівці по зв'язках з громадськістю розглядають свою діяльність як процес налагодження постійних взаємовідносин з різними громадськими групами.

Однією з найважливіших функцій професіонала є планування й виконання спільної програми дій по PR. Для цього йому необхідно аналізувати відносини між організацією та її «громадськістю», оцінювати точку зору аудиторії щодо діяльності бібліотеки, а також ставлення до неї; формувати політику і діяльність бібліотеки щодо її зв'язків із суспільством ; планувати і виконувати різноманітні заходи такого типу.

За своєю структурою, засобам і частково завданням, PR також наближається до журналістики та інформаційної сфери. Але між ними існують відмінності, які переважають те, що в них є спільного. Газети, телебачення, радіо – відіграють важливу роль при вирішенні інформаційних завдань, обміні відомостями й налагодженні ділових зв'язків, а також при формуванні громадської думки. Тому цілком закономірно, що вони використовуються у практиці підприємництва. Специфіка засобів масової інформації не завжди дозволяє їм повною мірою виконувати інформаційні та аналітичні функції, які, в свою чергу, досить важливі для розвитку підприємництва і суспільства взагалі. Тим більш, що вони мають свої завдання та функції.

Слід зауважити, що PR – досить специфічна сфера діяльності, яка має свої особливості й базується на певних принципах. Перший – принцип демократії. Оскільки лише в умовах демократії, реальних громадянських прав людини, а також вільно діючих політичних та економічних інститутів організація має можливість створити навколо себе систему громадських зв'язків, залучити до кола своїх інтересів більшість людей або закладів, намагаючись стимулювати розуміння спільності завдань.

Другий принцип, який безпосередньо базується на демократичних засадах існування PR – це принцип альтернативізму. Багатосуб'єктність громадських зв'язків зумовлює невичерпність альтернатив для управління: у визначенні цілей, у використанні технологій управління, у виявленні партнерів по спільній діяльності і т.д.

Підґрунтя PR – принцип громадського консенсусу, громадської злагоди. За своєю природою PR-діяльність така, що передбачає досягнення взаєморозуміння. Вивчаючи існуючі та прогнозуючи нові протиріччя, PR-фахівці будують свою діяльність як програму злагоди, що опирається на максимальне використання конструктивного потенціалу сторін, на пошук консенсусу по відповідних вимогах.

Не менш важливим є принцип технологічності. Історично PR виникли із систематизації конкретних форм, способів та процедур, за допомогою яких налагоджуються контакти з громадськістю. Ці специфічні технології не тільки помножувалися разом з розвитком суспільства, а й за законом зворотного зв'язку , в свою чергу, впливали на природу, предмет та цілі PR. Таким чином, перелічені принципи визначають основні напрями діяльності PR.

Визначаючи сутність «зв'язків з громадськістю», необхідно розмежувати поняття «паблік рілейшнз» та «пропаганда». Сучасне визначення «пропаганда» походить від назви Конгрегації розповсюдження віри (Congregatio de Propaganda Fide), організації римсько-католицької церкви, заснованої в 1622 р. для здійснення місіонерської діяльності в усьому світі. Таким чином, нині пропаганда являє собою систематичні зусилля, спрямовані на маніпуляцію уявленнями людей, їх позиціями та діями за допомогою символів (слів, жестів, лозунгів, пам'ятників та ін.). Усвідомлення дій та акцент на маніпулюванні відрізняють пропаганду від спілкування з аудиторією або вільного та відкритого обміну ідеями. І тут слід сказати про те, що за радянських часів бібліотеки були основним центром активного розповсюдження ідеологічної пропаганди. Вони мали досить чіткі цілі. Для їх досягнення свідомо підбиралися факти, аргументи й символи і подавали їх таким чином, щоб отримати очікуваний ефект. Бібліотеки приховували або ж перекручували факти, відвертали увагу аудиторії від повідомлень, які подавали інформацію, відмінну від тієї, котра знаходилась у їх власному тексті.

Деякі фахівці вважають, що поняття «відносини з громадськістю» і пропаганда ідентичні, інші вказують на наявність відмінностей у поставлених перед ними завданнях. На нашу думку, PR і пропаганда – принципово різні поняття, оскільки технології впливу на громадську думку PR і пропаганди – прямо протилежні комунікативні стратегії. Пропаганда нав'язує свої ідеї тій чи іншій групі людей і лише після цього використовує її в необхідному напрямі. В PR спочатку проводяться маркетингові дослідження, виявляються соціальні переваги і на їх грунті розробляють комунікативну стратегію проникнення у масову свідомість. PR пристосовується до об'єкта, а пропаганда підводить його під свої ідеї. Але, безперечно, і PR, і пропаганда – засоби маніпулювання громадською думкою. Різниця між цими двома методами подання інформації полягає в тому, що пропаганда – грубий метод маніпулювання суспільством. Вона є засобом впливу на людей, котрі вже погодилися з духовними цінностями, нав'язаними структурою, яка веде пропаганду (наприклад, бібліотека). PR – сфера більш тонких технологій. Результатом успішної діяльності у сфері PR повинні стати зміни у переконаннях людей, які здатні на відмінні від загальних дії. Пропаганда – метод контролю над масами; PR – інструмент для завоювання «розуму» еліти.

Отже, непогану можливість для формування позитивного ставлення до бібліотеки, збільшення поінформованості про неї, установлення контактів дають представницькі заходи. Зокрема, презентації, які зараз досить популярні, хоч і потребують значних зусиль і коштів. Для вирішення завдань PR проводять семінари, конференції, «круглі столи» тощо. Залучення до участі в них законодавців, представників органів влади, журналістів дає можливість обсудити актуальну для бібліотеки і усього суспільства будь-яку проблему та розширити аудиторію. Форми роботи фахівця PR, у межах цих заходів, різноманітні – від прес-релізів й фотокарток до стендів, бюлетенів та виставок. Комплект матеріалів для преси використовується для створення паблісіті (терміном «паблісіті» прийнято називати комплексну інформацію про людину, товар або послугу, яка з'являється в засобах масової інформації).

Як вагомий сектор громадського життя, бібліотека заторкує життєві інтереси багатьох людей. Тому закономірно, що її стан привертає до себе увагу суспільства, про що свідчить зарубіжний досвід. За кордоном доведення до громадськості інформації щодо діяльності бібліотеки давно стало першочерговим завданням. Особлива увага приділяється школам, коледжам, університетам, спілкам фахівців або робітників і т.д. З ними слід постійно підтримувати взаємовідносини, запобігати непорозумінь, а тим паче конфліктів, інакше виникне загроза існуванню самого закладу. Таке взаєморозуміння вимагає двобічного спілкування і політика PR для бібліотеки повинна зважати як на внутрішню діяльність – для оцінки поведінки закладу з метою проведення певних дій щодо поліпшення образу «комерційного обличчя» бібліотеки, так і зовнішню – для інформування громадськості про організацію та конкретні досягнення.

Для визначення пріоритетів у своїй діяльності бібліотекарям необхідно здійснювати соціологічні дослідження, моніторинг настрою суспільства. Слід також визнати, що в минулому бібліотеки досить комфортно почувалися завдяки бюджетним асигнуванням, розмір яких часом залежав не тільки від результатів діяльності , але й від напористості їх завідуючих.

Сьогодні фінансування бібліотек різко зменшилося. Не кожна бібліотека спроможна знайти гроші на електрику або опалення, не говорячи вже про заробітну плату чи дослідну роботу. Заради злиденного існування в таких закладах здають в оренду приміщення, впроваджують платні послуги і т.і. Вижити бібліотекам за таких умов можуть допомогти фахівці «паблік рілейшнз». І якщо більшість директорів бібліотек вже майже звикли (звикають) до маркетингу, то їм необхідно усвідомити, що обійтися без PR також неможливо, оскільки доведення інтелектуального продукту до кінцевого результату вимагає усвідомлення його переваг пересічним споживачем. Інакше навряд чи їх інтелектуальна пропозиція отримає позитивну оцінку, а

суспільство втратить можливість прискорити власний інтелектуальний розвиток та удосконалення.

Слід зазначити, що PR, як і інші сфери професійної діяльності передбачають відповідне якісне та організаційне оформлення. Його слід створювати з урахуванням сучасного наукового, методичного та інформаційного уявлень щодо керування, функціонування підприємства або відомчої структури, а також щодо їх матеріально-технічного забезпечення. В процесі здійснення PR необхідно враховувати комплекс нормативних положень про суть, зміст й регулятивні механізми в PR як ланки усього підприємства або державного (адміністративного, корпоративного) управління. Слід зважати на те, що комплекс PR включає також і суто етичні критерії, які характеризують PR як самостійну діяльність з усіма притаманними їй закономірностями й протиріччями.

Таким чином, володіючи досить універсальними методологічними і методичними професійними засобами, PR-фахівці можуть успішно працювати у різних сферах економіки або громадського життя – скрізь, де є потреба у комунікаціях і поважається громадська думка, вплив якої на усі сфери суспільного життя дедалі буде збільшуватися. Громадська думка матиме вирішальне значення у розвитку ринкових відносин, укріпленні демократичних інститутів й становленні громадянського суспільства. Звідси, на нашу думку, постає правомірність та важливість розуміння PR як відображення громадської точки зору, а також регулятора усього соціально-економічного розвитку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Алешина И. Паблик рилейшнз для менеджеров и маркетологов. – М.: Гном-Пресс,1997. – 256 с.*
2. *Блэк С. Паблик рилейшнз: что это такое? – М.: Новости, 1990. – 239 с.*
3. *Моисеев В. Паблик рилейшнз.Теория и практика. – К.: ВИРА-Р, 1999. – 374 с.*
4. *Клюев В.К. Связи с общественностью: библ. вариант // Библиогр. – 2000. – № 1. – С. 40-43.*
5. *Почепцов Г.Г. Паблик рилейшнз, или как управлять общественным мнением. – М.: Центр, 1998. – 352 с.*
6. *Сарсембинова А., Степанов В. Связь с общественностью, или "паблик рилейшнз" // Библиотека. – 1998. – № 10. – С. 71-73.*
7. *Ястребова Е.М. Паблик рилейшнз для библиотек // Библиогр. – 2000. – № 1. – С. 43-44.*

Надійшла до редколегії 15.01.2001 р.

УДК 028.4

С.О. ДЕНИСЕНКО

СОЦІОКУЛЬТУРНІ КРАЄЗНАВЧІ ПОТРЕБИ ЧИТАЧІВ: ПРОБЛЕМИ ЗАДОВОЛЕННЯ В УМОВАХ БІБЛІОТЕЧНИХ УСТАНОВ

Вивчаються зміст та особливості соціокультурних краєзнавчих потреб користувачів та способи їхзадоволення бібліотечними засобами

Успіх краєзнавчої діяльності бібліотек регіонального і локального рівнів визначається перш за все відповідністю її змісту інформаційним потребам читачів, доступністю інформації, продуманістю напрямів та форм краєзнавчої роботи, тим, наскільки вона допомагає самореалізації читачів, відповідає їх краєзнавчим потребам, інтересам і запитам, особливостям читання і сприйняття інформації.

Потреби є однією з головних категорій науки про людину і означають нестаток у тому, що об'єктивно необхідне для підтримки життєдіяльності та розвитку організму, особистості, і служать внутрішнім збудником її активності. Інформаційні потреби визначаються по-різному. Одним з найпоширеніших тлумачень є таке, згідно з яким інформаційна потреба - це властивість окремої людини, колективу чи іншої соціальної системи, що відображає необхідність одержання інформації, яка відповідає характеру виконуваних дій чи роботи [3, С. 21].

Різновидом інформаційних є краєзнавчі потреби. Поняття «краєзнавчі потреби» не визначено, тому будемо розуміти під ними потреби в інформації про нову місцевість (край). Класифікацію краєзнавчих потреб читачів ще не розроблено, оскільки це одна з найскладніших проблем бібліотечного краєзнавства. У термінологічному словнику з бібліотечного краєзнавства (1998 р.) подано типологію читачів краєзнавчої літератури, яка поділяє їх на 5 основних (рухомих) груп: 1) читачі, що звертаються до краєзнавчих видань для реалізації своїх професійних цілей; 2) користувачі, які читають краєзнавчу літературу з освітньою метою; 3) споживачі, що читають її за «покликанням серця», мешканці краю; 4) читачі, які читають краєзнавчу літературу рідко чи зовсім не цікавляться нею, 5) читачі, що переїхали на постійне місце проживання і пізнають новий для них край [2, С. 71]. Зазначена типологія має практичний сенс, однак не має наукового підґрунтя, тому за межами класифікації лишається значна частина читачів.

Прикладом наукового підходу до типології читачів краєзнавчих видань є класифікація, запропонована Н.М. Кушнаренко. В її основу покладено три основні різновиди діяльності людини, пов'язані з краєм: 1) діяльність особи в краї (управлінська, наукова, освітня, пропагандистська, громадська); 2) краєзнавча діяльність людини по дослідженню краю і 3) діяльність особистості по органічному «включенню» в природне, соціальне, культурне, історичне середовище краю. Відповідно до цього авторка виділяє в структурі краєзнавчих потреб користувачів ділові, аматорські і соціокультурні потреби [6, С. 59].

А.В. Предеїна на рівні особистості залежно від вікової ознаки виділяє: 1) потреби, що стосуються самоствердження особистості; 2) потреби у саморозвитку; 3) потреби, пов'язані із самореалізацією особистості [9, С. 14]. Таким чином, у спеціальній літературі розроблено загальні підходи до класифікації інформаційних потреб користувачів і засобів їх задоволення бібліотечними ресурсами. Тому постає необхідність в детальнішому виявленні особливостей краєзнавчих потреб споживачів, які залежно від динаміки факторів зовнішнього середовища змінюються у процесі вирішення різноманітних наукових, виробничих, управлінських та інших завдань у певний період часу, а також у процесі постійного саморозвитку, самовдосконалення споживача інформації.

У статті зроблено спробу виявити особливості соціокультурних краєзнавчих потреб, визначити їхню структуру.

Людина як особистість, що живе в певному краї, об'єктивно потребує певних знань про нього. При цьому край для конкретної людини є середовищем, що її оточує. Людина – істота суспільна. Саме вона будує вектор власної долі, виходячи з можливостей соціокультурного оточення, вибраних напрямів власної активності та накопичуваних самостійно в процесі життєдіяльності інтелектуальних, предметно-прикладних, комунікаційних та інших ресурсів. У структурі соціальних краєзнавчих потреб користувачів можна виділити пізнавальну краєзнавчу потребу, краєзнавчу потребу в соціальній орієнтації особистості, краєзнавчу потребу в соціальній ідентифікації.

Житель краю має певні знання про край, актуалізує і систематизує наявну інформацію вже на рівні практичного життєвого досвіду взаємодії у соціальному середовищі. Потреба в краєзнавчих знаннях існує генетично під впливом практики життя. При цьому людина потенційно виявляє свою готовність до поповнення, систематизації і трансформації інформації про край. Край – це не лише місто як таке з його будівлями, адміністративними і суспільними інститутами. Це багатство можливих форм і способів взаємодій конкретної людини з конкретним соціокультурним середовищем. Суб'єктами взаємодії та діалогу культур виступають, з одного боку, особистість з її прагненням намітити вектори власної долі, а з іншого – територіальне співтовариство в його просторово-часовій аурі. Бібліотека має можли-

вість систематизувати розрізнену інформацію про край, яку вже мають користувачі. Тобто знання читачів, їхня індивідуальна орієнтація є визначальною передумовою для формування потреб користувача у краєзнавстві. Бібліотека спрямовує свої зусилля на: 1) розвиток краєзнавчих потреб споживачів; 2) залучення абонентів до різноманітних краєзнавчих знань і осмислення їх на основі власного практичного досвіду взаємодій, спілкування з соціокультурним середовищем; 3) допомогу читачам в отриманні необхідної інформації з краєзнавства.

«Край» у бібліотечному краєзнавстві розглядається як «конкретна частина країни, яка збігається з одиницею сучасного адміністративно-територіального поділу (область, район, місто, село тощо) [8, С. 2]. Паралельно з цим використовується поняття «регіон». Однак, як відзначають Комітет співробітництва з муніципальних і регіональних питань і Конференція місцевих і регіональних органів влади Ради Європи, воно визначається, як співтовариство людей на «найбільшій територіальній одиниці в кожній країні» [7, С. 44]. У бібліотечному краєзнавстві поняття «край» розширене за межі адміністративно-територіального поділу - стосовно територій, які мають специфічні історичні, природно-географічні, економічні ознаки (Волинь, Поділля, Полісся, Галичина тощо) [8, С. 2].

Це співтовариство характеризується історичною, культурною чи географічною однорідністю, що об'єднує населення і надає можливість реалізувати спільні інтереси і цілі.

Оскільки носієм соціокультурних інформаційних потреб у сфері краєзнавства є людина в широкій різноманітності її соціокультурних проявів, форм і способів її взаємодії з конкретним соціокультурним середовищем, логічно виділити основоположні принципи, якими слід керуватися при формуванні системи краєзнавчих ресурсів бібліотек: персоніфікації, соціалізації, полікультурності, орієнтації, узгодження та інтеграції, просторово-часової локалізації. Охарактеризуємо основні з них.

Основою принципу персоніфікації є теоретичні уявлення про багатофакторний і багатостадійний процес соціального розвитку особистості.

Центральним є поняття «ідентичність», розроблене в працях Е. Еріксона, Ж. Марсіа, Г. Теджфела, В.С. Агєєва, В.А. Ядова та ін. Е. Еріксон визначає ідентичність як процес «організації життєвого досвіду в індивідуальне «Я» [11, С. 8].

Ідентичність різноманітна у своїх проявах. Розрізняють персональну і соціальну ідентичність: перша - це результат індивідуалізації людини, тобто його відокремленість від сил природи та інших людей. Принцип персоніфікації – виділити деякі значимі сфери діяльності індивіда і краєзнавчі потреби користувачів. До них можна віднести сім'ю, її традиції, фрагменти знань з генеалогії, етнології, демографії, історії та географії, що мають просторо-

во-часову локалізацію. Це робить їх персонально значимими. Персоніфіковані краєзнавчі потреби користувачів автономні, індивідуальні, визначають динаміку розвитку особистості і необхідність освоєння соціокультурного простору за допомогою документної та індивідуальної інформації.

Під принципом соціалізації розуміється теоретична база формування краєзнавчих потреб з урахуванням колективного характеру життєдіяльності особистості, її потреби в співвідношенні себе з певними нормами, традиціями, соціальними орієнтаціями [1, С. 36].

Об'єктивність потреби в соціалізації визначається включенням людини в загальну модель розвитку територіального співтовариства, характерну для даної культури. Однак процес соціалізації індивіда отримує початковий імпульс лише тоді, коли людина усвідомлюється ним як «значимий інший» [4, С. 5].

Краєзнавчі ресурси слід формувати з урахуванням принципу соціалізації, оскільки користувач взаємодіє з різними соціальними структурами та інститутами в процесі своєї життєдіяльності. Потрібно зважати на інформацію, подану як система особистісних орієнтацій користувачів, що задовольняє їх потребу у власному долебудуванні. Цьому сприяють знання з соціології, політології, конфліктології, правознавства, дані місцевої статистики, інформація про економіку краю, місцеве правове регулювання соціальних відносин, загальних уявлень з етнографії, культурології, релігієзнавства.

Принцип полікультурності розглядається як одна з теоретичних засад формування змісту полікультурних краєзнавчих потреб з урахуванням полікультурного характеру соціального середовища і потреби особистості в багатоаспектній взаємодії з ним. Полікультурність отримала новий поштовх для свого розвитку з осмисленням соціальними науками моменту переходу від індустріального до постіндустріального суспільства, з розвитком систем комунікації і виникненням глобальних комп'ютерних і телекомунікаційних систем типу Internet, стимулюванням інтеркультурної взаємодії міжнародних організацій (ООН, ЮНЕСКО, ІФЛА, Рада Європи). У науковому співтоваристві нині утверджується думка про багатокультурність людського існування, рівноправність культур у суспільному житті, необхідність взаємодії на полікультурному просторі.

Саме існування полікультурного простору неможливе без ствердження в людській свідомості установок на взаємодію і взаємозалежність між індивідами і різноманітними групами, толерантність, що передбачає не вороже ставлення до всього іншого, розуміння іншого, співробітництво з іншими групами і колективами, партнерство, активну участь в культурному житті краю [6, С. 178].

Певна річ, полікультурність краєзнавчих потреб не означає, що конкретний споживач повинен читати все. Він для власного долебудування обирає у цьому розмаїтті те, що для нього найбільш придатне, органічне. Тому не-

обхідно сформувати краєзнавчий фонд таким чином, щоб бібліотечними засобами забезпечити можливість орієнтації в соціумі, уміння користуватися інформацією з акцентом на культурологічний її зміст, володіння різними техніками діалогічного і полілогічного спілкування. Загальнозначущою є орієнтація на забезпечення інформацією про основні структури громадського суспільства і ознаки ринкових відносин, що формуються в краї.

Задоволення соціокультурних краєзнавчих потреб читачів може здійснюватися бібліотекою за трьома напрямами: орієнтування власних ресурсів на потреби користувачів; кооперація з партнерами у використанні ресурсів і забезпечення гарантованого доступу до них; реклама інформаційних можливостей у галузі краєзнавства.

Основними блоками краєзнавчої інформації можуть бути:

- традиційний краєзнавчий фонд (організований відповідно до таблиць ББК для краєзнавчих каталогів);
- бібліографічні та фактографічні БД краєзнавчого змісту;
- БД з адресно-реквізитною інформацією по району (місту, селу), (номери телефонів, адреси основних соціальних служб, дозвіллєвих закладів);
- матеріали відповідно до запитів користувачів;
- друковані та електронні адреси; телефонні довідники;
- карта-схема краю з нанесеними на неї пам'ятниками, готелями, культурними об'єктами;
- путівники по краю та ін.;
- Web-сторінка краю в Інтернет та ін.

Процес самоідентифікації та соціалізації особистості розпочинається з дитинства, тому особливе значення має формування та задоволення соціокультурних краєзнавчих потреб читачів-дітей. Це передбачає вирішення таких завдань:

- навчити підлітка орієнтуватися в потоці інформації з краєзнавства;
- навчити читача самостійно знаходити потрібну інформацію з краєзнавства;
- прищепити навички використання краєзнавчих знань для вирішення завдань життєдіяльності в краї;
- формувати потреби читача в краєзнавчих документах та інформації;
- залучити підлітка до культурного потенціалу міста, до його національного і духовного багатства;
- допомогти підлітку відчути себе в безмежному ланцюгу поколінь, відчути свою значимість у краєзнавчому історичному і культурному процесі;

- формувати і виховувати духовність, почуття патріотизму, любов до міста і Батьківщини, сприяти відродженню культурних та історичних традицій краю.

Вивчення краю – психологічне підґрунтя для подальшого життя. Воно допомагає подолати відчуження дитини, підлітка, а потім і дорослого від середовища, яке його оточує.

Краєзнавча інформація повинна бути наближеною до читача в сфері його постійного проживання, зважати на його особливості.

Бібліотечне забезпечення краєзнавчих потреб дітей-користувачів дитячих бібліотек має такі складові:

- краєзнавчий фонд;
- рекомендаційна краєзнавча картотека (карткова чи електронна);
- цикл краєзнавчих виставок зі списком рекомендованої літератури;
- інформаційний дайджест нових надходжень;
- бібліографічні огляди;
- цикл лекцій з історії та культури області, міста, району, села;
- краєзнавчий гурток;
- інформаційно-бібліографічне орієнтування;
- стендова інформація;
- словник ключових слів з краєзнавства;
- комп'ютерні ігри;
- картотека – дезидерат;
- архів виконаних довідок;
- інформіни, вікторини;
- зустрічі з відомими людьми краю;
- списки рекомендованої літератури для батьків;
- відеофільми, діапозитиви, АВД краєзнавчого змісту та ін.

Задоволення краєзнавчих потреб дітей повинно здійснюватися всіма доступними бібліотеці засобами.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 221 с.*
2. *Библиотечное краеведение: Терминол. словарь / С.-Петербург. гос. акад. культуры; Сост.: В.С. Крейденко, А.В. Мамонтов. – СПб, 1998. – 86 с.*
3. *Воройский Ф.С. Систематизированный словарь по информатике. (Вводный курс по информатике и вычислительной технике в терминах). – М.: Либерея, 1998. – 376 с.*
4. *Кроник А.А., Кроник Е.А. В главных ролях: Вы, мы, ты, я: Психология значимых отношений. – М.: Мысль, 1989. – 204с.*

5. *Кушнаренко Н. Бібліотечне краєзнавство: сутність і структура // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 5. – С. 10-11.*
6. *Кушнаренко Н.Н. Краеведческая деятельность библиотеки: Учеб. пособие. – М.: МГИК, 1993. – 90 с.*
7. *Межкультурное образование: подход Совета Европы. – М., 1995. – 142 с.*
8. *Положення про краєзнавчу роботу бібліотек Міністерства культури і мистецтв України: Проект. – К., 1996. – 8с.*
9. *Предеина А.В. Краеведческая библиографическая деятельность областных универсальных научных библиотек Беларуси: история и теоретико-методические проблемы: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Минск, 2000. – 20 с.*
10. *Сенченко М. Інформатизація регіонів України // Вісн. Кн. палати. – 1997. – № 12. – С. 18-19.*
11. *Эриксон Э. Детство и общество / Пер. и науч. ред. А.А. Алексеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб, 1996. – 589 с.*

Надійшла до редколегії 18.09.2000 р.

УДК 026: 61 (477.54)

Т.В. БІЛЯКОВА

ДІЯЛЬНІСТЬ МЕДИЧНИХ БІБЛІОТЕК ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ У 1992-1999 РР.

Аналізуються мережа та напрями діяльності медичних бібліотек Харківського регіону, виявляються основні тенденції та обгрунтовуються перспективи розвитку

Кожна галузь наукової та практичної діяльності потребує бібліотечно-інформаційного обслуговування. Не є винятком і медична сфера. У сучасних умовах особливого значення набуває розвиток регіональної мережі бібліотек, уточнення напрямів та перспектив їх діяльності. Харківська область має досить складну і розвинуту структуру галузі охорони здоров'я. Нині медичну допомогу населенню області надають 423 заклади різних форм власності та підпорядкування, з них 397 безпосередньо підпорядковані або підвідомчі управлінню охорони здоров'я облдержадміністрації, 52 – є клінічними базами кафедр медичного університету, медичної академії післядипломної освіти та фармацевтичної академії. Зокрема – 27 лікувальних медичних закладів, 57 – міських, 27 – центральних районних та 62 дільничих лікарень, 74 – медичних амбулаторій, 38 – диспансерів, 23 – самостійних поліклінічних закладів, 13 – стоматологічних поліклінік, 12 – санаторіїв, 3 – будинків дитини, 5 – пологових будинків, 46 – санітарно-епідеміологічних

станцій. Окрім того, 718 – фельдшерсько-акушерських пунктів, 163 –медичних пунктів, 8 – медичних училищ.

На території Харківського регіону знаходяться: 11 науково-дослідних інститутів Міністерства охорони здоров'я, Академії медичних наук та Національної Академії наук України; 2 медико-санітарні частини, лікарня відновлювального лікування, безпосередньо підпорядковані Міністерству охорони здоров'я; мережа закладів лікарської служби Південної залізниці, центральна клінічна лікарня №5 Міністерства шляхів сполучення; військовий гарнізонний госпіталь, відомчі медичні служби об'єднаного авіазагону, обласного управління внутрішніх справ та служби національної безпеки; 5 санаторіїв Харківського відділення АТ «Укрпрофздравниця».

Інфраструктуру охорони здоров'я міста Харкова складають 3 вищих навчальних заклади: Харківський державний медичний університет, Українська фармацевтична академія, Харківська медична академія післядипломної освіти, а також факультет фундаментальної медицини Харківського державного університету, 3 середніх навчальних заклади. Прикладні та фундаментальні наукові розробки здійснюються в 13 академічних і галузевих НДІ. У наукових і навчальних закладах медичного профілю Харківського регіону працюють 1,8 тисяч докторів та кандидатів наук, серед них 52 академіки різних вітчизняних та зарубіжних академій.

З першої половини XIX ст. розвивається медична наука, яка невідривно пов'язана з системою підготовки медичних кадрів. При Харківському університеті, заснованому в 1805 р., організовано медичний факультет. У 1920 р. на базі цього факультету, а також жіночого медичного інституту, заснованого ще в 1910 р. Харківським медичним товариством, було організовано медичну академію, перейменовану в 1921 р. у Харківський медичний інститут.

Нині загальна кількість працюючих у закладах міського управління охорони здоров'я складає 26480 осіб. В інтернатурі на базах лікувально-профілактичних закладів міського управління охорони здоров'я навчаються 10 % лікарів від загальної кількості працюючих. Лікувальні заклади міста забезпечують підготовку лікарів із 16 спеціальностей. Щороку на курсах удосконалення медичних працівників підвищують свою кваліфікацію до 20 % з числа працюючих лікарів і до 11% – середнього медичного персоналу.

Майже 140 років існує Харківське медичне наукове товариство (ХМНТ), що об'єднує більше 3-х тисяч лікарів з 34 різноманітних спеціальностей і спеціалізацій. ХМНТ сприяє розвиткові наукового та творчого потенціалу, зростанню професійної майстерності, популяризації харківської медичної науки. Члени товариства беруть участь у міжнародних конгресах, симпозіумах, конференціях та з'їздах. ХМНТ зберігає і продовжує традиції харківської медичної школи.

Основний напрям навчальної діяльності Харківського державного медичного університету(ХДМУ) – підготовка лікарів за спеціальностями: лікарська справа, педіатрія, медико-профілактична справа, стоматологія і лікарів-фахівців з 24 лікарських спеціальностей; здійснюється підготовка кадрів у магістратурі, аспірантурі, клінічній ординатурі і докторантурі.

Усі медичні заклади мають бібліотеки, які комплектуються за профілем закладу. Харківський регіон має розвинену мережу медичних бібліотек (МБ).

Аналіз динаміки мережі МБ Харківського регіону показав, що їх кількість дещо зменшилась: з 78 у 1994 р. до 69 у 1999 р. Однак кількість основних бібліотек залишається незмінною (бібліотеки НДІ, медвузів, медучилищ).

рр.	бібліотеки всіх типів	в тому числі				
		ОНМБ	НДІ	медвузів	медучилищ	ЛПУ
1992	64	1	12	3	8	40
1993	64	1	12	3	8	40
1994	78	1	12	3	8	54
1995	77	1	12	3	8	53
1996	77	1	12	3	8	53
1997	74	1	12	3	8	50
1998	71	1	11	3	8	48
1999	69	1	11	3	8	46

Табл. 1. *Мережа медичних бібліотекХарківського регіону*

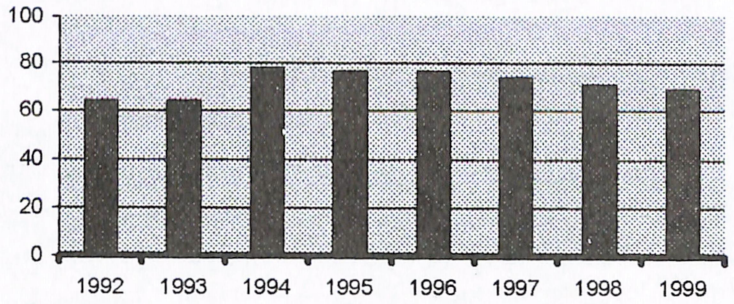

Рис. 1. *Динаміка медичних бібліотек у 1992 – 1999 рр.*

Скорочення мережі бібліотек здійснюється в основному в лікувально-профілактичних закладах. Так, якщо до 1994 р. кількість цих бібліотек збільшувалась до 54, то з 1995 р. їх кількість поступово зменшується і становила 46 у 1999 р. Часто це зумовлено недоцільністю бібліотек у невеликих лікувально-профілактичних закладах, тому що література з різних спеціальностей є у кабінетах лікарів та завідуючих відділеннями. У 1997 р. зачинені всі бібліотечні пункти *(Табл. 1, рис. 1)*.

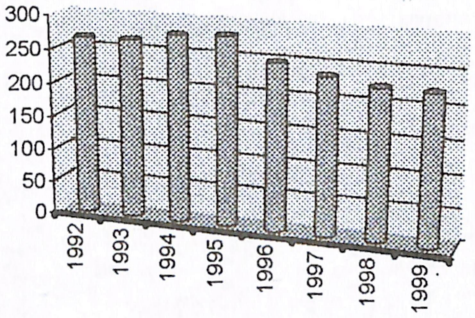

Рис. 2. *Штати медичних бібліотек Харківського регіону у 1992 – 1999 рр.*

Вивчення кадрового забезпечення свідчить, що штати бібліотек збільшувались до 283 у 1995 р. З 1996 р. спостерігається тенденція до скорочення штатів (225 працівників у 1999 р.). Скорочення кількості працівників зумовлено зменшенням фінансування бібліотек, закриттям окремих із них, автоматизацією деяких бібліотечних процесів (*Рис. 2*).

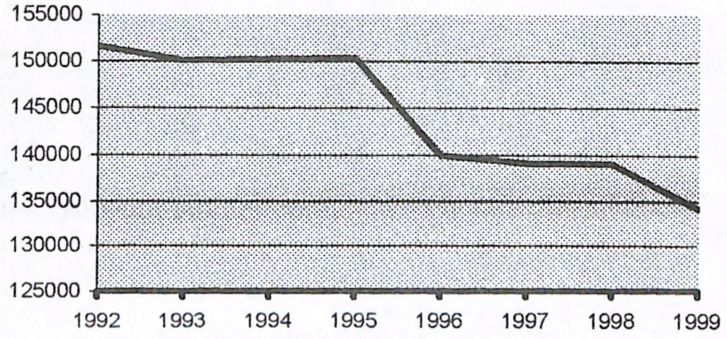

Рис. 3. *Кількість обслужених користувачів медичних бібліотек у 1992 – 1999 рр.*

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що кількість обслужених користувачів з 1993 р. зменшується. Це зумовлено скороченням кількості користувачів за єдиним реєстраційним обліком. Кількість читачів у 1999 р. зменшилась порівняно з 1992 р. на 11,5 % *(Рис. 3)*.

Кількість користувачів за єдиним реєстраційним обліком зменшилась у 1992 р. на 15,4 %. Тенденція до зменшення числа обслуговуваних пояснюється скороченням штатів медичних працівників та набору студентів в навчальні заклади *(Рис. 4)*.

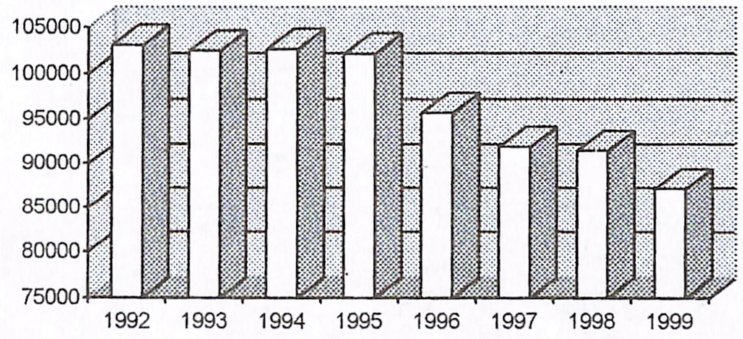

Рис. 4. *Динаміка кількості користувачів за єдиним реєстраційним обліком у Харківському регіоні в 1992 – 1999 рр.*

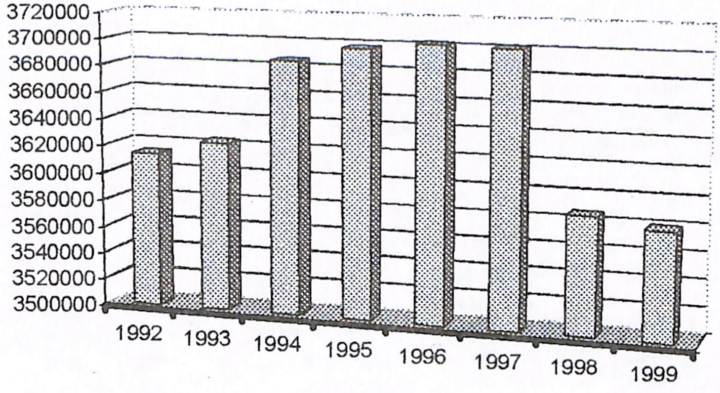

Рис. 5. *Динаміка фонду медичних бібліотек Харківського регіону в 1992-1999 рр.*

Вивчення динаміки розвитку фонду медичних бібліотек свідчить про те, що він збільшувався до 1996 р. З 1997 р. сукупний фонд має тенденцію до зменшення. У 1999 р. порівняно з 1997 р. фонд зменшився на 3,3%. Це зумовлено тим, що обсяг списаної літератури перевищує надходження. Списується багато застарілої та непрофільної літератури *(Рис. 5)*.

Одночасно видача документів зменшується, оскільки скорочується кількість користувачів. Так, якщо в 1994 р. цей показник становив 3598181 прим., то у 1999 р. – лише 3398108 прим.*(Рис. 6.)*

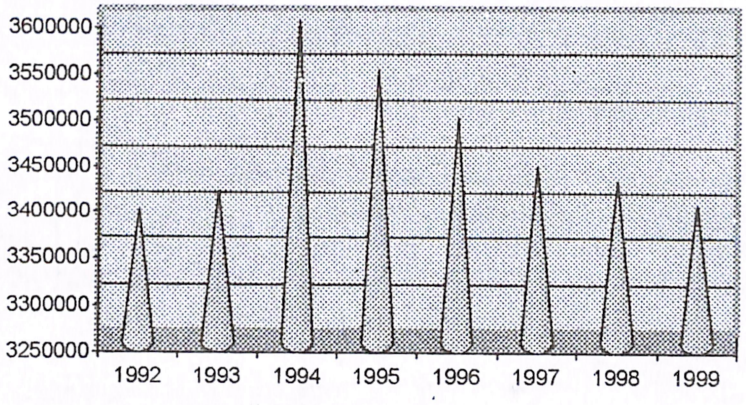

Рис. 6. *Видача документів у медичних бібліотеках Харківського регіону в 1992 – 1999 рр.*

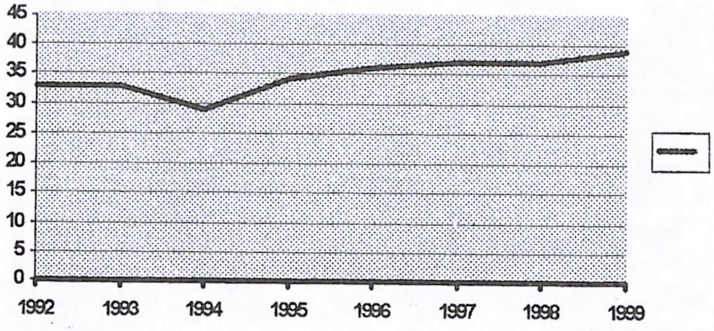

Рис. 7. *Читаність у 1992 – 1999 рр.*

Показник читаності постійно зростає *(Рис. 7)*. Це свідчить про те, що бібліотека є доступнішою установою, яка безкоштовно видає документи своїм користувачам і має повніші зібрання медичних видань.

Оборотність документів характерна постійністю і становить 0,9. Таким чином, незважаючи на тенденцію зменшення основних показників, можна констатувати інтенсивність використання бібліотечних фондів користувачами.

Медична галузь швидко прогресує, і її кадри завжди мають потребу в оперативній інформації про найновіші наукові відкриття, досягнення в медицині і практичній охороні здоров'я. Тому головними завданнями і напрямами роботи бібліотек є:

- оперативне, повне задоволення запитів спеціалістів галузі;
- бібліотечно-інформаційне забезпечення потреб медичної науки, охорони здоров'я, навчально-виховного процесу;
- формування баз даних на різних носіях, забезпечення їх використання і збереження;
- підвищення кваліфікації бібліотечних працівників.

Зважаючи на брак нової літератури, бібліотеки почали активніше розкривати наявні фонди та використовувати обмінні. Традиційним став обмін медичною літературою між бібліотеками мережі. З метою повнішого задоволення читацьких запитів медичні бібліотеки регіону провели їх вивчення. Аналіз запитів виявив зміну їх характеру. Зріс попит на літературу з нетрадиційних методів лікування, фітотерапії, лазеротерапії, рефлексотерапії, публікації з питань СНІДу, видання з медичної техніки. Особливим попитом користуються збірники тестових запитань та відповідей для автоматизованої атестаційної системи, українські словники медичної термінології. Активно працюють бібліотеки над програмою « Документальна пам'ять України». Харківська державна наукова медична бібліотека (ХДНМБ) має у фондах дореволюційну літературу українською мовою, працює над темою « Медична Україніка». У 1996 р. значний внесок у пропаганду зарубіжної медичної літератури зробила бібліотека ХДМУ, на базі якої відбулася презентація книжкової виставки видавництва «Springer» (ФРН). Спільна робота з видавництвом триває. Література, яка була представлена на виставках, користується великим попитом серед медичних працівників і науковців.

ХДНМБ у 1997 р. брала участь у проекті «Покращення інформаційного забезпечення медичних установ, товариств, вчених та практичних лікарів». Підтримка Виконавчим комітетом міжнародного фонду «Відродження» надала можливість ХДНМБ здійснити передплату на 1997 р. на всесвітньо відомі медичні журнали. ХДНМБ налагодила творчі зв'язки з іноземними фармацевтичними та книготорговельними фірмами.

Благодійні фонди та організації, такі як: «Сейбр-Світло», «Відродження», «Програма ЗдравРеформ», «Асоціація психіатрів України», «Асоціація українських лікарів Північної Америки», інформаційно-видавниче об'єднання «Медицина України», національний музей медицини України, видавництво «Либідь» та ін. надають значну допомогу в придбанні літератури.

На даному етапі в кризовому становищі перебувають фонди профільних підручників і посібників бібліотек інститутів та медичних училищ, оскільки цей фонд повинен постійно поповнюватись, а джерела надходження – мінімальні. Відчувається нагальна потреба медичних навчальних закладів у підручниках з патологічної анатомії і нормальної фізіології, анатомії, хірургії. Дещо збільшилась кількість підручників українською мовою: з практичної хірургії, епідеміології, психіатрії, радіаційної медицини, ендокринології, професійних хвороб та ін., лекцій з медичної біології. З впровадженням у вузах нових дисциплін необхідно на державному рівні вирішувати питання забезпечення підручниками і посібниками з таких нових дисциплін, як «Соціальна медицина», «Соціологія», «Менеджмент і маркетинг в охороні здоров'я» та ін.

Недоліком у комплектуванні бібліотек є: обмеженість, а подекуди і повна відсутність коштів на комплектування і передплату періодичних видань (окрім бібліотеки ХДМУ). Ускладнює роботу відсутність повної інформації про випуск нової медичної літератури в регіоні, ліквідація попередніх замовлень по тематичних планах через бібліотечні колектори, високі ціни та поштові витрати. Все це змушує бібліотеки шукати інші шляхи поповнення фондів, використовувати позабюджетні надходження, а саме: внутрішні (платні послуги) і зовнішні (благодійні внески), творчі зв'язки з видавництвами.

З метою поліпшення стану збереження фондів були розроблені інструкції про порядок надання грошової застави за особливо цінні видання, бібліотеки проводять переоблік фондів та інші заходи, що сприяють їх збереженню.

Медичні бібліотеки продовжують комп'ютеризацію. З 1993 р. бібліотеки харківських НДІ (терапії, медичної радіології, загальної та невідкладної хірургії, Державного центру лікарських рослин) створюють комп'ютерні бази даних статей з періодичних видань, які одержують бібліотеки інститутів, а також працюють над створенням електронного каталога книг. Харківський НДІ терапії продовжує роботу по створенню бази даних праць співробітників інституту.

Нові форми є і в обслуговуванні. Ведеться автоматизація бібліотечних процесів. Поступово складаються умови для входження медичних бібліотек до світової інформаційної мережі Internet.

Так, бібліотека ХДМУ має різноманітні електронні бази даних, працює в умовах двох технологій – традиційної та комп'ютерної і має такі підсистеми:

- каталогізації (електронні каталоги);

- довідково-бібліографічного обслуговування;
- бібліографічного обслуговування на основі баз даних інших електронних каталогів у мережі INTERNET і СД - комплектування;
- реєстрації періодичних видань і ведення відповідного електронного каталога, - підсистема управління (облік, статистика, кадри).

Подальше використання електронної інформації сприятиме створенню реальної системи бібліотек, які в майбутньому зможуть об'єднатися в єдину інформаційну мережу, а її використання дозволить накопичувати в своїх базах даних не всі видання, а лише вибирати пріоритетні, зважаючи на існуючі проблемно-орієнтовані бази даних інших бібліотек.

У зв'язку з тим, що змінилась кількість надходжень, значну увагу бібліотеки приділяють упорядкуванню довідково-інформаційних фондів. З цією метою здійснюються редагування каталогів, переобліки, вилучення застарілої та непрофільної літератури.

У бібліотечно-інформаційному обслуговуванні бібліотеки намагаються надавати більш предметну допомогу користувачам. Вони всебічно розкривають свої фонди, а саме: організовують тематичні виставки, огляди нових надходжень, дні інформації та спеціаліста, участь у науково-практичних конференціях, засіданнях колегії Управління охорони здоров'я, науково-медичних радах тощо.

У медичних бібліотеках упродовж останніх років накопичено значні масиви інформації у формі баз даних, орієнтованих на користувачів різних категорій. Пріоритетно обслуговуються керівники обласного Управління охорони здоров'я, ректорати вищих медичних навчальних закладів, директори НДІ, головні лікарі та головні спеціалісти галузі.

В структурі запитів користувачів виникли нові напрями та актуальні теми, а саме: «Міжнародне медичне співробітництво», «Сімейна медицина», «Страхова медицина», «Менеджмент в охороні здоров'я», «СНІД», «Проблеми туберкульозу» та ін. Керівників лікувальних установ особливо цікавили такі теми: «Реформування охорони здоров'я в Україні», «Ліцензування медичних установ», «Акредитація лікарень», «Введення платних послуг в охорону здоров'я». Значну увагу бібліотеки приділять проблемам місцевої патології, відзначенню календарних та пам'ятних дат, ювілеям видатних учених-медиків та ін.

Все частіше медичні бібліотеки беруть участь у бібліотечних конгресах, конференціях, де обговорюються проблемні питання бібліотечної справи. В 1999 р. для бібліотек організовувались міжнародні науково-практичні конференції: «Бібліотечно-інформаційні ресурси: Формування і розвиток» (Київ, Національна бібліотека України ім. В.Г. Вернадського), «Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: Новые технологии и новые формы сотру-

дничества» (Судак, Автономна Республіка Крим), Міжнародний семінар «Електронні журнали бібліотекам України»; організатори – видавництво Springer Verlag, Британська Рада України, бібліотека Національної Києво-Могилянської Академії (Київ). Учасники семінару ознайомилися з сучасними системами документально-інформаційного обслуговування, спілкувалися з представниками – спеціалістами Європейських компаній.

Майбутнє медичних бібліотек України залежить від соціально-економічних, політичних тенденцій у суспільстві, стану і розвитку медичної галузі, впровадження і розвитку сучасних технологій у бібліотечно-інформаційній сфері. Пріоритетними напрямами діяльності залишаються: забезпечення належного рівня формування, використання і збереження бібліотечних зібрань медико-біологічного профілю, бібліотечно-інформаційне обслуговування медичної науки, охорони здоров'я і навчального процесу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Діяльність медичних бібліотек України. Довідка. Основні статистичні показники роботи за 1997 рік / ДНМБ МОЗ України. – К., 1998. – 11 с.*
2. *Діяльність медичних бібліотек України. Довідка. Основні статистичні показники роботи за 1998 рік / ДНМБ МОЗ України. – К., 1999. – 11 с.*
3. *Досвід реформування галузі охорони здоров'я Харківської області в 1975-1999 роки: Інформ. лист / Складачі В.С. Яворський, В.Ф. Москаленко, О.І. Сердюк та ін. – Х., 1999. – 43 с.*
4. *Медицина и здоровье населения города. – Х.: «Гесла», 1998. – 176 с.*
5. *Огляд роботи медичних бібліотек України. Основні статистичні показники роботи за 1999 рік / ДНМБ МОЗ України. – К., 2000. – 11 с.*
6. *Основні показники діяльності медичних бібліотек України за 1993 р.: Довідка / ДНМБ МОЗ України. – К., 1994. – 12 с.*
7. *Основні показники діяльності медичних бібліотек України за 1994 р.: Довідка / ДНМБ МОЗ України. – К., 1995. – 7 с.*
8. *Основні показники діяльності медичних бібліотек України за 1996 р.: Довідка / ДНМБ МОЗ України. – К., 1997. – 10 с.*

Надійшла до редколегії 5.12.2000 р.

УДК 015 (47 + 57)

Є.А. МЕДВЕДЄВА

СПІВВІДНОШЕННЯ УНІВЕРСАЛЬНОГО ТА ГАЛУЗЕВОГО ОБЛІКУ В СИСТЕМІ ПОТОЧНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ: ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ

Огляд літератури розкриває проблеми відображення статей у системі поточної національної бібліографії. Головний акцент зроблено на співвідношенні загального та галузевого аналітичного обліку державній бібліографії колишнього СРСР

Матеріал (огляд літератури) був підготовлений у зв'язку з роботою автора над дисертаційним дослідженням за темою «Співвідношення універсального та галузевого обліку у системі поточної національної бібліографії» (Москва, МДІК, 1980 р.). Але тема кандидатської була змінена і даний огляд не отримав продовження. Не зважаючи на те, що минуло багато часу, вважаю, що для сучасних дослідників національної бібліографії України запропонований матеріал може стати корисним і отримати продовження. Нині, коли відбувається активне переосмислення долі української бібліографії та прогнозування майбутніх шляхів її розвитку, варто освіжити в пам'яті недавнє минуле і пригадати, з чого все починалось, як, і чому приймались ті, чи інші рішення.

Питання про взаємовідношення універсальної та галузевої ланок у відображенні статейного матеріалу в системі посібників поточної національної бібліографії (ПНБ) України сьогодні можна визнати актуальним. Відсутність науково-допоміжної бібліографії і поки що не реалізовані проекти по її формуванню надають можливість замислитись над тим, яким чином у стислі проміжки часу і з мінімальними витратами все поліпшити. Одним із реальних способів вирішення проблеми може стати утворення, крім універсальних, галузевих ланок відображення статейного матеріалу з серійних видань, які виходять в Україні. Такий досвід, як відомо, мав місце в історії ПНБ СРСР. Можливо, при наявності добре розгалуженої системи науково-допоміжних джерел галузевізація національної бібліографії була б невиправданою розкішшю. В ситуації, коли подібна система відсутня, такий варіант може стати вдалим вирішенням проблеми. Він дозволив би втілити класичну вимогу, яку пред'являють до національної інформаційної інфраструктури: одноразова обробка документів та багаторазове використання її результатів.

Слід зазначити, що важливість та значущість «воскреслої» теми зумовлена характером соціального розвитку, пов'язаного з переходом від спеціалізації як основного напряму громадського розвитку до глобальної його універсалізації. І ця тенденція, яка характерна для всіх сфер життєдіяльності людини, не може не торкнутися і бібліографії. Можливо, в недалекому майбутньому вона стане предметом розгляду наших дослідників.

Прагнення до упорядкування і оптимізації поточної бібліографічної інформації, характерне для нашого часу, зумовило виникнення численних міжнародних проектів.

Останні, в свою чергу, викликали проблеми, що потребують їх вирішення на національному та міжнародному рівнях. Однією з таких проблем, що розглядалась на 46-й сесії ІФЛА (серпень 1980, Маніла) є проблема співвідношення поточної універсальної та галузевої бібліографічної інформації [5]. Вона розглядалася і на попередніх сесіях ІФЛА. Досить згадати 36-у чи 43-ю сесії. Неодноразово обговорювалась ця проблема і на нарадах бібліографів експертів соціалістичних країн з питань національної бібліографії, але донині не було серйозних спроб її вирішення.

Головна мета запропонованого огляду – ознайомити зі ступенем вивченості даної проблеми в бібліографознавстві соціалістичних країн.

Проблема взаємовідношення поточної універсальної та галузевої бібліографічної інформації в СРСР була вперше порушена на 2-му Всеросійському з'їзді бібліографів у доповіді С.Л. Рубінштейна «Основные задачи научной библиографии в СССР» [25]. Звернувши увагу на зростаюче значення періодичного друку, він наголосив на необхідності розумної організації загального і спеціального обліку журнальних статей у Радянському Союзі.

Це питання розглядалося наприкінці 50-х р., на конференції з питань бібліографії (Москва, лютий 1959). Зокрема в статті З.Л. Фрадкіної «Конференция по вопросам библиографии» [28], в якій авторка – учасниця конференції та один із її доповідачів вводить нас в атмосферу дискусії, що розгорнулася навколо доповіді А.М. Вірьовкіної.

Тема доповіді А.М. Вірьовкіної «Стан та завдання поточної бібліографії в СРСР» дуже зацікавила учасників конференції, а проблеми, порушені доповідачем, та пропозиції їх вирішення, викликали гостре обговорення.

У доповіді А.М. Вірьовкіна віддала заслужену данину чіткої організації поточної радянської державної бібліографії. При цьому вона слушно зазначила на некоординованість діяльності універсальних та галузевих органів інформації, невиправдане дублювання та паралелізм видавничої діяльності, які спричинили нераціональне використовування державного майна. Такий стан речей потребував пошуку шляхів оптимізації поточної бібліографічної інформації у нашій країні. А.М. Вірьовкіна запропонувала один із варіантів

оптимізації, а саме: вдосконалення поточної універсальної інформації про статейний матеріал з вітчизняної періодики. Він мусив бути торкнутий у «Летописи журнальных статей» (ЛЖС) з погляду А.М. Вірьовкіної потрібно було або розширити коло видань, що розписуються, в ЛЖС, або видавати ЛЖС галузевими випусками.

Галузевізацію ЛЖС не підтримали учасники конференції, наполягаючи на збереженні її універсального характеру звернулися з проханням до Всесоюзної книжкової палати розширити коло видань, що розписуються в ЛЖС. Але це, як багато хто розумів, був тільки напівзахід, який не зміг вирішити всієї повноти животрепетної проблеми, яку висунула у своїй доповіді А.М. Вірьовкіна. Проблема ця потребувала глибокого осмислення, необхідності спеціальних досліджень (розрахунків, експериментів і т.д).

Тому обговорення цієї проблеми винесено за межі бібліографічного форуму на сторінки спеціальної періодики. Полеміка набула тут ще більшої гостроти, привернула ще більше число учасників дискусії. Погляди розділилися.

Стаття М.А. Брискмана, І.К. Кирпичової, С.П. Лупова «О летописи журнальных статей» [8] продовжила розпочату дискусію. Розглядаючи питання про взаємовідношення поточної універсальної та галузевої бібліографії, переважно, на прикладі відображення статейного матеріалу, всі автори надавали перевагу інформації універсального характеру:

Переконані в своїх поглядах, автори статті піддали різкій критиці прибічників галузевізації ЛЖС. Головним аргументом вони вважали той факт, що, на відміну від галузевих видань, ЛЖС може забезпечити орієнтацію спеціалістів із суміжних галузей знань. Необхідність же міжгалузевих і комплексних пошуків, на їх думку, випливає із сучасних тенденцій інтеграції та взаємопроникнення наук. Цей фактор, який виділили М.А. Брискман і його співавтори серед інших, що впливають на потреби в інформації, є певною платформою для наступних логічних побудов. Так, у статті «Текущая библиография в общегосударственной системе информации» [7] М.А. Брискман зауважує, що «… кардинальным вопросом организации и методики текущей библиографии – вопрос о отображении в ней литературы периферийной тематики». Виходячи з цього, його пропозиції зводяться до заміни багатогалузевих та галузевих сигнальних бібліографічних видань «літописами» Всесоюзної книжкової палати, при збереженні за ними функцій державної бібліографії та обов'язковій умові їх удосконалення. Таким чином, на думку М.А. Брискмана, буде активізовано дублювання у відображенні вітчизняної літератури та досягнута зональна орієнтація спеціалістів у літературі за суміжними та спорідненими дисциплінами. Що стосується інформації за фахом, то М.А. Брискман обмежує її поточними тематичними бібліографічними виданнями. За ними, – вважає він, – майбутнє всієї системи

поточної бібліографічної інформації спеціалістів у СРСР. При цьому він заперечує доцільність паралельного існування поточної сигнальної інформації з окремих галузей знань. Така система, на його думку, не в змозі подолати «негативные последствия дифференциации и специализации», ще більше збільшить паралелізм та дублювання.

Такого погляду на проблему дотримується А.М. Манкевич [22]. У статті «О текущей государственной библиографии» він погоджується з М.А. Брискманом і одночасно піддав сумніву концепції про систему паралельних рядів інформації, яку розробив М.В. Левін [19; 20; 21], визначає існування поточної сигнальної галузевої інформації поряд з державною універсальною. Ці два види інформації призначені для задоволення різних потреб, тому що їх цільове та читацьке призначення зовсім різне. Так, «Літописи» ВКП не орієнтуються на певну визначену категорію читачів, галузеві видання – навпаки, зважають на спеціальні цілі своїх споживачів.

Тому правомірне паралельне існування поточних «літописів» і поточних галузевих бібліографічних видань. Таким чином, пропозиції М.І. Левіна зводяться до організації такої системи поточних джерел вторинної інформації, в якій окремі ланки, вирішуючи чітко розмежовані завдання та доповнюючи одна одну, були б належним чином узгоджені між собою, забезпечили максимальну повноту інформації про літературу. В цьому суть концепції М.І.Левіна. Вона мала не лише своїх опонентів, але й однодумців. Так, Є.В. Иєніш, взяла участь в обговоренні. У статті «О проекте замены отраслевых библиографических бюллетеней летописями Всесоюзной книжной палаты» [14] виявила негативне ставлення до вже розглянутих нами пропозицій М.А. Брискмана: вона вказує абстрактність думок, не підкріплених необхідними розрахунками та експериментами. Як і М.І. Левін, вона вважає, що утворення цілісної системи доповнюючи один одного видань – єдине можливе вирішення означеної проблеми. Приблизно ті ж думки пронизують статті Р.М. Карпової [16], І.К. Корчагіної [17], Н.В. Кузнецової [18].

Незважаючи на розбіжності в їх позиціях, вони єдині в одному – існування універсальної поточної бібліографічної інформації правомірне.

Особливо зацікавлює стаття В.Б. Петровського «О современном состоянии и путях развития текущей библиографической информации по технике СССР» [24]. І хоча в ній розглядається тільки частковий випадок взаємовідносин поточної універсальної та галузевої бібліографічної інформації з техніки, але це не заважає нам визначити в ній те загальне, що характерно для проблеми в цілому. В.Б. Петровський погоджується в основному з М.І. Левіним про доцільність паралельних рядів поточної бібліографічної інформації. Але на відміну від М.І. Левіна та інших авторів, він запропонував свій, цілком оригінальний проект оптимізації системи поточної бібліографічної інформації з техніки. В основі – ідея про кооперовану одноразову

обробку масових потоків документів та багаторазове використання інформації про них. Обробка первинних документів повинна здійснюватися централізовано: НТІ вищого рівня (ВКП, ВІНІТІ, ДПНТБ), а розподіл інформації – децентралізовано. При цьому чітко визначаються функції кожної з інформаційних служб. Наприклад, ВКП пропонується обробляти лише книжкову друковану продукцію і на цій основі видавати свої «літописи», ВІНІТІ – статейний матеріал і т.д.

В результаті такої кооперації, на думку автора, ЛЖС можна було б видавати на основі даних окремих галузевих центрів (ВІНІТІ – з техніки, ІНІОН – з суспільно-політичної літератури та ін.). У цьому разі ВКП відділилась би від трудомісткої роботи по розпису вітчизняної періодики. Це забезпечило б значну економію засобів та підвищило б якість відображення статей як у самому літопису, так і в галузевих виданнях.

Такої ж думки з даного питання дотримуються і закордонні бібліографознавці. Особливо цікаве для нас дослідження, яке провела Урсула Функе (НДР): «Аналитическая библиография журнальных статей сегодня» [30]. Розпочате воно було не випадково. Бібліографи республіки сперечалися про необхідність універсального обліку журнальних статей, посилаючись на наявність достатньо розвиненої системи галузевої бібліографічної інформації. Але їх аргументи не були, мабуть, переконливими. У. Функе, вважає, що в НДР вже є проект створення покажчика статейного матеріалу з періодики. Правда, до цього часу не зрозуміло: чи приступили в країні до його реалізації (про це нічого не повідомляється в німецькому спеціальному друці).Стаття У. Функе цікава і тим, що в ній відображені дані про стан поточного обліку статей у масштабах всього світу: аналіз цього стану засвідчує про різний підхід до даної проблеми в світовій практиці. Навіть у національних бібліографічних системах соціалістичних країн, де досягнута найбільша узгодженість в організації, методичних основах та принципах, є відмінності як у практичному вирішенні цього питання, так і в теоретичному його трактуванні.

Якщо німецькі бібліографи до цього часу ще не вирішили для себе: чи потрібна загальна реєстрація статейного матеріалу, то бібліографи НРБ вважали, що вона повинна вестись незалежно від ступеня розвитку поточної галузевої бібліографічної інформації у країні. Зокрема цієї точки зору дотримується К. Зотова, І. Кабрт (ЧССР), навпаки, вважає, що вся система поточної бібліографічної інформації в країні повинна розвиватися як єдине ціле та бути «адекватной действительным общественным потребностям в библиографии» [15].

Таким чином, ми спробували навести найхарактерніші точки зору, що були висловлені з одного питання в процесі дискусії. Незважаючи на існуючі розбіжності та суперечності, всі, хто взяв участь в обговоренні пробле-

ми про взаємовідношення універсальної та галузевої бібліографічної інформації, були єдині в одному: дана проблема потребує серйозних досліджень та розробок.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Абрахамсон С. Скандинавская сеть передачи информации // Междунар. форум по информ. и документации. – 1979. – Т. 4. –№ 14. – С. 16-19.*
2. *Асрибеков В.Е., Илларионов Н.В. Нереферативная информация в общегосударственной системе научно - технической информации // Науч.-техн. информ. – Сер. 1. – 1969. – № 3. – С. 8-13.*
3. *Багрова И.Ю. Вопросы библиографии на 45-й сессии ИФЛА // Сов. библиогр. – 1980. – № 2. – С. 83-91.*
4. *Багрова И.Ю. 43-я сессия ИФЛА и вопросы библиографии // Сов. библиогр. – 1978. – № 3. – 63-73.*
5. *Багрова И.Ю. Вопросы библиографии на 45-й сессии ИФЛА // Сов. библиогр. – 1980. – № 2. – С. 83-91.*
6. *Барсук А.И. Жизненные вопросы теории и практики библиографии // Сов. библиогр. – 1967. – № 2. – С. 3-26.*
7. *Брискман М.А. Текущая библиография в общественной системе информации // Науч.-техн. информ. – Сер. 1. – 1970. – № 7. – С. 10-11.*
8. *Брискман М.А., Кирпичева И.Р., Лупов С.П. О летописи журнальных статей // Сов. библиогр. – 1965. – № 1. – С. 53-57.*
9. *Веревкина А.Н. Состояние и задачи текущей библиографии в СССР. – М., 1959. – 32 с.*
10. *Гастфер М.П. 36-я сессия Международной федерации библиотенных ассоциаций (авг.-сент., 1970, Москва) //Сов. библиогр. – 1971. – № 1. – С. 3-22.*
11. *Год 50-летия Великого Октября // Сов. библиогр. – 1967. – № 1. – С. 3-6.*
12. *Даль М. Политика скандинавских стран в области информационных массивов // Междунар. форум по информ. и документации. – 1979. – Т. 4. – С. 13-15.*
13. *Иениш Е.В. За единство методов составления библиографии по технике и смежным с ней наукам // Сов. библиогр. – 1959. – № 6. – С. 36-47.*
14. *Иениш Е.В. О проекте замены отраслевых библиографических бюллетеней «летописями» Всесоюзной книжной палаты // Науч.-техн. информ. – Сер.1. – 1972. – № 9. – С. 24-27.*
15. *Кабрт И. Некоторые проблемы текущей регистрационной и специальной библиографии // Актуальные проблемы библиотековедения и библиографии. – М., 1972. – С. 170-179.*
16. *Карпова Г.М. О текущей национальной библиографии журнальных статей // Сов. библиогр. – 1971. – № 4. – С. 37-49.*
17. *Корчагина Л.М. Сорок лет « Летописи журнальных статей» // Сов. библиогр. – 1966. – № 5. – С. 101-104.*
18. *Кузнецова Н.В. Некоторые вопросы упорядочения содержания «Летописи журнальных статей как составной части системы изданий государственной библиографии СССР // Сов. библиогр. – 1971. – № 4. – С. 50-58.*

19. *Левин М.И. О видовой структуре изданий текущей библиографии // Сов. библиогр. – 1968. – № 6. – С. 3-13.*
20. *Левин М.И. Общеметодологические проблемы текущей отраслевой библиографии // Сов. библиогр. – 1959. – № 2. – С. 14-28.*
21. *Левин М.И. Потребности специалистов в библиографической информации в свете развития науки и техники // Сов. библиогр. – 1970. – № 6. – С. 28-40.*
22. *Манкевич А.М. О текущей государственной библиографии // Науч.-техн. информ. – Сер. 1. – 1971. – № 10. – С. 5-6.*
23. *Осыкина В.М. Современные тенденции развития библиотечного дела в Великобритании // Библиотековедение и библиогр. за рубежом. – 1980. – Вып. 77. – С. 38-44.*
24. *Петровский В.Б. О путях развития текущей библиографической информации по технике // Науч. – техн. информ. – Сер.1. – 1971. – № 5. – С. 13.*
25. *Рубинштейн С.Л. Основные задачи библиографии в СССР // Всероссийский библиографический съезд, Москва, 1926: Тез. к докладам. – М., 1926. – С. 30-33.*
26. *Советская библиография к 50-летию Октября // Сов. библиогр. – 1967. – № 3. – С. 3-9.*
27. *Фонотов Г.П. На новом рубеже // Сов. библиогр. – 1966. – № 2. – С. 13-14.*
28. *Фрадкина З.Л. Конференция по вопросам библиографии // Сов. библиогр. – 1959. – № 2. – С. 104-110.*
29. *Чубарьян О.С. Библиотека и информация // Проблемы теории и практики библиотечного дела в СССР: Избран. тр. – М., 1979. – С. 67-78.*
30. *Funke U. Die analitische Zeitschriftbibliographie heute: Probleme und Erfarunqswerke in internazionalen Maspstab// Jahrhanq der Dentschen Bucherei. – 1975. – Jq.11. – S. 45-78*

Надійшла до редколегії 17.11.2000 р.

УДК 01:930.85(477)

О.О. АДАЙКІНА

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОТОЧНОЇ БІБЛІОГРАФІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ З ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ

Розглядаються основні етапи формування системи поточної бібліографічної інформації з художньої культури в Україні. Наводяться висновки щодо подальшого вдосконалення роботи галузевої системи інформації з культури та мистецтва. Наголошується на необхідності цілісного бібліографічного забезпечення галузі художньої культури

Духовна активність, зацікавленість громадськості новими художніми явищами та творче натхнення майстрів мистецтва, попри всі складні економічні обставини свідчать про зростання ролі художньої культури в сучас-

ному світі. Ця роль визначається такими процесами, як зростання обсягу виробництва художньої продукції, поширення сфери споживання культури загалом і художньої культури зокрема. Це веде до значного ускладнення всієї системи культури, до все більшої диференціації її організаційних структур. Відповідно підвищується рівень складності завдань управління настільки складною системою.

За цих умов наукова інформація, в тому числі й поточна бібліографічна, має нові можливості сприянню управлінню художнім процесом, оскільки вона бере участь у визначенні сучасних ціннісних орієнтацій і переваг, необхідних для прийняття оперативних рішень.

Історичні аспекти розвитку системи поточної бібліографічної інформації з художньої культури детально ще не вивчені. Повне їх відтворення не є завданням статті. Спробуємо тільки побіжно зосередити увагу на окремих етапах та тенденціях розвитку цієї системи протягом двох століть.

Виникнення поточного бібліографічного обліку в галузі художньої культури найтісніше пов'язане з розвитком вітчизняної журналістики, виникненням перших часописів. Якщо в Російській імперії це відбулося трохи раніше – в середині XVIII ст., то в Україні- на початку XIX ст. У перших українських часописах «Украинский вестник», «Украинский журнал», «Харьковский демокрит», «Молодик» та ін. бібліографічні матеріали було представлено у формі щомісячних списків книг та рецензій на деякі видання з мистецтва. Слід зазначити, що в перших часописах здійснювався не лише бібліографічний облік книг, але й друкованих видань творів мистецтва, зокрема естампів, гравірованих портретів. З великою прихильністю перші українські часописи висвітлювали місцеве культурне життя. Наприклад, на шпальтах «Украинского вестника», який видавався викладачами та вихованцями Харківського університету, де співробітничали видатні письменники Г. Квітка-Основ'яненко, С. Гулак-Артемовський, друкувалися відомості про театральні постановки, музичні вечори. Доречно згадати, що на сторінках цього видання існував розділ «Библиография выходящих в Харькове книг», який був першою спробою поточного бібліографічного обліку місцевих видань.

Бібліографічна інформація на сторінках періодичних видань, набула в першій половині XIX ст. різнобічного характеру: друкувалися огляди літератури, розгорнуті рецензії на вистави, інформаційні повідомлення про вихід нотної літератури, про поповнення колекцій картинами.

Всі ці фактори зумовили появу якісно нового явища- поточної мистецтвознавчої бібліографії, що пов'язане з виданням «Художественной газеты» (1836-1841) в столиці імперії – Петербурзі. З моменту свого виникнення поточна мистецтвознавча бібліографія включала різноманітні види російських та західноєвропейських видань: книги, альбоми, періодику, друковану

графіку. Бібліографічна інформація виконувала не лише інформаційні завдання, але й поєднувала їх з завданнями критичної оцінки видань. Приділялася увага поповненню національних скарбниць: друкувався перелік художніх творів вітчизняних майстрів та західноєвропейських художників, що надійшли до Ермітажу. Тобто тенденція цілісного бібліографічного відбиття документального потоку в галузі художньої культури ще не була порушена і розмежування між бібліографічним обліком друкованих видань з мистецтва, мистецтвознавчою літературою, справжніми творами мистецтва не було.

Надалі поточна бібліографічна інформація в сфері художньої культури нібито відступила в тінь перед завданнями державної бібліографічної реєстрації друкованої продукції в імперському масштабі, але в Україні на той час державної бібліографії не було, і тому відомості про українську літературу в цій галузі знову ж таки друкувалися на сторінках періодичних видань. Наприклад, О.М. Лазаревський започаткував ведення загальної поточної (щорічної) бібліографії української літератури на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» в 50-х рр XIX ст. Це були критико-бібліографічні огляди поточної української та українознавчої літератури, які можна вважати своєрідним дзеркалом культурного рівня України на той час. Лазаревський прагнув відійти від реєстраційних цілей, ставив перед собою завдання оцінювання літературного процесу, тобто висловлював такі прогресивні ідеї, які навіть у наш час ще повністю не знайшли втілення: не реєстрація заради обліку, а відбиття процесу культурного розвитку повинно, в першу чергу, турбувати бібліографа.

Цікаві сторінки історії бібліографічного обліку української літератури пов'язані з часописами «Зоря», «Світ» та ін. що видавалися наприкінці XIX ст. Наприклад, на сторінках «Зорі» реєструвалися твори українських авторів, наукові праці, новини музичної літератури в розділі «Музикалія». Особливий інтерес уявляв розділ «Ілюстрована Україна», де вівся поточний облік естампів, книжкових ілюстрацій, творів мистецтва, портретів, лубочних видань.

Підсумовуючи розвиток поточної бібліографічної інформації у дореволюційний період можна дійти таких висновків:

- галузевого поточного бібліографічного обліку в сучасному розумінні цього терміна не було, але бібліографічна реєстрація літературних творів, друкованих видань творів мистецтва (естампів, нот) велась майже безперервно в суспільно-політичній і літературно-художній періодиці, причому спостерігалось прагнення до цілісного відбиття культурного процесу;
- в бібліографічному обліку можна виявити такі тенденції, які згодом були загублені (зокрема бібліографічний облік справжніх творів мистецтва, призначений широкому колу знавців мистецтва, а не музейним працівникам);

- колись аморфний комплекс «бібліографія витончених мистецтв», «бібліографія витонченої словесності» та інші поступово оформився в два комплекси: «бібліографія мистецтва» та «літературна бібліографія» –, виділилися декілька напрямів: музична бібліографія, бібліографія графіки, театральна бібліографія. Ця диференціація відбулася і на рівні поточної бібліографічної інформації (загальноросійські видання «Русская музыкальная газета», «Ежегодник императорских театров», «Художественные новости»).

Поточна бібліографічна інформація в перші післяреволюційні роки здійснювалась в різноманітних періодичних виданнях, у жодному з них вона не стала регулярною і достатньо повною, хоча різноманітність бібліографічних праць вражає і нині. Мистецьке життя 20-х років в Україні було таким різнобарвним, що численна мистецтвознавча періодика ледь встигала занотовувати всі цікаві події. Лише в Харкові видавалось більше десяти найменувань газет та журналів з питань художньої культури[1]. Бібліографічна інформація була дуже різноманітною за формою: поширені анотації, рецензії, огляди, нотатки на книги, книжкові новини, які поєднувались з мистецькою хронікою, звітами з постанов та художніх виставок, аукціонів.

В 30-ті рр., у період, коли мистецтвознавство набуло офіційного статусу, створювалися перші науково-дослідні інститути (Інститут художньої культури, Інститут історії мистецтва), організація бібліографічного обліку зосереджується в бібліотеках, наукових установах, музеях. Якщо раніше бібліографічна інформація нібито «знаходила» свого споживача, то відтепер споживач повинен був сам вести пошуки цієї інформації. Крім того, бібліографічна інформація з художньої культури, що мала цілісність в попередні періоди розвитку, почала розпадатись на складові частини, точніше цей процес відокремлення її складових частин більш позначився. У результаті цього окремі елементи бібліографічної системи стали розвиватися нерівномірно: з випередженням відбувався розвиток літературної та музичної бібліографії, інші сфери, такі як театральна бібліографія, бібліографія кіномистецтва, бібліографія образотворчого мистецтва розвивалися більш уповільнено. Це призвело до того, що послабшали інтеграційні зв'язки між частинами бібліографічної системи поточної бібліографічної інформації з художньої культури як єдиного цілого.

У тридцяті роки були започатковані «літописи», що реєстрували музичні видання та друковані видання образотворчого мистецтва. Але вони не

---

[1] «Календарь искусств»: Еженедельник литературы, театра, музыки, живописи, кино. – Х., 1923. № 1-6.

Театр, литература, музыка, балет, графика, живопись, кино: Иллюстрир. еженедельник. – Х., 1922. № 1-11.

Кіно: Журн. укр. кінематографії. – Х.: Вид-во Всеукр. фото-кіно упр., 1925-1933.

стали повноправними елементами галузевої системи інформації, тому що в першу чергу відповідали інформаційним потребам іншої галузі – книговидавничої. Безумовно, ці видання розглядались і розглядаються як джерела поточної бібліографічної інформації, але тільки тому, що відсутні відповідні галузеві джерела. Слід зазначити, що облік друкованих творів мистецтва обмежувався випуском цих літописів. Інші документні форми творів мистецтва (кінострічки, грамплатівки) не розглядалися як об'єкт бібліографування. Суттєвих змін не відбулося в розвитку системи ПБІ і в повоєнні роки. Не існувало навіть галузевого обліку художніх творів, тексти художніх творів підлягали бібліографічній реєстрації тільки в деяких виданнях, для яких факт їх обліку не був головним. Наприклад, у бібліографічному бюлетені «Литература и искусство народов СССР и зарубежных стран», що видавався ВКП і ВДБІЛ (1957-1984), відбивались тільки переклади художніх творів. Цей бюлетень слід згадати хоча б тому, що була зроблена одна з небагатьох на той час спроб об'єднати в одному бібліографічному виданні документи, що свідчили про цілісність процесів, які відбуваються в художній літературі.

У виданні поєднувалися літературознавчі, мистецтвознавчі публікації і тексти художніх творів. Цей бюлетень був поки що єдиним прикладом поточного проблемно-тематичного покажчика з художньої літератури у вітчизняній бібліографії.

У 50-70-ті рр., до створення галузевої системи інформації з культури та мистецтва, поточні бібліографічні видання випускали універсальні та спеціалізовані бібліотеки, такі як Державна бібліотека ім. В.І. Леніна, Всесоюзна державна бібліотека іноземної літератури, Державна центральна театральна бібліотека, Наукова музична бібліотека, фірма «Мелодія», «Союзатракціон».

Таким чином, галузева система інформації з культури та мистецтва виникла не на пустому місці, а мала досить розгалужену мережу інформорганів. Однак інформаційні, в тому числі і бібліографічні посібники, що виходили, уявляли собою строкату картину. Повноти відображення тематики галузі не було навіть у бібліографічних виданнях. Серед інформаційних видань переважали сигнальні. Видання більш високого рівня: аналітичні, критичні, узагальнюючі, майже не виходили. Жанрове різноманіття інформаційних повідомлень було обмежене бібліографичним описом, індикативними рефератами, реферативними оглядами. Чіткої періодичності у випуску видань не було, тільки декілька інформорганів, таких як ДБЛ, ДЦТБ, випускали бібліографічні посібники щомісячно, інші – нерегулярно. Бібліографічний опис не мав одноманітності, недостатньо була розроблена рубрикація видань, в багатьох виданнях відсутній науково-допоміжний апарат.

Тому перед майбутньою системою інформації з проблем культури та мистецтва постало таке завдання, як наукова розробка раціональної структури видань. Виникла необхідність досягти оптимальної вибірковості кожного

видання, яка повинна була виявитися у серійності видань, систематичності їх випуску, раціональній структурі кожного і чіткій читацькій спрямованості.

У 1972 р. Міністерством культури СРСР була створена галузева система науково-технічної інформації з культури та мистецтва. В розвитку ДСНТІ можна виділити три періоди зростання системної цілісності:

- в 1972-1975 рр відбулось становлення системи в організаційному плані, визначались функції ієрархічних систем;
- 1975-1984 рр. – завершується оформлення галузевої системи наукової інформації з культури та мистецтва як мережі інформслужб різного рівня зі складною структурою, значною кількістю підсистем, що входили до неї. З 1984 р. розвиток системи відбувався повільними темпами.

З одного боку, чітка ієрархічна побудова системи мала позитивний результат, тому що дозволила об'єднати зусилля багатьох бібліотек, інститутів, музеїв та інших закладів культури й мистецтва у справі створення системи інформації. При цій організаційній структурі основні матеріальні ресурси були зосереджені в Москві і використовувалися для розвитоку центрального галузевого органу інформації, створення ж галузевих органів інформації у республіках затрималось через відсутність необхідних коштів.

В Україні лише з 1977-1978 було організовано галузеву систему, спочатку інформації з питань культури та мистецтва на рівні республіканського центру, а потім – на регіональному рівні. Цей процес тривав аж до 1986 року. Досить великий досвід, накопичений ДСНТІ з культури та мистецтва за час свого існування, дозволяє зробити деякі висновки.

1. Створена система сприяла об'єктивному відображенню рівня розвитку культурології та мистецтвознавства у нашій країні та частково за кордоном.
2. Завдяки системі бібліографічних та інформаційних видань НДВ «Інформкультура» здійснилося виділення та впорядкування документного потоку галузі.Стало можливим багатоаспектне розкриття бібліографічними засобами змісту документного потоку галузі, надання споживачам інформації, як у диференційній, так і в інтегрованій формі.
3. Створена система відрізнялась певним динамізмом розвитку: розширенням проблематики бібліографованих джерел, удосконаленням методики складання бібліографічних покажчиків,переходом на нові технологічні процеси їх підготовки та випуску, розвитком міжнародного співробітництва.
4. ДСНТІ з культури та мистецтва мала деякі недоліки. При створенні системи інформації був нечітко визначений об'єкт бібліографування. Поняття «культура та мистецтво» з точки зору Міністерства культури СРСР неадекватне поняттям «культура» та «мистецтво», що існують у науці. Це призвело до роз'єднання інформації за відомчою ознакою, що не відповідало розвитку культури. По суті, створена галузева система інформації з

культури та мистецтва відбивала документний потік культурологічних і мистецтвознавчих публікацій, але не давала уявлення про сучасне художнє життя суспільства, тому що відображала лише частину документного потоку з художньої культури суспільства в друкованій формі.

5. Розвиток культури, зокрема художньої, здійснюється не стільки в регіональному, скільки в національному аспекті, але на цей аспект не зважали і в самій побудові ДСНТІ, і у виробництві поточних бібліографічних покажчиків, у встановленні взаємозв'язку між системою видань «Інформкультури» і виданнями регіональних центрів.
6. Певні недоліки були і в методиці складання поточних бібліографічних покажчиків: потрібне подальше вдосконалення процесів анотування, розширення пошукових можливостей довідкового апарату видань, підвищення оперативності виходу в світ поточних посібників, поліпшення поліграфічного оформлення видань.
7. Створення ДСНТІ з культури та мистецтва мало на меті не лише розвиток поточного бібліографічного обліку в галузі, але й кардинальне вирішення ретроспективного бібліографічного обліку. На жаль, це завдання і нині не вирішене, і однією з причин, на нашу думку, є відсутність кумулятивних покажчиків, щорічників, які повинні складатися на основі поточних покажчиків і бути перехідними посібниками до системи ретроспективних покажчиків з культури та мистецтва.

Іншими інформаційними системами, що забезпечували розвиток художньої культури, стали галузева система інформації з суспільних наук, очолювана Інститутом наукової інформації з суспільних наук (естетика, соціологія культури, психологія художньої творчості, історія художньої культури, літературознавство), галузева система науково-технічної інформації з кінематографії. Декілька галузевих систем інформації, а саме: ДСНТІ з телебачення та радіомовлення, ДСНТІ з громадського будівництва та архітектури частково забезпечували інформаційні потреби галузі художньої культури.

Слід відзначити, що всі ці галузеві системи були побудовані за єдиним принципом- жорсткого централізму і ніби віддзеркалювали тоталітарний принцип побудови Радянського Союзу – могутній центр та слабкі регіони. В Москві були зосереджені всі галузеві центри, основні матеріальні ресурси галузі, що дозволяло тільки там вести широку видавничу роботу, впроваджувати нові інформаційні технології. Та на жаль, весь цей могутній потенціал використовувався не на вдосконалення всієї інформаційної структури галузі загалом, а на розвиток діяльності центрального галузевого органу.

Ось чому створення повноцінної системи інформації з художньої культури в республіках, зокрема в Україні, відбувалося такими повільними темпами, що розпад Радянського Союзу, розбудова України як самостійної держави застали цей процес майже на самому початку.

Художній потенціал України надзвичайно високий і грунтується на багатовіковій культурі народів, що населяють нашу країну, тому дуже важливим є створення ефективної системи інформаційного забезпечення культурного процесу на сучасному етапі.

Насамперед необхідно виділити такі провідні напрями розвитку системи ПБІ з художньої культури в Україні:

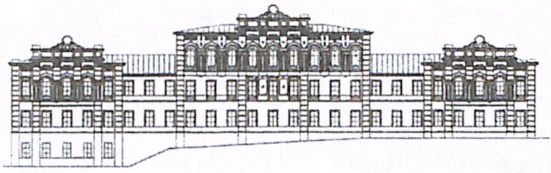
- потрібно побудувати таку систему ПБІ, яка б могла забезпечити цілісний бібліографічний облік усіх видів документів, які функціонують у галузі незалежно від матеріального носія;
- другий напрям розвитку системи ПБІ – комлексне бібліографічне забезпечення мистецтва, формування функціональних блоків бібліографічної інформації з окремих видів мистецтва;
- третій напрям – бібліографічне забезпечення проблем національної своєрідності розвитку художньої культури.

Наведені напрями розвитку системи ПБІ з художньої культури є пріоритетними: тільки визначення оптимальних пропорцій у розвитку кожного з них і їх науково обгрунтоване регулювання забезпечать ефективність функціонування системи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Адайкіна О.О. Удосконалення поточної бібліографічної інформації з питань кіномистецтва // Бібліотекознавство і бібліогр. – Вип.28. – Х., «Вища школа», 1988. – С. 48-52.*
2. *Лаптева Т.И. Информационное обеспечение и координация в сфере культуры // Библиотековедение. – 1995. – № 1. – С. 128-130.*
3. *Тихонова Л.Н., Смирнова И.П. Взаимодействие информцентров по культуре и искусству национальных библиотек стран СНГ по формированию единого информационного и культурного пространства // НТИ-95: Информационные продукты. Процессы и технологии- Information products, processes and technologies: Материалы конференции (Москва, 19-20 окт.1995 г.) / ВИНИТИ. – М., 1995. – С. 104-105.*
4. *Пацко М.С. Місце поточних галузевих покажчиків в системі бібліографічних видань з мистецтва // Бібліотека і бібліотечна професія в умовах інформатизації суспільства. – К., 1993. – С. 88-89.*
5. *Шульгіна В. Історичні аспекти національної музичної бібліографії // Національна бібліографія України: Стан і тенденції розвитку. – К., 1995. – С. 133-136.*

Надійшла до редколегії 27.11.2000 р.

3

Документознавство

УДК 378.01

О.Г. РОМАНОВСЬКИЙ

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО КЕРІВНИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЙОГО ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядається необхідність формування інформаційної культури керівника в постіндустріальному суспільстві для забезпечення ефективного виконання управлінських функцій. Розкриваються зміст поняття інформаційної культури та підходи до її формування як важливої практичної складової управлінської культури майбутніх інженерів-керівників. Теоретичні положення ілюструються прикладами з практики Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Настає століття інформаційних технологій, що значно вплине на характер діяльності практично всіх фахівців. Управлінська діяльність, яка повинна певною мірою інтегрувати, спрямовувати дії багатьох людей, за цих умов також не може залишатися незмінною. У структурі професіоналізму керівника все більшого значення набуває інформаційна культура, як одна з найважливіших вимог до фахової компетентності і тому вона повинна бути невід'ємним елементом фахової підготовки.

Поширення комп'ютерної техніки і засобів телекомунікацій сприяло бурхливому розвиткові інформаційних технологій і подальшій глобалізації політичних, економічних, культурних та інших міжнародних відносин. Це, в свою чергу, створило нові перспективи для всіх сфер людської діяльності. Розвиток, що вже відбувся у сфері інформаційних технологій – це лише початок змін в ідеології, розумінні та усвідомленні значення і можливостей інформації, техніки і технології засобів зв'язку. Все це нас чекає в найближчому майбутньому, але воно вже описано одним із видатних керівників кінця XX ст., засновником і президентом всесвітньо відомої корпорації MICROSOFT Біллом Гейтсом [1]. Використовувані ним поняття інформаційної магістралі, можливості розвитку дистанційної освіти, керування підприємствами з великих відстаней, нових понять бізнесу з застосуванням інформації тощо розкривають тільки деякі перспективи розвитку постіндустріального суспільства. Зазначені переваги інформаційного устрою сприяють виникненню нових визначень і понять, одним із яких є поняття інформаційної культури. На жаль, воно ще не має загальновживаного тлумачення. Наприклад, О.О. Хмельницький дає таке трактування: «Інформаційну культуру спеціаліста можна визначити як сукупність загальноосвітніх і ву-

зькоспеціальних знань, умінь і навичок роботи з інформацією, необхідних йому для якісного виконання своїх фахових обов'язків».

До структури інформаційної культури, на думку О.О. Хмельницького, «… окрім загальних знань, умінь і навичок обробки інформації, входять знання, уміння і навички роботи з інформацією певної тематичної спрямованості. Адже, як свідчить практика, фахівець, що обробляє науково-технічну інформацію, навряд чи буде в змозі так само якісно обробляти інформацію суспільно-політичного змісту, і навпаки» [2, С. 392].

На нашу думку, тут дещо спрощено розглядаються функції, пов'язані із застосуванням інформації та інформаційних технологій, володіння якими і є ознакою інформаційної культури. Зрозуміло, що дати сьогодні ідеальне визначення поняття інформаційної культури практично неможливо ще й внаслідок його розвитку, що відбувається. Тому і запропоноване нижче визначення не претендує на повноту і вичерпний зміст.

Інформаційна культура, на наш погляд – це мінімальні обсяг і рівень знань, умінь і навичок, необхідних для роботи з інформаційними потоками, для використання засобів збору, збереження, обробки, прийому/передачі, подання та аналізу інформації.

Кожна сфера людської діяльності висуває до інформаційної культури фахівця свої специфічні вимоги. Розглянемо, який рівень інформаційної культури необхідний сучасному керівникові. Для цього визначимо характер і склад інформаційних потоків, використовуваних ним в управлінській діяльності, і розподілимо їх на внутрішні та зовнішні.

Внутрішні:

1) оперативні дані про поточну виробничо-господарську діяльність підприємства;
2) фінансові документи;
3) накази і розпорядження;
4) результати аналізу діяльності підприємства;
5) інформаційна підтримка процесів підготовки і прийняття раціональних управлінських рішень;
6) матеріали перспективного характеру, пов'язані з розробкою планів стратегічного розвитку підприємства тощо.

Зовнішні:

1) результати маркетингових досліджень і дані про ситуацію на внутрішньому та зовнішніх ринках;
2) інформація про зміни фінансової політики держави (рівень інфляції, податкове законодавство, облікова ставка та ін.);
3) матеріали для підготовки і проведення ділових зустрічей і переговорів, їхні результати;

4) інформація про загальну політичну і соціально-економічну ситуацію в країні тощо.

Засоби роботи з інформаційними потоками дуже різноманітні. Відповідно до їхнього призначення і характеру розрізняють три основні класи. Перший із них складають джерела інформації, до яких належать:

1) засоби масової інформації (газети, журнали, телебачення і радіомовлення тощо), які є джерелами збору інформації, зовнішньої відносно даної організації;
2) довідники, посібники, енциклопедії, загальні, універсальні та спеціалізовані словники, навчальну та монографічну літературу. Ці джерела теж спрямовані на одержання зовнішніх потоків інформації і є важливими засобами її збору;
3) реклама має подвійну природу: канал передачі інформації про дане підприємство та його продукцію, спрямований на зовнішню контактну аудиторію., з іншого вона є каналом отримання зовнішніх інформаційних потоків, зокрема через засоби масової інформації;
4) соціологічні опитування забезпечують збір інформації про потреби цільової аудиторії, її ставлення до підприємства та його продукції. до цього джерела слід також віднести результати обробки й аналізу отриманої інформації;
5) звіти на паперових носіях і фінансові документи є джерелом і водночас інструментом збору та передачі внутрішньої інформації про виробничо-господарську діяльність підприємства, її обробку та аналіз. взагалі вони є дещо застарілим інструментом роботи з інформацією й у деяких організаціях уже сьогодні заміняються на безпаперові, електронні варіанти документів.

Другий клас засобів роботи з інформаційними потоками складають технічні пристрої різноманітного призначення.

Перша група – комп'ютерна техніка, яка є найпотужнішим засобом обробки даних і являє собою повний комплекс інструментів для роботи з різноманітними потоками інформації.

Друга група – телекомунікаційні системи та устаткування, спрямовані переважно на отримання та передачу інформації за допомогою швидкісних каналів супутникового зв'язку та оптоволоконних кабельних мереж. Інструментами отримання й передачі можуть слугувати супутникові антени, мережне устаткування комп'ютерної техніки, устаткування для проведення телемостів, зв'язку з глобальною комп'ютерною мережею INTERNET та ін.

До цієї ж групи належать засоби телефонного та факсимільного зв'язку, сучасні засоби мобільного зв'язку, які інколи ще вважаються самостійною групою. Вони являють собою інструменти для роботи з внутрішніми та із

зовнішніми потоками інформації і спрямовані переважно на збирання та прийом/передачу інформації.

Третій клас засобів роботи з інформаційними потоками складають сучасні інформаційні технології. У вузькому розумінні – це прикладне програмне забезпечення, а в широкому – також бази і банки даних і знань, настільні видавничі системи, графічні редактори та ін.

Узагальнено інформаційні потоки та зазначені засоби їхньої обробки утворюють своєрідне інформаційне поле, в якому відбувається управлінська діяльність керівника *(Рис. 1)*.

Засоби роботи з потоками інформації, що стосуються перших двох з розглянутих класів, крім названих функцій, виконують також функцію отримання інформації. Важливість цієї функції полягає в тому, що вона дозволяє керівникові отримати узагальнені результати опрацювання інформації, що можуть бути подані у зручнішій для нього формі – текстовій, графічній, табличній тощо.

Рис. 1. *Інформаційне поле управлінської діяльності керівника*

Найважливішим з усіх зазначених засобів роботи з інформаційними потоками нині є комп'ютерна техніка, яка охоплює найрізноманітніші сфери людської діяльності. В даний час без елементарного володіння комп'ютер-

ними знаннями спеціалістами багатьох професій, зокрема менеджерами різного рівня і призначення, неможливо забезпечити високу ефективність діяльності. За допомогою комп'ютерів керівники успішно здійснюють пошук, обробку й аналіз необхідної інформації, що надає можливість своєчасного прийняття раціональних управлінських рішень, удосконалює спілкування з діловими партнерами та ін.

Крім того, засоби обчислювальної техніки і розвиток інформаційних технологій фактично революціонізували всі сфери суспільного виробництва, науки, культури, освіти і навіть суспільно-політичного життя. Це привело до формування якісно нового етапу в розвитку людської цивілізації. Індустріальний етап поступається місцем постіндустріальному, який отримав назву інформаційного. Йдеться не лише про зміну пріоритетів розвитку, але й про глибокі зміни в підходах до організації та усвідомлення відносин у системі «людина-суспільство-природа-техносфера».

Як відзначає Т.П. Вороніна, «… якщо в аграрному суспільстві економічна діяльність була пов'язана з виробництвом продуктів харчування, а обмежувальним чинником була земля, в індустріальному суспільстві головним було виробництво товарів, а обмежувальним чинником – капітал, то в інформаційному суспільстві основною економічною діяльністю є виробництво і використання інформації для ефективного функціонування інших форм виробництва, а обмежувальним чинником стають знання. Якщо в індустріальному суспільстві центральними змінними були праця і капітал, то в постіндустріальному суспільстві – інформація і знання, що заміщають працю як джерела доданої вартості» [3, С. 197].

Ці обставини нагально потребують змін стосовно змісту і технологій навчання, в першу чергу у системі професійної освіти. Зауважимо, що швидке старіння знань та їхнє часте оновлення приводять до необхідності неперервної освіти і самоосвіти спеціаліста протягом усього активного трудового життя. При цьому особливо підвищується роль його інформаційної культури, яка сприяє високій ефективності не лише професійної діяльності фахівця, а й власне його самоосвіти. Саме такий підхід сприятиме формуванню справжнього професіоналізму майбутнього фахівця як гармонійної всебічно розвиненої творчої особистості.

Як справедливо зазначає відомий дослідник проблем філософії освіти В.О. Кудін, «… професійна освіта сьогоднішнього виправдає себе лише за умови підготовки спеціаліста широкого мислення, високої культури та моралі, який зуміє орієнтуватися на те можливе нове, що пропонуватиме життя.» [4, С. 14].

Забезпечення сучасної інформаційної культури як найважливішої складової професіоналізму стало одним з основних компонентів системи підготовки інженерних кадрів у Національному технічному університеті «Хар-

ківський політехнічний інститут». Це повною мірою стосується і їхньої підготовки до майбутньої управлінської діяльності. Наш університет, один із найстарших вищих технічних навчальних закладів України, завжди прагнув до оснащення навчального процесу сучасною обчислювальною технікою, її освоєння і широкого використання в сфері освіти та наукових досліджень. Комп'ютерний парк сьогодні налічує понад три тисячі одиниць обчислювальної техніки, які залучені до локальної мережі університету і мають можливість виходу в глобальну комп'ютерну мережу Internet. Завдяки цьому студенти, викладачі та науковці можуть широко і плідно користуватися світовими інформаційними ресурсами.

Університет має також мейнфрейм компанії ES (Німеччина), що являє собою потужну обчислювальну машину, яка за своїми можливостями істотно перевищує сучасні персональні комп'ютери. Крім навчального інструменту, він використовується для роботи з базами даних у системі клієнт-сервер, у створенні віртуальних терміналів, для роботи складних обчислювальних процесів, наукових досліджень і вирішення теоретичних і прикладних завдань, що постають перед ученими, викладачами, студентами та аспірантами університету.

У структурі університету нещодавно організовано факультет інформатики й управління, сама ідеологія якого базується на поєднанні фундаментальної підготовки, потужних інформаційно-комунікаційних технологій, теоретичного і практичного менеджменту та їхнього ефективного використання в навчальному процесі. Факультет утворений на базі кафедр автоматизованих систем управління, системного аналізу і управління, стратегічного управління, що раніше входили до складу інженерно-фізичного факультету, який завжди посідав особливе місце в університеті. Викладачі й науковці цього факультету виступали піонерами в розробці і широкому впровадженні перспективних освітніх технологій, в органічному поєднанні освіти, науки і виробництва.

Вважаємо символічним, що саме на новому факультеті була створена й кафедра педагогіки і психології управління соціальними системами. Така концентрація інтелектуальних, інформаційних і матеріально-технічних ресурсів дозволить формувати найсучаснішу інформаційну культуру майбутніх керівників-лідерів, готувати яких і покликана нова кафедра. Така культура дозволить випускникам успішно керувати підприємствами, організаціями, фірмами, іншими структурами виробничо-господарського, комерційного, науково-технічного, політичного, соціального характеру тощо на основі сучасних соціально-психологічних підходів, методів системного аналізу та стратегічного управління.

Провідні фахівці факультету: професори М.Д. Годлевський, О.С. Куценко, В.Я. Заруба, В.Г. Баженов та ін. своєчасно усвідомили важливість і

необхідність серйозної комп'ютерної підготовки майбутніх управлінців. Саме вони виступили ініціаторами створення спеціалізації з інформаційних систем у менеджменті для цілої низки спеціальностей.

На кафедрах, що здійснюють підготовку фахівців у сфері управління, передбачено викладання таких базових дисциплін, як менеджмент, маркетинг, основи економічної теорії, світова економіка і міжнародні економічні відносини, макро- та мікроекономіка, теорія прийняття рішень, бюджет і податки, облік і аудит, фінанси і кредит, статистика, державне регулювання і управління, соціально-економічні процеси, економіка підприємства, а також моделювання систем, техніка і технологія галузі. Крім дисциплін, що стосуються безпосередньо спеціальності, викладається також цикли гуманітарних дисциплін та дисциплін, призначених для формування комп'ютерної та інформаційної культури майбутніх фахівців.

Останній цикл передбачає глибоке професійне оволодіння майбутніми фахівцями сучасними інформаційними технологіями. Він побудований на принципах наскрізної комп'ютерної підготовки. Тому спектр дисциплін, що входять до нього, є досить широким. Зокрема, на першому курсі передбачається вивчення основ інформатики, сучасних операційних систем, таких як MS-DOS, Windows 95/98/NT, UNIX, Novell Netware, а також прикладного програмного забезпечення MS Office. У подальшому серед дисциплін, що формують професійну інформаційну культуру майбутнього керівника, можна зазначити технологію автоматизованого управління інформацією, проектування економічних інформаційних систем, баз та банків даних і знань, в тому числі з використанням таких потужних сучасних засобів, як Oracle, MS SQL Server, FoxPro тощо. Вивчаються також Internet- та Intranet-технології, їх застосування для отримання необхідної інформації та створення систем електронної комерції.

Фахівці кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами університету на реалізацію інноваційної концепції автора [5] здійснюють наукові дослідження і розробки зі створення системи цілеспрямованої підготовки майбутніх інженерів до управлінської діяльності, а також виявлення та відбору потенційних лідерів з метою професійної підготовки їх як майбутніх керівників.

Ця робота проводиться завдяки застосуванню існуючих та розробці оригінальних методів психодіагностики особистості і має на меті виявлення і диференціацію індивідумів, найбільш схильних (з урахуванням природних здібностей) до одного з чотирьох основних видів інженерної діяльності: конструкторської, технологічної, дослідницької та управлінської. Виявлення ж особистостей з яскраво вираженими лідерськими здібностями має сприяти успішній підготовці висококваліфікованих конструкторів-лідерів, технологів-лідерів, дослідників-лідерів та керівників-лідерів. Такий підхід

дозволяє індивідуалізувати навчально-виховний процес та істотно підвищити його ефективність.

Важливо підкреслити значення фундаментальної гуманітарної підготовки інженерних кадрів, подолання технократичного підходу до їх формування. В університеті протягом тривалого часу приділяється пильна увага цьому питанню. Завдяки зусиллям професорів Ю.Т. Костенка, С.І. Богомолова, А.О. Мамалуя, В.О. Євстратова та інших розроблено відповідну концепцію, реалізацію якої покладено на створений в університеті Національний центр гуманізації інженерної освіти. Якщо у вищих навчальних закладах інженерно-технічного профілю на вивчення дисциплін гуманітарного циклу відводиться приблизно 10-12 % навчального часу, то навчальними планами нашого університету на ці цілі, з урахуванням різноманітних факультативів та дисциплін вільного вибору, передбачається десь 25-30 %.

Особливого значення набуває викладання на молодших курсах основ психології і педагогіки, а на старших – спецкурсу з психології управління. Розробляються та у експериментально викладаються й інші дисципліни, орієнтовані спеціально на майбутніх керівників. Вони розкривають зміст управлінської діяльності, зокрема питання технології управління, культури, етики управління та ін. аспекти керування.

Вся ця робота, в тому числі й формування інформаційної культури майбутнього керівника, мають сприяти підготовці управлінських кадрів нової формації, здатних забезпечити подолання сучасної кризової ситуації, економічне та духовне відродження України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Гейтс Б. Дорога в будущее. CD версия книги. – М., 1997.*
2. *Хмельницький О.О. Інформаційна культура сучасного фахівця // Творча особистість у системі неперервної професійної освіти: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Х.: ХДПУ, 2000. – С. 390 – 393.*
3. *Воронина Т.П. Перспективы образования в информационном обществе / Философия образования. – М.: Фонд «Новое тысячелетие», 1996. – С. 194-200.*
4. *Кудін В.О. Освіта в інформаційному суспільстві. – К.: Телепрескорпорація «Республіка», 1998. – 152 с.*
5. *Романовський О.Г. Проблема формування особистості керівника в сучасній професійній школі // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи / За ред. І.А. Зязюна. – К., 2000. – С. 543-564.*

Надійшла до редколегії 10.11.2000 р.

УДК 002.2:658.386(477)

С.В. СИЩЕНКО

КОРПОРАТИВНИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ ДЛЯ КНИЖКОВОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Обгрунтовується необхідність корпоративного підходу, тобто об'єднання професійних інтересів суб'єктів книжкової справи як чинника концептуального переосмислення змісту та структури вищої книгознавчої освіти України

Концептуальне переосмислення змісту та структури вищої книгознавчої освіти викликане суттєвими змінами в сучасному розвитку національного книговидання, книжкової торгівлі, бібліотечної і бібліографічної діяльності, які розглядаються як єдина потужна система взаємодіючих галузей книжкової справи України. Інтеграційні процеси в науковій і практичній підсистемах книжкової сфери потребують відповідних зусиль в створенні корпоративного підходу в підготовці фахівців книгознавчого профілю, тобто спільності професійних інтересів усіх суб'єктів книжкової справи – книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання. .

Ще донедавна в Україні існував чіткий розподіл функцій між структурами книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання, між видавцями, книготорговцями і бібліотечними працівниками. Нині відбувається певна реструктуризація в книжковій справі, де переважають правила індивідуалізму і користі [1, С. 119]. Якщо система бібліотек України фактично лишилася державною, то багато підприємств книжкової торгівлі, в тому числі і бібліотечні колектори, були або закриті, або приватизовані. Серйозні деформації відбулися в книготоргах та оптових базах. Державні бібліотеки змушені діяти на одному полі з переважно недержавним видавничим сектором і з напівдержавною книжковою торгівлею, оптовими структурами, книжковими магазинами, які розглядають книгу перш за все як товар, який приносить значний прибуток, і не піклуються про якість книжкової продукції. У цій ситуації бібліотечні працівники змушені самостійно вивчати книжковий ринок, здійснювати пошук необхідних видань за найнижчими цінами та ін. Відповідно сегментацію книжкового ринку здійснюють видавництва, формуючи видавничий «портфель», а також оптові й роздрібні розповсюджувачі книг.

Нині усвідомлюється необхідність розвитку книжкової справи за правилами корпоративного співтовариства, що дозволить узгодити правила гри

для видавців, книготорговців і бібліотекарів, розподілити обов'язки між ними і визначити систему відносин, що створює єдиний нормативний та інформаційний простір [10, С. 120; 18, С. 140].

Видавництва, книжкові магазини і бібліотеки мають спільний об'єкт діяльності – книгу. Перші – її створюють, другі – розповсюджують, треті – організують використовування. У цих процесах теж багато спільного, зокрема, отримання інформації про ту чи іншу необхідну книгу чи про новинки; створення каталогів, баз і банків даних видавництв, бібліотекарів, магазинів, бібліотек; вивчення інтенсивності книговикористання та ін.

Бібліотеки і книжкові магазини мають одну мету – доведення книги до користувача, читача. І бібліотеки, і магазини є посередниками між видавництвами і покупцями. І ті й інші надають послуги. Процеси формування асортименту книжкового магазина і бібліотечного фонду подібні, оскільки і магазин, і бібліотека зважають на попит читача-покупця, регіональність, інфраструктуру, національні, мовні особливості, соціальний статус і вік передбачуваного і реального споживача та ін. Їх поєднує також нестача власних оборотних коштів для формування фондів, які б задовольняли потреби читачів, площ і фінансів для оснащення матеріально-технічної бази установи новітніми технологіями та обладнанням. Дещо відрізняється лише завершальний етап – магазини пропонують книги читачам за власні кошти на безтермінове користування, бібліотеки ж видають книги на певний термін за гроші бюджетні, державні або спонсорні [3, С. 112].

Суб'єкти книгорозповсюдження, окрім продажу книг через книжкові магазини, видавництва, бібколектори, магазини «Книга – поштою», книжкові клуби і магазини загальної торгівлі, обов'язково враховують комплектування фондів бібліотек, яке завжди посідало значне місце у книжковій торгівлі. За радянських часів бібліотеки купували близько 20 % книг. І нині існують можливості успішної взаємодії видавництв і книготорговельних фірм з бібліотеками в сфері комплектування їх фондів.

Українські бібліотеки традиційно були й лишаються основними замовниками і покупцями книг, здійснюють їхнє збирання, обробку, зберігання і надання у громадське користування. Ця тенденція характерна і для світового бібліотечного співтовариства загалом. У багатьох країнах з розвинутою видавничою індустрією, стверджує Б.В. Ленський, бібліотеки є активними учасниками книжкового ринку. На відміну від індивідуальних покупців вони ідентифікують те, що у книжковому маркетингу визначається як організований, або інституціональний покупець [6, С. 101].

І.В. Ейдемиллер розглядає комплектування бібліотек як стабільну і перспективну сферу книжкового бізнесу [12, С. 139]. Цю тезу він обгрунтовує таким чином: бібліотеки є найбільш розвинуті порівняно з іншими учасниками книжкового ринку в оволодінні новими технологіями; нині

йде реформування системи фінансування комплектування бібліотек; незважаючи на труднощі у фінансуванні, бібліотеки комплектують 8 % нових видань [12, С. 139-140].

Книга лишається основним об'єктом бібліотечної діяльності. Саме бібліотеки організують її читання. Аналіз нових надходжень в бібліотеки Харківського регіону свідчить про те, що частка книг тут становить 70 %. У складі бібліотечних фондів вони складають 80 %. Однак цей потік в бібліотеки системи Міністерства культури і мистецтв України в 1999 р. через фінансові труднощі порівняно з 1990 р. скоротився майже втричі. Такий стан характерний і для бібліотек Росії, де 80-90 % виданих нових книг відсутні не лише в бібліотеках, але й на території багатьох регіонів навіть в одному примірнику. В 1997 р. у центральні універсальні наукові бібліотеки Російської Федерації надійшло менше 10 % усіх виданих тут книг і брошур [6, С. 102].

Американські джерела свідчать про те, що продаж бібліотекам США складає 8-10 % від загального продажу книг. При нинішньому обігу книжкової торгівлі США (за даними Асоціації американських видавців він склав у 1999 р. близько 24 млрд. дол.), продаж книжкової продукції бібліотекам США можна оцінити не менше 2 млрд. дол. [6, С. 102]. Для деяких видів літератури саме бібліотеки, а не книжкова торгівля, складають основне ядро ринку. Це наукові видання, перші романи молодого письменника, збірки віршів, дитячі книги, видання, що зацікавлюють лише невеликі читацькі групи та ін. Тому існує думка, що саме «бібліотека є безпосереднім союзником видавництв у виконанні останніми культурної місії» [6, С. 102].

Ще одна перевага роботи видавництв з бібліотеками полягає в тому, що бібліотека при комплектуванні фондів орієнтується не лише на нові книги і бестселлери. Асортимент продукції, яку купують бібліотеки для докомплектування свого фонду, значно ширший, він включає також і книги, що були видані в минулі роки, але зберегли свою актуальність і цінність. Бібліотеки при комплектуванні своїх фондів саме купують книги, а не беруть їх на комісію або реалізацію з можливістю у майбутньому повернути товар видавцеві [6, С. 102].

Взаємодія бібліотеки з організаціями, що видають і розповсюджують книги, в процесі комплектування її фонду нині, як свідчать фахівці, є визначальною домінантою [4, С. 137]. Сьогодні багато бібліотек різного рівня шукають форми співробітництва з видавничими і книготорговельними структурами [4, С. 139]. Це – виставки-ярмарки, організовані бібліотеками з урахуванням інтересів видавців і користувачів. Зазначеним заходам передує підготовка аналітичних матеріалів, що відбивають рейтинг друкованої продукції різних видавництв серед читачів бібліотек, аналіз їхньої цінової політики і доступності видавничих цін для бібліотек. Готуються зведені каталоги видань, що відображають книговидавничу діяльність в регіоні. Обласні

бібліотеки є депозитаріями місцевих і краєзнавчих видань, виконують меморіальну функцію стосовно діяльності конкретних видавництв, зберігаючи колекції їх видань протягом усіх років існування. На відміну від видавничих архівів, бібліотеки організовують виставки нових видань для читачів, створюють бібліографічні посібники, всебічно рекламують і пропагують видавничу марку, надають через Інтернет доступ до електронного каталога, що відбиває нові надходження видань у бібліотеки. І видавці, і книготорговці, і бібліотекарі зацікавлені в розвитку національної системи інформаційного, зокрема бібліографічного забезпечення, книговидавничої і книготорговельної діяльності. Між книгознавством і бібліографією, як відомо, існує давній генетичний зв'язок. Формування теоретичних концепцій книгознавства і бібліографознавства започатковане ще в XIX - першій третині XX ст. і здійснюється на базі взаємовпливу і взаємозбагачення [5].

В умовах створення корпоративної системи книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання та єдиного інформаційного простору бібліографічна інформація (видавнича, книготорговельна і бібліотечна) може виконувати об'єднуючу функцію, оскільки вона необхідна і авторам, і видавцям, і книготорговцям, і покупцям, і читачам, і бібліотекарям.

Співробітники бібліотек, видавництв, книжкових магазинів здійснюють бібліографічний моніторинг книжкового ринку. Бібліотеки це роблять для замовлення книг для комплектування свого фонду, видавництва – для отримання даних з метою формування видавничого портфеля, книжкові магазини – для визначення перспектив закупівлі і продажу. Зростаюче тематичне розмаїття видавничої продукції, з одного боку, та різноманітні запити читачів, покупців, що постійно ускладнюються, з іншого, нині суттєво загострили проблему інформаційного забезпечення книжкового процесу. Таких фахівців готують саме факультети бібліотечно-інформаційного профілю вузів культури України, що свідчить на користь системної підготовки книгознавців-бібліографів у цих освітніх закладах. Це тим важливіше в умовах створення єдиного інформаційного простору, застосування Інтернет-технологій у книжковій сфері. Книжкові структури і користувачі відчувають гостру нестачу наукової інформації у традиційній та електронній формі в книжковій сфері [11, С. 129]. Тому існує необхідність в створенні Міжнародного інформаційного центру для бібліотек, видавництв і книжкової торгівлі, завданням якого могло б бути надання інформації про наявність ресурсів як в електронній, так і в друкованій формі, виконання замовлень бібліотек і наукових установ на придбання літератури. Зазначену функцію могла б виконувати й Книжкова палата України.

Сьогодні українські бібліотеки змушені самостійно здійснювати обробку куплених ними книжкових видань, оскільки провідні бібліографічні агентства (Книжкова палата України, Національна бібліотека ім. В.І. Вернад-

ського, Національна парламентська бібліотека) не забезпечують бібліотеки оперативними бібліографічними записами. Це призводить до дублювання, витрат значних коштів на каталогізаційні процеси. Для вдосконалення цієї роботи пропонується запровадити інформаційну технологію підготовки перспективних бібліографічних записів у зведеному тематичному плані (ЗТП) випуску літератури. Він складається з системи бібліографічних записів книг (електронних видань), що плануються видавництвами до випуску, оснащених довідково-пошуковим апаратом, що дозволяє здійснити пошук і замовлення необхідних користувачеві видань. ЗТП публікується у паперовій формі і на сайті www.cknb.ru в електронній формі з дотриманням вимог існуючих норм щодо підготовки бібліографічних записів [9, С. 104]. Видавці зацікавлені у відновленні ЗТП з таких причин: а) планування продажу на основі зібраних замовлень по ЗТП, вимагання ємності книжкового ринку; б) замовлення по ЗТП забезпечує гарантований прибуток видавцеві; в) ефективне книгорозповсюдження на регіональних книжкових ринках, збільшення тиражів видань; г) підвищення з цієї причини доходу видавця; д) забезпечення зворотного зв'язку від покупця до видавця, оперативна реакція видавця на розпродаж книг, планування постійного додрукування книг, повноцінне інформування про плани випуску книг, рекламний ефект, організація сумісної з колектором рекламної кампанії з просування на ринок літератури; є) гарантоване замовлення на літературу допомагає видавцеві планувати зниження відпускних цін на видання, що сприяє збільшенню товарообігу.

Економічна зацікавленість видавців у системі зведеного тематичного планування дозволяє впроваджувати з її допомогою бібліотечні правила і нормативи. Бібліотекам ЗТП забезпечує: вирішення завдань одночасного отримання нових надходжень книг і відповідних бібліографічних записів; зниження витрат на бібліографічну обробку; підвищення ефективності бібліотечного обслуговування; гарантоване отримання необхідних книг; ефективніше планування розвитку фондів (колекцій) [9, С. 105].

Таким чином, ЗТП необхідні для всіх суб'єктів книжкового ринку - видавців, продавців, бібліотекарів, бібліографів. Наявність у Зведеному тематичному плані бібліографічних описів з детальними анотаціями книг дозволяє оцінити ту чи іншу книгу. Підготовка, розповсюдження і використання бібліографічної інформації на заплановані до випуску книжкові видання (перспективна бібліографія) має бути обов'язковим атрибутом книжкової справи, здійснювати яку повинні бібліографи-професіонали.

Усі учасники книжкового процесу мають справу з книготорговельними каталогами, що містять декілька сотень і тисяч книг, які можна замовити. В останні роки значного поширення набули національні інформаційні системи «Книги в наявності та друку», які розглядають як один із основних засо-

бів інформаційного забезпечення книжкової торгівлі. Електронний варіант каталога відбиває, як правило, до 70 % книг, що на ринку, містить актуальну оперативну інформацію про книги, які готуються до друку, а також відомості про видавництва і книготорговельні організації-учасниці даного каталога. Розповсюджується електронний каталог на дискетах або за допомогою електронної пошти. Демоверсія каталога розміщується в Інтернеті. Електронний каталог розповсюджується як бази даних, має пошуковий механізм, дозволяє шукати інформацію про книги за автором, назвою, видавництвом, книгорозповсюджувачем, тематикою, видами видань, окремими словами, ISBN [6; 8].

Однак за каталогом «Книги в наявності та друку» не можна замовити і отримати книгу, для цього існують книготорговельні каталоги, що виконують довідково-інформаційну функцію і допомагають відслідковувати книжковий ринок. Представлена в каталозі інформація про видавництва і книготорги (адреси, телефони, електронна пошта), надає можливість оперативно отримати необхідні книги. Видавці, книготорговці і бібліотечні працівники, використовуючи каталог, можуть відстежити кон'юнктуру книжкового ринку, оперативну й актуальну інформацію про те, що готується до друку або планується у видавництвах країни; вивчати попит на книги певних авторів і тематики; визначати спектр цін, за якими одні і ті ж книги продаються у різних книготорговців, і адреси, де ці книги можна придбати; швидкість продажу книг та ін. Нині основними користувачами системи «Букс ін прінт», як свідчать дослідження, є бібліотеки, а також Інтернет-магазини [8, С. 108].

Нові інформаційні та комунікаційні технології широко використовуються в книжковій сфері. Одним із сучасних засобів корпоративності, тобто об'єднання видавців, книготорговців і бібліотечних працівників, є Інтернет-технології, які дозволяють виготовляти, розповсюджувати і використовувати електронні книги. Вони є перспективним засобом замовлення і продажу традиційних книг. Кількість видавничих, книготорговельних і бібліотечних установ, що мають вихід в Інтернет, постійно зростає. Сьогодні вихід в Інтернет мають більше 300 видавничо-книготорговельних організацій Росії [2, С. 108]. Експерти передбачають, що в найближчі два-три роки відбудеться різке збільшення кількості організацій, що матимуть доступ в Інтернет, і порушують питання щодо необхідності створення світового каталога у мережі Інтернет для розвитку книжкового бізнесу. Комп'ютеризація книжкової торгівлі значно підвищує її ефективність, дозволяє оперативно оновлювати асортимент видань, контролювати товарні запаси [1, С. 121].

За оцінками експертів, загальний обсяг продажу в комп'ютерній мережі до кінця 2000 р. складав більш $ 400 млрд., а до кінця 2002 р. – більше одного трлн. доларів. Відома американська фірма Amazon.com реалізує книжкову продукцію на сотні мільйонів доларів і продовжує нарощувати свій това-

рообіг [2, С. 109]. Видавництво за допомогою Інтернет працює цілодобово без участі продавців, забезпечує продаж книг без посередників, що дає можливість продавати товар за більш нижчими цінами. Інформація в Інтернет може змінюватись настільки швидко, наскільки фірма вважатиме за потрібне. Ця технологія дозволяє скоротити витрати, пов'язані з реалізацією продукції, її рекламою, значно розширює географію збуту забезпечує збільшення обсягів продажу і кількість покупців [2, С. 109]. Сучасний електронний каталог – це Web-сайт, на якому міститься каталог товарів і віртуальний «Візок» покупця, куди він ці товари збирає. Сплата товарів і послуг може здійснюватися готівкою або за допомогою кредитної картки. Віртуальна книжкова торгівля вже через декілька років може стати домінуючим елементом у книжковій торгівлі, вважають фахівці [2, С. 111]. Закономірно, що до цього повинні готуватися і видавці, і книготорговці, і бібліотечні працівники України, чому сприятиме спеціальний курс «Книготорговельні ресурси Інтернет».

Організовуючи громадське користування (читання) книгами, проводячи презентації книг, зустрічі з авторами, бібліотеки забезпечують зворотній зв'язок між автором, видавцем і читачем. Як стверджує М.Ф. Ненашев, сьогодні видавець стає все більше відірваним від читача і регіонів, оскільки залежить від численної армії оптовиків, посередників, тому не здатний самостійно й об'єктивно впливати на процеси, що відбуваються на книжковому ринку [7, С. 142]. Видавець може отримати інформацію про якість виданої книги лише тісно співпрацюючи з книгорозповсюджувачами і бібліотечними працівниками.

Бібліотеки, крім того, часто є видавцями і книгорозповсюджувачами. Видавнича діяльність бібліотек - важливий напрям їхньої роботи. Бібліотеки видають: збірки наукових праць, наукових конференцій, монографії, наукову літературу, довідкові видання, різноманітні бібліографічні та інформаційні матеріали (покажчики нових надходжень, каталоги, календарі пам'ятних дат, дослідницькі праці з краєзнавства, історії і культури краю, методичні матеріали [10, С. 136]. Наприклад, Національна бібліотека України випускає «Бібліотечний вісник», Національна парламентська бібліотека – «Бібліотечну планету», ДПНТБ Росії – збірку «Научные и технические библиотеки», видавництво Рудоміно ВДБІЛ – «Мир библиотек сегодня» та ін. Видавничу діяльність у великих бібліотеках здійснюють редакційно-видавничі відділи, сектори або групи, у невеликих – окремі співробітники. Бібліотеки, що створили видавництва, приділяють видавничій діяльності значну увагу. Обсяг надрукованих ними видань становить інколи більшу половину всієї бібліотечної продукції. Бібліотеки успішно здійснюють книжковий бізнес, букіністичну торгівлю, залучають місцевих авторів. Багато з них мають засоби поліграфії: малі офсетні машини «Ромайор», ризографи, політурно-брошурувальні машини, повні видавничі програми, новітнє ком-

п'ютерне обладнання, лазерні принтери, в т.ч. кольорові сканери, копіювальні апарати, ксерокси та ін. [10, С. 137]. Тобто знання усіх складових книжкової справи необхідні бібліотечним працівникам як активним учасникам книжкового процесу.

Перелік спільних напрямів діяльності можна було б продовжити, але і сказаного достатньо, щоб зрозуміти спорідненість книговидання, книжкової торгівлі, бібліотечної і бібліографічної діяльності, що зумовлює об'єктивну необхідність об'єднання професійних інтересів авторів, видавців, книготорговців, бібліотекарів і бібліографів і дозволить досягти оптимальних результатів при найменших затратах.

Отже, між суб'єктами книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання є багато спільного, що потребує узгодження їх дій, спорідненого і координованого виконання своїх функцій на основі чіткої інформаційної системи. Тому вітчизняний і світовий досвід свідчить на користь корпоративного розвитку книжкової справи, коли правила гри узгоджуються між усіма суб'єктами книжкової справи (від автора і до читача). Серед завдань успішної взаємодії суб'єктів книжкового процесу слід назвати: створення єдиного інформаційного простору, прозорого і доступного для всіх учасників книжкового ринку (авторів, видавців, книгорозповсюджувачів, комплектаторів бібліотек, читачів і покупців). Крім традиційних напрямів інформаційного забезпечення видавничої і книготорговельної діяльності слід запровадити використання єдиних інформаційних комунікаційних форматів (UNIMARC); зміщення початку використання інформаційних технологій на рівень видавництв; застосування технологій двомірного штрихового кодування з розміщенням в оригінал-макетах видань; контроль за якістю уведення інформації через інтерактивний відкритий сайт в Інтернет; створення професійної навігації в Інтернет для комплектаторів (рецензування, хіт-парад, рейтинг професійних оцінок, збір та аналіз мережевих ресурсів [12, С. 140]. Бібліотеки як повноправні партнери видавництв і книготорговельних фірм можуть виконувати такі обов'язки: забезпечення культури книговидання; якість подання інформації, видавнича політика місцевих видавництв; просування продукції місцевих видавництв на вітчизняні та міжнародний ринки; створення регіональних програм комплектування і зберігання книжкової продукції, об'єднання ресурсів бібліотек [12, С. 140]. Таким чином, знання законів книговидання, книгорозповсюдження і книговикористання необхідні видавцям, книготорговцям, бібліотекарям і бібліографам з метою досягнення корпоративності в книжковій сфері.

Для того, щоб створити, розповсюджити і використати книгу, необхідно ввести єдині правила, єдину систему класифікації, а для оперативного пошуку – єдине номенклатурне поле. В такому разі всі суб'єкти книжкової справи мають дотримуватись єдиних норм, вироблених у книжковій справі.

Нині бібліотеки, видавництва і книжкові магазини досить розрізнені, не мають належної культури видання, розповсюдження і використання книги. Корпоративність у вирішенні даної проблеми - єдиний правильний напрям.

Проблема взаємодії видавництв, книготорговельних організацій та бібліотек потребує особливої уваги. «Професійна преса (бібліотечна і книговидавнича), – на думку С.Г.Кузнецової, – повинна висвітлювати проблеми взаємодії бібліотек, видавництв і книгорозповсюджувачів» [4, С. 139]. Таким виданням в Україні може бути «Вісник Книжкової палати», який розглядає проблеми, актуальні для книговидавців і бібліотек: аналіз і перспективи книговидання, стан системи обов'язкового примірника, ознайомлення з діяльністю окремих видавництв та ін.

Таким чином, книгознавча підготовка бібліотечних кадрів була і залишається важливою складовою освіти. З розвитком вітчизняної книжкової індустрії вона потребує системного підходу, взаємопов'язаного розвитку всіх компонентів освітньої підсистеми, спрямованої на узгоджену підготовку кадрів для сфери книговиробництва, книгорозповсюдження і книговикористання. Вирішити дану проблему можна таким чином: 1) об'єднавши в освітньому напрямі «Книгознавство» всі існуючі до цього часу в Україні спеціальності книгознавчого профілю; 2) увівши в освітній напрям «Культура» нову спеціальність «Книгознавство» з низкою спеціалізацій, які заповнять існуючі прогалини в кадровому забезпеченні окремих сфер книжкової справи; 3) розширивши номенклатуру книгознавчих спеціалізацій у межах існуючої спеціальності «Бібліотекознавство і бібліографія». У світовій практиці реалізований кожний із цих підходів. В умовах України найефективнішими, що не потребують суттєвих організаційних і фінансових витрат, можна вважати другий і третій варіанти. Це дало б змогу посилити підготовку кадрів з таких напрямів книжкової справи, як книжковий менеджмент і маркетинг (кваліфікація – «Книгознавець-менеджер книжкового бізнесу»), інформаційне забезпечення книговидавничої і книготорговельної діяльності (кваліфікація – «Книгознавець-бібліограф, референт-аналітик»), експертиза цінності книжкових пам'яток (кваліфікація – «Книгознавець-експерт з оцінки книжкових пам'яток»), книжкова реклама (кваліфікація – «Книгознавець-менеджер книжкової реклами») та ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Есенькин Б.С., Майсурадзе Ю.Ф. Виртуальный склад, или новая логистика // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 118-122.*
2. *Есенькин Б.С., Трухачева Н.А. Российский книжный рынок в Интернет // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 108-111.*

3. *Каменева Н.Н. Анализ динамики формирования ассортимента книжных магазинов (на основе рейтингов продаж и изучения покупательского спроса) на примере Торгового Дома книги «Москва» // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 111-117.*
4. *Кузнецова С.Г. Комплектование фондов РГБ во взаимодействии с издателями и книгораспространителями // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 137-139.*
5. *Леликова Н.К. Некоторые тенденции развития книговедения и библиографии XIX – первой половины XX вв. Взаимопроникновение идей // Библиотеки – обществу: На пороге нового века: К 10-летию библиотечного демократического движения в России: Сб. ст. – СПб, 1999. – С. 118-131.*
6. *Ленский Б.В. Издательство – книготорг – библиотека: путь книги к читателю // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. Конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 101-102.*
7. *Ненашев М.Ф. Как живет издатель? Куда ему идти? // Читающая Россия: мифы и реальность: Сб. ст. по пробл. чтения. – М., 1997. – С. 147-150.*
8. *Ногина Е.Б. Сегодняшнее состояние Национальной системы «Книги в наличии и печати» (Российский Букс ин принт) и ее взаимосвязь с системой контроля за поступлением обязательного экземпляра в РКП // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 106-108.*
9. *Попов Г.А. Роль современных информационно-издательских технологий в обеспечении оперативности каталогизированных процессов и развитии информационных ресурсов российских библиотек // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 103-106.*
10. *Трояновский С.П. О состоянии издательской деятельности библиотеки // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 136-137.*
11. *Хельферих П., Красикова О.Л. Научная информация для российских библиотек // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 127-129.*
12. *Эйдемиллер И.В. Комплектование библиотек как сфера книжного бизнеса // Седьмая междунар. конф. «Крым 2000»: Тр. конф.: Т. 2. – Судак, 2000. – С. 139-140.*

Надійшла до редколегії 20.10.2000 р.

УДК 025:621.039

Ю.О. МАНЖУР

БІБЛІОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНИХ МАСИВІВ З ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ АТОМНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Подано результати дослідження машинозчитуваних бібліографічних джерел і бібліометричного аналізу накопиченої у світі наукової інформації, визначено основні журнали з ключових проблем розвитку атомної енергетики

Важко переоцінити роль атомної енергетики в сучасному світі. Відомо, що понад 20 % всієї енергії, одержуваної сьогодні людством – енергія атома. В усіх розвинутих країнах працює 436 блоків електростанцій на атомному паливі. Такий масштаб використання атомної енергії в основному зумовлений:

- великими природними запасами сировини, тобто родовища урану значно більші порівняно з вугільними, а по енергетичній цінності (вага на одиницю виробленої електроенергії) уранове паливо перевищує вугілля приблизно в 10 000 разів [1]. При сучасному рості споживання теплової та електроенергії відомих запасів тільки урану повинно вистачити на 400 років, вугілля на 100-150, а нафти лише на 30-50;
- незважаючи на дорогі процеси захоронення відпрацьованого палива і закриття атомних станцій, атомна енергія залишається найдешевшою, доступною на даний момент, енергією на Землі (для однакової за потужністю станції атомного палива потрібно в 100 разів менше за ціною);
- в екологічному плані провідними фахівцями (зокрема незалежними експертами Інституту енергетичної промисловості та раціонального використання енергії при Штутгартському університеті) атомна енергетика визнається найбезпечнішим джерелом енергії [2]. Ті колосальні збитки, яких завдала катастрофа на Чорнобильській станції, добре відомі. Проте нині працюючі станції на мазуті і вугіллі набагато сильніше отруюють (зокрема радіоактивною складовою вугілля) повітря, ріки, а головне - людей. Крім того, існують глобально небезпечні наслідки спалювання органічного палива для клімату Землі, такі як «парниковий ефект» та ін.[3; 4; 5];
- до цього часу термоядерний засіб одержання практично необмеженої енергії поки що не вийшов на рівень реального використання (а США взагалі згортає відповідну програму);

- нарешті, розроблювані «альтернативні» джерела енергії неефективні (за оцінками Світової Енергетичної Ради і Європейської Агенції з Енергії вони надто дорогі, ненадійні) і не зможуть не тільки замінити, але навіть конкурувати з нині діючими тепловими станціями [6].

Саме тому майже в усіх країнах програми розвитку атомної енергетики отримують підтримку в усіх напрямах досліджень. Темпи зростання виробництва атомної енергії останні 10 років перевищували аналогічний показник органічного палива. За статистичними даними розвитку світової енергії, ще 10-15 років (навіть без урахування будівництва нових 37 станцій) залишиться така ситуація, тобто процент використання атомної енергії буде збільшуватися [7].

В Україні значна частина органічного палива привізна, сплачується валютою, близько 44 % електроенергії виробляють атомні станції. Наша країна залежна від атомної енергетики, про що свідчать, наприклад, повальні відключення електрики при заміні палива на одному (із 14 діючих) блоці Запорізької АЕС. Крім того, в країні існують нині діючі уранові рудники, а паливо (тепловиділяючі елементи для вітчизняних станцій) виготовляють з цієї ж руди також за кордоном.

Наведенні факти свідчать, що найважливіше завдання української науки – забезпечити вирішення всього комплексу проблем, пов'язаних із ефективним і безпечним використанням атомної енергії у країні.

П'ять інститутів Національного Наукового Центру «Харківський Фізико-Технічний Інститут» за різними напрямами проводять наукові дослідження в галузі фізики за темами інститутів: фізики твердого тіла, матеріалознавства і технології; фізики плазми; фізики високих енергій і ядерної фізики; плазмової електроніки і нових методів прискорення; теоретичної фізики.

Ученим постійно потрібна інформація про сучасний рівень досліджень у галузі атомної енергії, які проводяться як в Україні, так і в усьому світі. Однак бібліотечне забезпечення дуже ускладнюється тим, що в останні 6 років в Україні відсутня централізована підписка на закордонні журнали, коштів часто не вистачає навіть на українські та російські наукові періодичні видання, не кажучи вже про дорогі закордонні журнали.

Кардинальним і оперативним вирішенням проблеми інформаційного забезпечення вчених і спеціалістів є використання реферативних Баз Даних (БД) на компакт-дисках (або через Інтернет) у всіх галузях знання. Таких БД, в основному англомовних, у світі налічується близько 10 тисяч. Вартість підписки на них може коливатися від кількох сотень до десятків тисяч доларів, але порівняно з обсягом інформації (тисячі журналів) і вартістю підписки самих іноземних журналів очевидна перевага БД.

Автоматизований пошук інформації (за ключовими словами, організаціями або авторами) за допомогою сучасних комп'ютерів потребує лише

кілька секунд, у той час як традиційний ручний пошук інформації у бібліотеці може тривати багато місяців.

Участь Інформаційного відділу ННЦ ХФТІ в Проекті МАГАТЕ UKR/0/002, Проектах INTAS 96-09 і INTAS 98-01 дала можливість забезпечити групу автоматизованого пошуку наукової інформації сучасним комп'ютерним устаткуванням (три комп'ютери типу Pentium).

З огляду на проблематику п'ятьох інститутів ННЦ ХФТІ було обрано дві повні БД на компакт-дисках: автоматизована кооперативна БД МАГАТЕ «International Nuclear Information System» (INIS) і автоматизована БД Інституту Наукової Інформації США «Materials Science Citation Index» (MSCI).

1. ***Materials Science Citation Index*** – реферативна БД Американського Інституту Наукової Інформації з публікаціями з усіх науково-технічних журналів світу в галузі матеріалознавства. Вона містить більше 1,5 млн. рефератів публікацій із 500 журналів, починаючи з 1991 р. понині, а також посилання (і реферати праць) на споріднені за тематикою публікації у 8 тис. видань світу, значна частина яких також може бути розгорнута до рівня рефератів. Кожний реферат має назву організації, де працюють автори, та їх поштову адресу. Поповнюються БД кожні два місяці. Тематика БД є: Метали і сплави, Тонкі плівки, Металургія, Технологія покриттів, Кераміка, Наука про поверхню, Композитні матеріали, Порошки, Надпровідники, Полімери, Напівпровідники, Біоматеріали. БД надає можливість по статті, що зацікавила дослідника, знайти цілий «кущ» (до 100 одиниць) споріднених публікацій з теми.

2. ***International Nuclear Information System*** – реферативна БД по звітах, публікаціях (більше 1000 журналів) і патентах усіх країн-членів МАГАТЕ в галузі атомної науки і техніки. Містить понад 2,5 млн. рефератів, починаючи з 1970 р. понині. Щоквартально БД доповнюється. Тематика БД охоплює питання, пов'язані з атомною проблематикою: Загальна фізика, Фізика високих енергій, Ядерна фізика, Хімія і матеріали що стосуються атомної тематики, Проблеми екології і радіаційного захисту, Радіаційна біологія, Радіоізотопи, Радіологія і ядерна медицина, Ізотопи, джерела радіації і їхнє застосування, Проблеми ядерних реакторів, Радіоактивні відходи, Економіка і соціологія, Закони в галузі ядерної діяльності, Вплив неядерних джерел енергії на навколишнє середовище і економічні аспекти.

Ці інформаційні ресурси, поряд із доступом в Інтернет, дозволяють задовольнити інформаційні потреби не тільки вчених ННЦ ХФТІ, але й інших наукових організацій. Використовуючи спеціально складені запити, можна одержати додаткову інформацію: розподіл публікацій за роками, країнами, видами, мовами та ін.

Подібні дослідження відомі як «статистична бібліографія» (з 1969 р. – бібліометрія [8]), розвиваються і широко застосовуються за кордоном [9]. В

Україні вони здійснюються в межах бібліометрії [10] і наукометрії (наукознавства) [11]. Остання надає можливість, використовуючи як методи бібліометрії, так і інші статистичні дані (кількість учених, витрати на науку, обсяг ліцензій що продаваються, патентів та ін.), визначити пріоритети в напрямах досліджень різних країн, інститутів, дослідницьких груп, виявити «точки росту», тенденції розвитку науки та ін. [12]. В Україні існує й успішно працює Центр досліджень науково-технічного потенціалу й історії науки ім. Г.М. Доброва (ЦВПІН НАН України), що розробляє різноманітні методи і напрями наукознавства.

Відзначимо, що наукознавство [13] та бібліометрія [10] стрімко розвиваються, поки що не існує чіткого формалізованого апарата. Тому бібліометричне дослідження потребує підвищеної точності й акуратності.

Важливою проблемою бібліометрії, вирішення якої стало можливо нещодавно (як логічне продовження і доповнення праць, виконаних раніше [14-16]), є визначення «журнального ядра» – найголовніших журналів конкретної проблематики.

Відмітними особливостями цього аналізу є:

- загальна статистична база (близько чотирьох мільйонів публікацій);
- порівняння результатів пошуків проводиться в повному обсязі конкретної БД;
- отримані дані подані графіками і діаграмами, побудованими за єдиним принципом.

Через специфічне застосування розробок утворився відносно невеликий перелік журналів, в яких публікуються результати досліджень з конкретної проблематики. Крім того, заздалегідь було досить складно передбачити основні журнали в кожній конкретній галузі – довелося аналізувати значну кількість журналів, що реферуються в БД.

Великий перелік журналів, що реферуються БД (близько 500 для MSCI і близько 1000 для INIS), і те, що такі дослідження не передбачені творцями БД (уведення назв журналів здіснюється вручну, що забирає багато часу), визначили таку послідовність аналізу – спочатку статті групуються за «основними» журналами кожної БД, а потім – статті, що не ввійшли до першої вибірки, розбираються вручну з метою пошуку журналів, з великою кількістю праць. Проте, навіть після перегляду близько 300 журналів з кожної БД, лишається близько 20% праць, не розкладених по журналах (на кожний із журналів, що залишилися, по 1-2 праці).

Вивчення документних потоків, з метою пошуку найголовніших журналів, здійснювалося в трьох галузях, пов'язаних із атомною енергетикою: праці, присвячені проблемам цирконію, надпровідників і реакторів нового покоління.

Перша частина бібліометричного дослідження присвячена аналізу світового документного фонду інформації з проблем видобутку руд, обробки і виготовлення виробів із цирконію.

Для України ці питання надзвичайно важливі тому, що майже всі цирконієві рудники СНД розташовані на території нашої країни, а оболонку ядерного палива з цієї руди виготовляють за кордоном.

Інформаційний відділ ННЦ ХФТІ активно бере участь у великій програмі по вирішенню цих завдань і надає інформаційну підтримку як ученим п'ятьох інститутів Наукового Центру, так і спеціалістам з інших інститутів і організацій України.

Перший графік *(Рис. 1)* наводить результати розподілу публікацій Zr по журналах у БД INIS.

На графіку *(Рис. 1)* журнали розміщені в порядку зменшення кількості статей, присвячених проблемам цирконію, надрукованих у цих журналах і введених у БД INIS. За визначенням статистики «Послідовність об'єктів, упорядкованих за певним показником (який міститься в цих об'єктах у різних кількостях), називається упорядкованою послідовністю. Сам процес упорядкування є ранжуванням і кожному об`кту послідовності присвоюється певний ранг»[17]. Таким чином, журнали були проранжовані відповідно до кількості статей присвячених проблемам цирконію. Теорія і математичний апарат теорії ранжованих множин постійно поліпшуються [18,19] і розвиваються під впливом теоретико-множинних [20] або теоретико-ймовірнісних [21] ідей, проте проблеми рангових розподілів поки ще не вирішені [22]. Рис. 1 свідчить, що існує група основних журналів (J. of Nuclear Materials, Transactions of American Nuclear Society і Фізика Металів і Металознавство), в яких опублікована значна кількість праць; група «середнячків» – близько 10-15 журналів (в яких статей з даної теми в 10 разів менше ніж у журналах першої групи) і величезна група журналів, у яких по 1-5 праць (в 100 разів менше ніж у основних журналах).

Оскільки в кооперативну БД INIS матеріал вноситься різними країнами із запізненням на 2-3 роки, довелося залучити і БД MSCI, яка відстежує публікації з точністю до 1-2 місяців.

Відзначимо, що БД MSCI існує 10 років (БД INIS -30), тому помітна різна кількість публікацій у тих самих журналах. Крім того, через різну специфіку цих БД, відрізняється і набір журналів що реферуються. Так, журналів Неорганічні Матеріали й Атомна Енергія в БД MSCI просто немає.

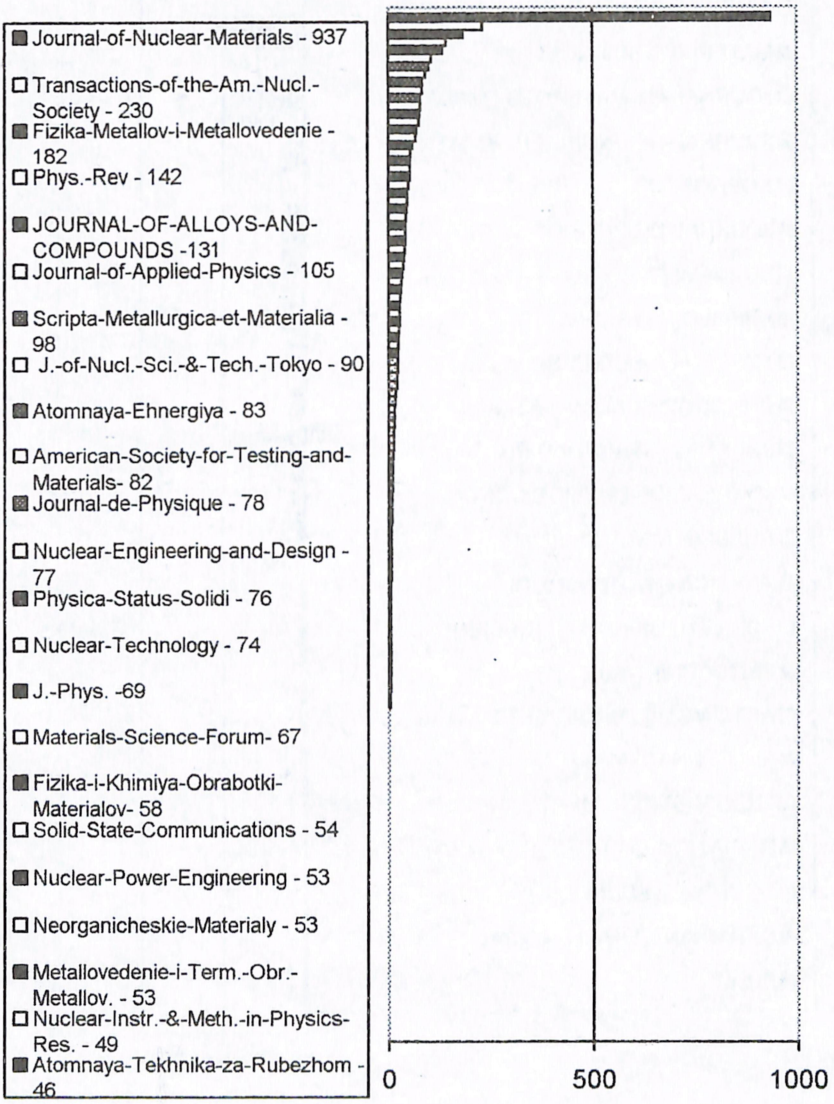

Рис. 1. *Розподіл статей по Zr у БД INIS*
(в легенді наведено лише перши 21 журнали)

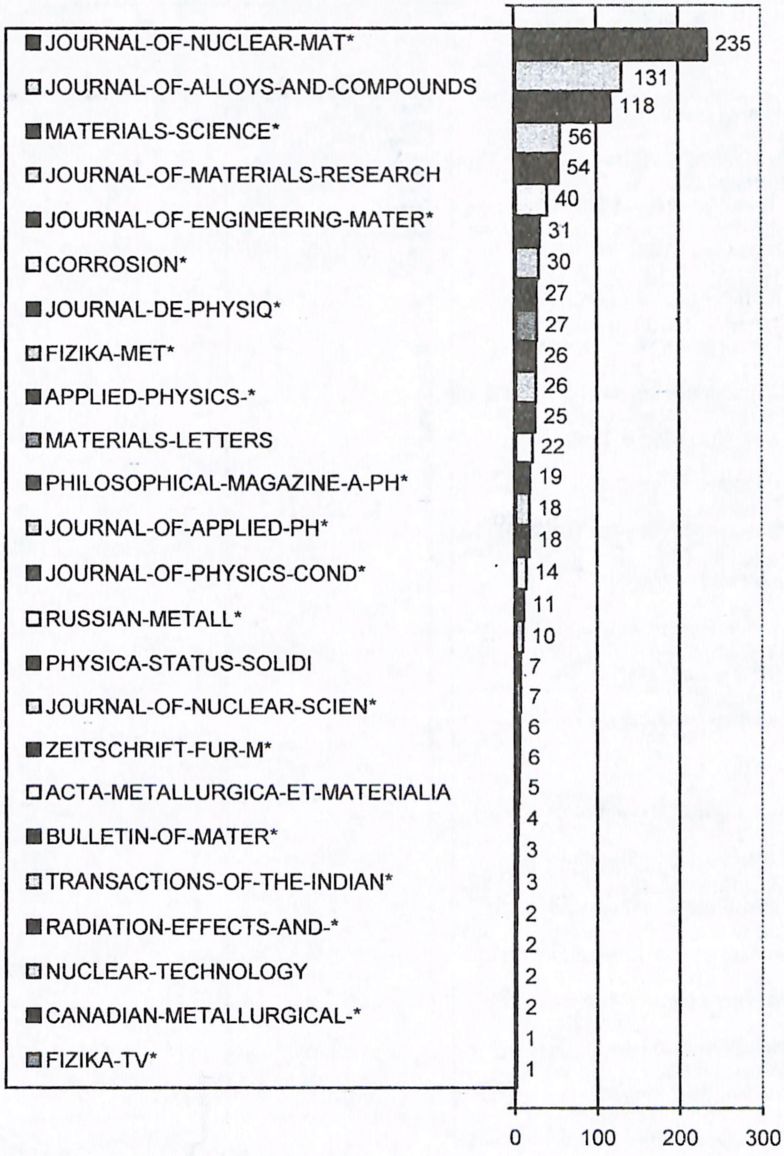

Рис. 2. *Розподіл статей по Zr у БД MSCI*

Проте незважаючи на різну спеціалізацію БД INIS і БД MSCI (як за аналізованими розділами науки, так і за набором журналів) і, відповідно, невеликі розходження щодо місця розміщення тих самих видань на *рис.1* і *рис.2*, журнальне «ядро» (перелік найголовніших 10-15 журналів) зберігається.

Здійснено аналіз інформаційного масиву по надпровідності.

Надпровідники відіграють значну роль у великомасштабних проблемах виробництва і використання електроенергії (термоядерні прилади [23]). Крім того, у цій галузі досліджень проводяться численні розробоки, для оперативного моніторингу яких особливо важливо знання основних журналів, що публікують праці означеної тематики.

На *рис. 3* і *рис 4* показано розподіл журнальних публікацій у БД INIS і БД MSCI відповідно. Відзначимо велику кількість публікацій у кожному журналі (тисяча статей), тому без комп'ютерних БД подібний аналіз провести практично неможливо.

Незважаючи на те, що точного математичного опису рангових розподілів ще не існує (див., наприклад, [22]), ідею рангового аналізу журналів часто позв'язують з ім'ям С.Бредфорда. Він виявив певну закономірність («закон Бредфорда» [24]) у частоті розподілення праць у журналах. Відповідно до нього журнали при ранжуванні можна розподілити в такі три послідовності (нерівної довжини), кожна з яких містить одну третину статей з певного питання, причому довжини цих послідовностей (кількості журналів) будуть такими, що друга з них буде в x разів, а третя в x^2 разів більша першої.

Спробуємо застосувати цей закон для теми надпровідності. По надпровідниках у MSCI міститься 52 940 праць (ми розклали 42 628 робіт із 68 журналів). З огляду на те, що не всі журнали входять до БД і знаючи, що Американський Інститут Наукової Інформації фіксує близько 90% усього світового масиву, визначимо рейтинг журналів даної тематики. Усього по надпровідності близько 60 000 праць (за 10 років), значить 1/3 = 20 000, перша третина праць міститься в двох журналах (Physica і Applied Physics Letters), друга третина – в 12 журналах (2x6). Отже, третя частина повинна містити $(2x6^2)=72$ журналу. Тобто, 60 % інформації сконцентровано в 14 головних, «ядерних» для цієї тематики журналах. Крім того, використовуючи дві БД, можна дійти висновку, що журнальне «ядро» (перелік найголовніших 10-15 журналів) дійсно існує в обох базах.

Третя частина аналізу пов'язана з надзвичайно важливим для України завданням - вибором нового типу безпечного реактора для подальшого розвитку атомної енергетики. Вирішити цю проблему може допомогти аналіз динаміки відповідних інформаційних потоків [16].

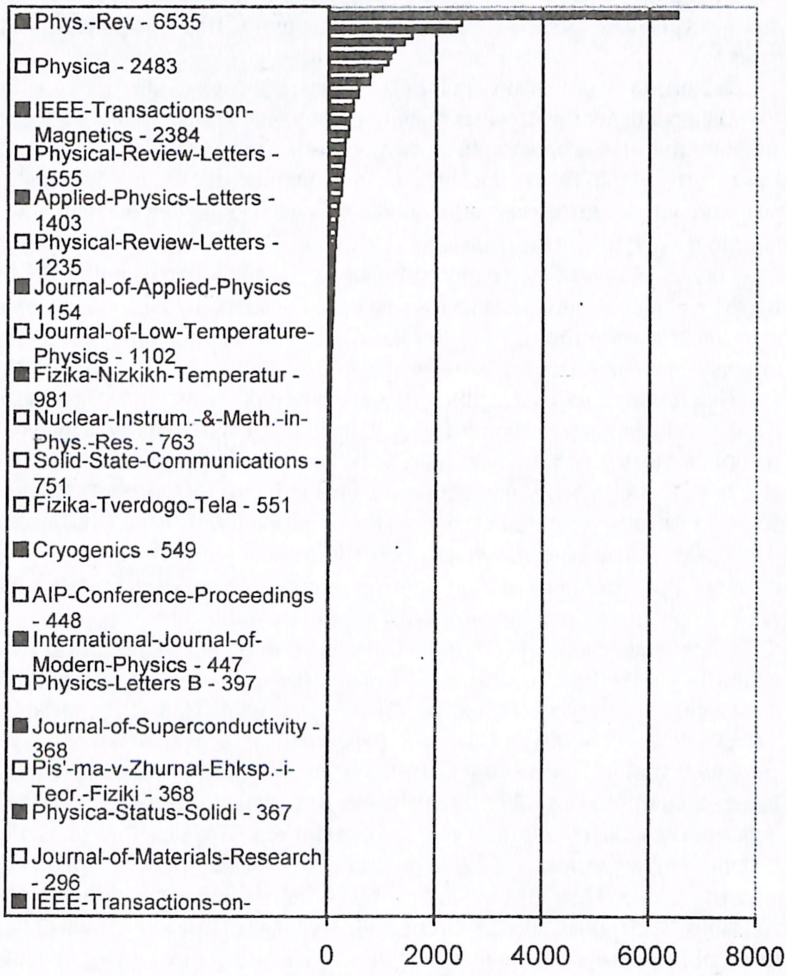

Рис. 3. *Розподіл статей по надпровідності у БД INIS (в легенді наведено лише перши 18 журнали)*

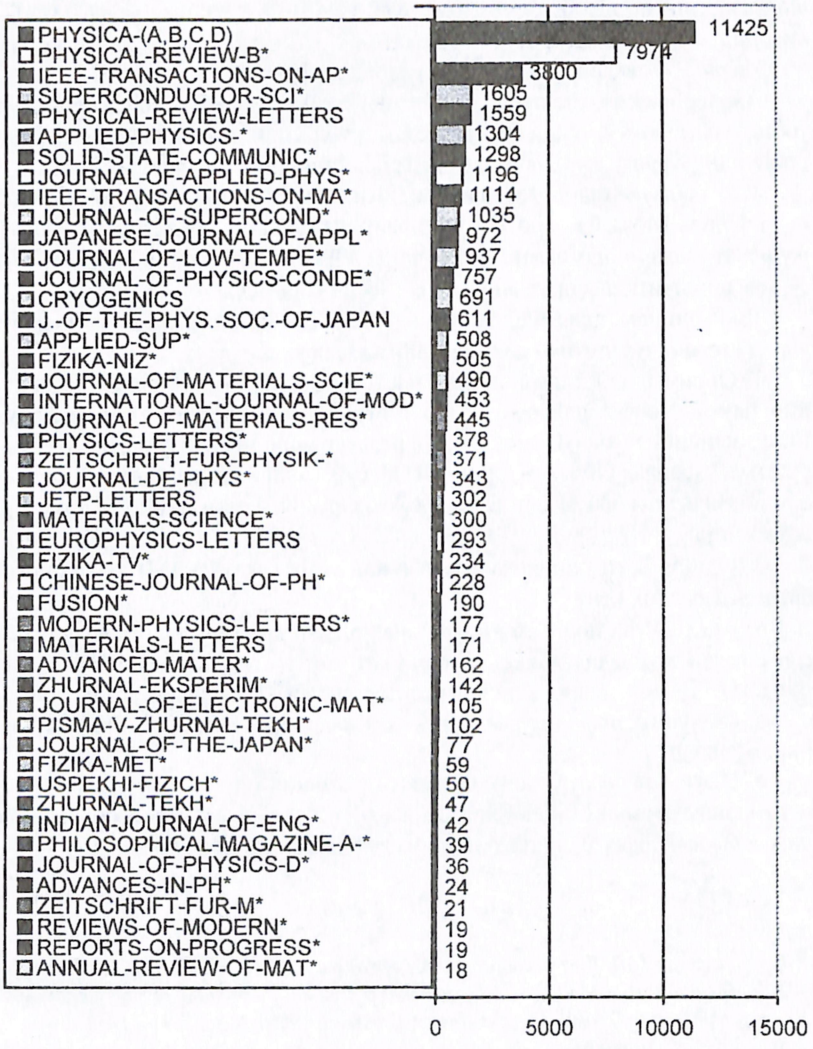

Рис. 4. *Розподіл статей по надпровідності у БД MSCI*

Через специфіку БД MSCI питання принципів конструкції атомних реакторів у ній не відображені, тому для аналізу документного масиву була використана тільки БД INIS.

На *рис. 5* наведено ранжований розподіл журналів з даної теми.

Аналіз показав, що загальна картина розподілу публікацій зберігається, тобто залежність зменшення кількості публікацій в основному обернено пропорційна рангу журналу – у формі рівносторонньої гіперболи.

Такі ранжування можна використати для оптимізації складу журнального фонду. Мова йде про те, що бібліотека повинна предплатити лише на журнали «ядра» і відмовитися від інших. У результаті коштів, що звільняться, має вистачити для придбання відсутніх видань «ядра».

Таким чином, аналіз автоматизованих БД із метою виявлення журналів ядра з атомної енергетики дозволяє дійти висновків:

1. Одним із показників актуальності наукових досліджень будь-якої галузі науки є обсяг інформації, що генерується дослідниками з цієї теми. Інформаційний потік (ІП) утворюють інформаційні масиви (ІМ), що концентруються у фондах бібліотек, органів НТІ, інформаційних центрах, БД та ін.

2. Вивчення ІМ може здійснюватись різними методами бібліометрії і наукометрії.

3. Одним із головних напрямів є вивчення світових ІМ за допомогою автоматизованих БД.

4. Аналіз ІМ з проблем атомної енергетики дав можливість виявити обсяг і назви журналів, в яких публікують статті, присвячені таким темам: цирконій і гафній, надпровідники, реактори нового покоління.

5. Особливе значення аналіз має для виявлення «ядра», тобто найцінніших журналів.

6. Результат аналізу може бути використаний при оптимізації журнального фонду, на який бібліотеки здійснюють передплату, що особливо важливо в умовах інформаційного голоду і дефіциту коштів на предплату.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Широков С.В. Ядерні енергетичні реактори. - К.: НТУУ «КПІ», 1997.*
2. *Кревитт В., Фридрих Р., Сравнение риска от различных источников электроэнергии// Атомная техника за рубежом – 1998.- №5 - С. 15-21.*
3. *Voss A., Schmid G., Energy and climate change: the role of nuclear energy for sustainable development// Nuclear Europe Worldscan. – 1997. - v. 11/12. – pp. 62-63.*
4. *Юрьев В.С. Парниковый эффект и ядерная энергетика// Атомная техника за рубежом.- 1999. - №3. - с. 13-16.*
5. *Coene R., Sardemann G., Kioto: Protokoll zum Schutz des Klimas// Atomwirtschaft-Atomtechnik. – 1998. - h.4. - s. 243-248.*

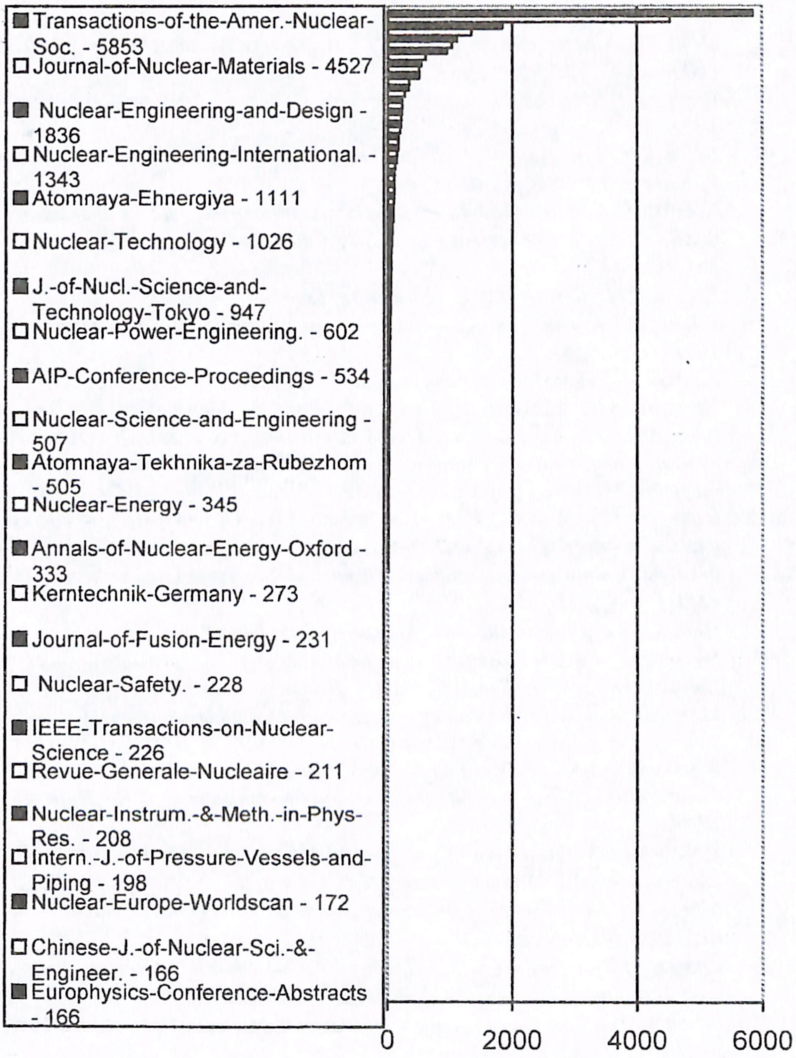

Рис. 5. *Розподіл статей за новими типами реакторів у БД INIS (в легенді наведено ліше перши 21 журнали)*

6. *Climate change: time to re-assess nuclear power// Nuclear Europe Worldscan. – 1998. - v.5/6. - pp.58-59*
7. *Stritar A., Nuclear energy: decade of fast growth// Nuclear Europe Worldscan.- 2000.- v.3-4. - pp.53-55*
8. *Prichard A. Statistical bibliography or bibliometrics// Journal of Documentation. – 1969 -25. - V. 4. - pp. 348-349.*
9. *Rubin R.E., Foundations of Library and Information Science, NY. Neal-Schuman Publishers, Inc. 1998, pp. 46-48.*
10. *Кобелев О.М. Бібліометрія – один із шляхів оптимізації бібліотекознавчих досліджень// Бібліотекознавство. Докуметнознавство. Інформатика. 1998. - №1. - С. 62-67.*
11. *Добров Г.М. Наука о Науке. - 3-изд. - К., 1998.*
12. *Егоров И.Ю. и др., Наука стран Европы на пороге III тысячелетия. - К., 1999.*
13. *Хайтун С.Д. Наукометрия: состояние и перспективы. – М., 1983.*
14. *Шепелев А.Г., Манжур Ю.А., Пантеенко А.В., Юрченко Л.Д., Тутубалин А.И.. Анализ информационных потоков в области применения циркония и гафния в атомной энергетике// Труды конференции Проблемы Циркония и Гафния в Атомной Энергетике (Алушта, июнь 1999г.). - Х., 1999. - С.16-19.*
15. *Шепелев А.Г., Манжур Ю.А., Пантеенко А.В., Юрченко Л.Д.. К вопросу об анализе информационного массива патентной документации по применению циркония в атомной энергетике// Научные ведомости: Серия Физика. – 2000. - №1(10). - С. 142-145.*
16. *Шепелев А.Г., Тутубалин А.И., Манжур Ю.А., Пантеенко А.В., Юрченко Л.Д. Реакторы нового поколения (Динамика информационного массива Базы Данных «Международная Система Ядерной Информации»)// Труды XIV Международной конференции по физике радиационных явлений и радиационному материаловедению (Алушта, июнь 2000г.). - Х. 2000г. - С. 352-353.*
17. *Кэндэл М. Ранговые корреляции. - М.: Статистика. - 1975. – С. 7.*
18. *Козачков Л.С. Системы потоков научной информации. - К.: Наук. Думка, 1970.*
19. *Vickery B.C. Bradford`s law of scattering// J. Doc. - Vol.4. - pp. 198-203. - 1948.*
20. *Владимирова А.В. Анализ состояния словаря УДК на примере разделов УДК 626/627: Гидротехническое строительство// Науч.-техн. информ. 1976.- Сер. 2. - №8. С. 15-22,*
21. *Арапов М.В., Ефимова Е.Н., Шредер Ю.А. О смысле ранговых распределений// Науч.-техн. информ. 1975. - Сер. 2. - № 1. - С. 9-20,*
22. *Бониц М. Научное исследование и научная информация. - М.: Наука, 1987 - С. 77-102,*
23. *Shikov A., Nikulin A., Silaev A., Vorobieva A., Pantsyrni V., et al. Development of the superconductors for ITER magnet system// J. Nucl. Mater. - v. 258-263, pt.B. - pp.1929-1934, (1998)*
24. *Bradford S.C. Documentation. L.: Lockwood, 1948.*

Надійшла до редколегії 19.12.2000 р.

УДК 002.2.796.01

О.А. АНДРЮЩЕНКО

ДОКУМЕНТНИЙ ПОТІК УКРАЇНИ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ: СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Проаналізовано документний потік України з питань фізичної культури та спорту за 1928-1999 рр., виявлено основні тенденції розвитку

Документні ресурси бібліотечних установ як основної структури документно-комунікаційних систем суспільства створюються на базі документних потоків (ДП). Документний потік – це змінювана в часі сукупність документів, що перебуває в динаміці, русі. Він характерний інтенсивністю, тобто кількістю одиниць документів за одиницю часу (рік, десятиліття тощо) [6, С. 133].

Складовою частиною ДП України є галузевий мікропотік документів з питань фізичної культури та спорту. Ця множинність об'єднаних спільною змістовною ознакою документів має певні особливості, обсяг, структуру і внутрішні закономірності розвитку. Виявлення найбільш стійких тенденцій розвитку документного потоку з фізичної культури та спорту у часі та використання в суспільстві неможливі без вивчення його видавничої структури за галузевою, видовою, типологічною, мовною ознаками та місцем видання, тобто кількісного співвідношення в ньому документів різного роду. Дані про структуру потоку дозволяють виявити основні закономірності формування конкретного мікропотоку, корегувати вітчизняну видавничу політику, науково обгрунтовано визначити межі об'єкта поточного і ретроспективного комплектування фондів бібліотек, галузевої бібліографічної системи, впроваджувати інформаційний моніторинг, створювати бази даних для того, щоб забезпечити достатню документно-інформаційну базу, спроможну задовольнити інформаційні потреби різних груп користувачів.

Аналіз вітчизняного мікропотоку документів з фізичної культури та спорту здійснюється вперше і охоплює період з 1928 по 1999 роки, це дозволяє виявити особливості його структури та зміни, що сталися за сімдесят років. Дослідження мікропотоку документів даної тематики здійснювалося за «Літописом книг», статистичними збірниками «Преса Української РСР. 1918-1985», «Друк України (1986-1990, 1991-1996 рр.)» та ін. Особлива увага приділялася поглибленому вивченню структури мікропотоків вітчизняних книг, брошур, періодичних і продовжуваних видань, а також авторефе-

ратів дисертацій з фізичної культури та спорту останнього десятиліття як основної бази формування сучасної системи документно-інформаційних ресурсів названої тематики в бібліотеках України.

Документний потік тісно пов'язаний з відповідною галуззю, свідчить про певний рівень її стану у відповідний історичний період та тенденції розвитку і може служити базою для визначення перспективних напрямів розвитку галузі.

У загальному потоці друкованої продукції видавництв України за 1928-1985 р. мікропотік книг і брошур з фізичної культури та спорту за назвами складав 0,8 % (3225 друк. од.) і за тиражами – 0,6 % (35154 тис. прим.). Середній тираж однієї книги і брошури – 10,6 тис. прим. Середній обсяг одного примірника книги і брошури налічив 4,4 друк. арк. [7, С. 38].

У період 1986-1990 рр. характер мікропотоку неперіодичних видань з фізичної культури та спорту майже не змінився. За назвами він налічив 0,8 % у загальному обсязі видавничої продукції. Дещо збільшувалися тиражі – 0,7 %. У той же час різко підвищився показник середнього тиражу видань – до 17 тис. прим. [1, С. 10-13].

Слід зазначити, що на початку 1990-х років намітилась тенденція до незначного збільшення частки мікропотоку з фізичної культури та спорту за назвами у загальному потоці видань України. У період з 1991 по 1998 рр. вона складав 0,9 %, однак за тиражами мікропотік дещо зменшився і становив 0,5 %. Середній тираж однієї книжки складав 8 тис. прим., тобто значно нижче показника попереднього періоду [2, С. 11-15; 3, С. 7; 4, С. 7].

У *табл. 1* та *рис. 1-2* подано кількість назв, тиражів і середніх тиражів видання в Україні книг і брошур зазначеної тематики в 1928-1985 рр.

Табл. 1.

Рік	Кількість книг і брошур, друк. од	Тираж, тис. прим.	Середній тираж однієї книги і брошури, тис. прим.
1928-1985	3225	35154	10,9
1940	91	339	3,7
1950	63	304	4,8
1960	61	786	12,9
1970	55	379	6,9
1980	77	1105	14,4
1981-1985	361	5376	14,9
1981	54	920	17,0
1982	75	880	11,7
1983	85	1339	15,8
1984	75	1188	15,8
1985	72	1049	14,6

Аналіз мікропотоку дозволяє дійти висновку, що у період з 1928 по 1985 р. було видано 3225 назв книг і брошур з питань фізичної культури та спорту тиражем 35154 тис. прим. Так, в Україні у1940 р. було видано 91 назва книг з фізкультури та спорту тиражем 339 тис. прим., у 1950 р. – 63 назви тиражем 304 тис. прим., у 1960 р. – 61 назва тиражем 786 тис. прим., у 1970 р. – 55 назв тиражем 379 тис. прим., у 1980 р. – 77 назв тиражем 1105 тис. прим., у 1981 р. – 54 назви тиражем 920 тис. прим., у 1982 р. – 75 назв тиражем 880 тис. прим., у 1983 р. – 85 назв тиражем 1339 тис. прим., у 1984 р. – 75 назв тиражем 1188 тис. прим., у 1985 р. – 72 назви тиражем 1049 тис. прим.

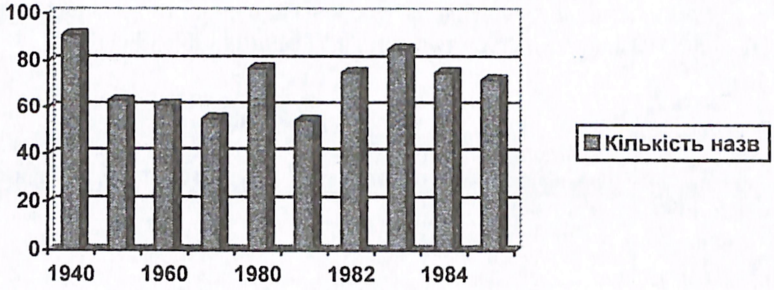

Рис. 1. *Динаміка мікропотоку видань з фізичної культури і спорту (1940-1985 рр.) за назвами*

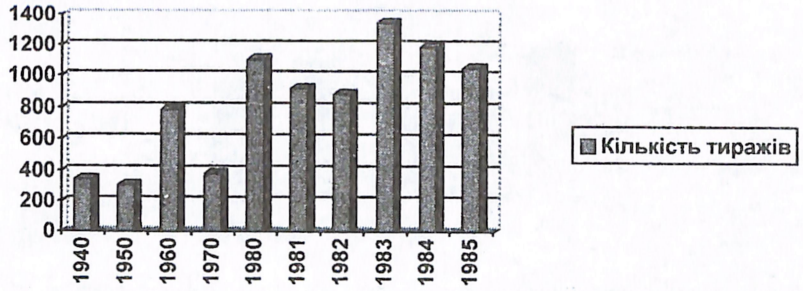

Рис. 2. *Динаміка мікропотоку видань з фізичної культури і спорту (1940-1985 рр.) за тиражами*

Динаміка потоку неперіодичних видань в Україні з фізичної культури та спорту за назвами характерна відносно стабільними показниками. Спо-

стерігається різке збільшення кількості назв з 54 друк. од. у 1981 до 85 друк. од. у 1983 р. Найбільш плідним був 1940 р., коли кількість назв неперіодичних видань з фізичної культури та спорту складала 91 назва. Найнижчий показник характерний для 1981 р. – 54 назви.

Потік видань в Україні з фізкультури і спорту за тиражами у 1928-1985 рр. не стабільний, характерний злетами і падіннями і в цілому має незначну тенденцію росту. У 1980 р. спостерігається різке збільшення тиражу до 1105 тис. прим., потім певне падіння, а 1983 р. – різке зростання тиражу до 1339 тис. прим. Цей показник є найвищим у зазначений період, у наступні роки – незначне зменшення тиражу. Середній тираж видання книг і брошур коливається від 3,7 тис. прим. у 1940 р. до 15,8 тис. прим. у 1983-1984 рр.

У *табл. 2* та *рис. 3-4* представлено кількість назв і тиражів видання книг і брошур з фізичної культури та спорту в Україні за 1986-1990 рр.

Табл. 2

Рік	Кількість книг і брошур, друк. од.	Тираж, тис. прим.	Середній тираж однієї книги і брошури, тис. прим.
1986-1990	330	5622,2	17
1986	81	1210,1	14,9
1987	55	839,7	15,3
1988	64	1164,2	18,2
1989	71	1246,0	17,5
1990	59	1162,2	19,7

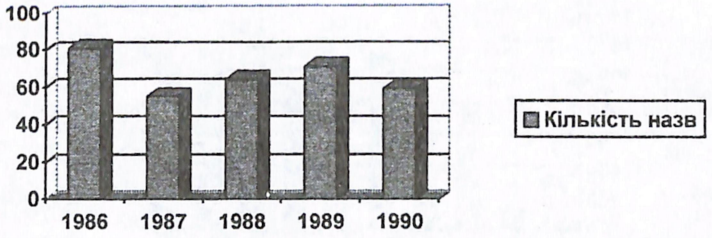

Рис. 3. *Динаміка мікропотоку видань з фізичної культури та спорту (1986-1990 рр.) за назвами*

Аналіз мікропотоку дозволяє дійти висновку, що у період з 1986 по 1990 р. вийшли друком 330 назв книг і брошур з фізичної культури і спорту тиражем 5622,2 тис. прим. Так, у 1986 р. було видано 81 назва книг тиражем 1210,1 тис. прим., у 1987 р. – 55 назв тиражем 839,7 тис. прим., у 1988 р. –

64 назви тиражем 1164,2 тис. прим., у 1989 р. – 71 назва тиражем 1246,0 тис. прим., у 1990 р. – 59 назв тиражем 1162,2 тис. прим. Таким чином, коливання обсягу мікропотоку в зазначений період незначні. Найінтенсивнішим за назвами мікропотік неперіодичних видань даної тематики був у 1986 р. і складав 81 назву, найменшим 1987 р. (55 назв), що відповідає показнику 1970 р. Якщо на початку періоду спостерігалось збільшення назв книг і брошур, то у кінці періоду спостерігається тенденція до зниження цього показника. Пік зниження тиражів припадає на 1987 р. (839,7 тис. прим.). Найінтенсивнішим за тиражами мікропотік зазначеної тематики був у 1989 р. і складав 1246,0 тис. прим. Найвищим середній тираж однієї книги і брошури з фізичної культури і спорту був у 1990 р. і налічував 19,7 тис. прим., найнижчим – у 1986 р. і становив 14,9 тис. прим. В цілому середній тираж книг майже вдвічі перевищує відповідний показник попереднього періоду.

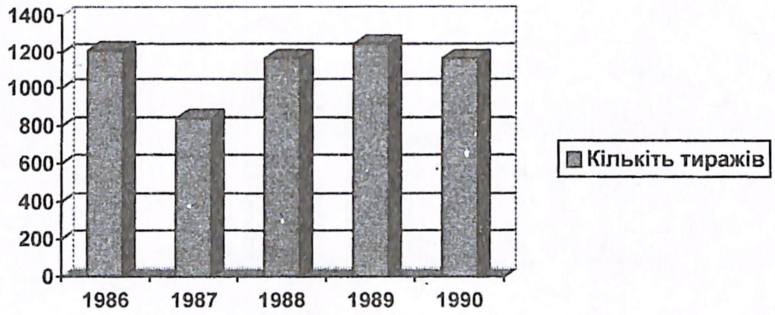

Рис. 4. *Динаміка мікропотоку видань з фізичної культури та спорту (1986-1990 рр.) за тиражами*

Динаміка мікропотоку книг і брошур з фізичної культури та спорту в Україні за 1991-1998 рр. представлена в *табл. 3* і *рис. 5-6.*

У 1991-1998 рр. в Україні було зареєстровано 406 назв книг і брошур з питань фізичної культури і спорту, тираж яких складає 3252,6 тис. прим. Так, у 1991 р. було видано 49 назв книг тиражем 5177,2 тис. прим., у 1992 р. – 34 назви тиражем 826,5 тис. прим., у 1993 р. – 43 назви тиражем 364,3 тис. прим., у 1994 р. – 48 назв тиражем 402 тис. прим., у 1995 р. – 40 назв тиражем 340 тис. прим., у 1996 р. – 65 назв тиражем 144,6 тис. прим., у 1997 р. – 56 назв тиражем 175 тис. прим., у 1998 р. – 71 назва тиражем 233, 8 тис. прим. Якщо середній тираж кожної виданої в Україні книги складає 16,3 тис. прим., то із зазначеної тематики – 8 тис. прим., тобто майже вдвічі нижчий.

Табл. 3

Рік	Кількість книг і брошур, друк. од.	Тираж, тис. прим.	Середній тираж однієї книги і брошури, тис. прим.
1991-1998	406	3252,6	8
1991	49	766,4	15,6
1992	34	826,5	24,3
1993	43	364,3	8,5
1994	48	402,0	8,4
1995	40	340,0	8,5
1996	65	144,6	2,2
1997	56	175,0	3,1
1998	71	233,8	3,3

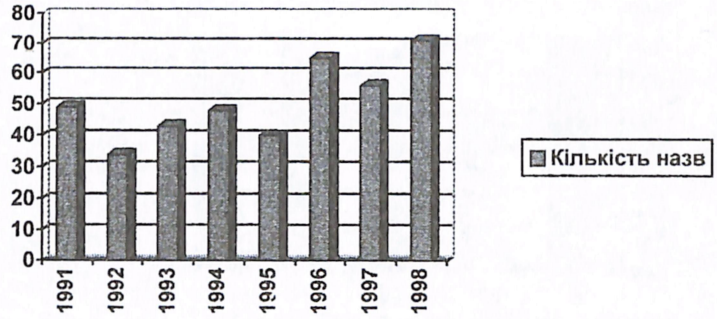

Рис. 5. Динаміка мікропотоку видань з фізичної культури та спорту (1991-1998 рр.) за назвами

Спостерігається тенденція росту кількості назв видань зазначеної тематики: у 1998 р. – найбільший показник – 71, найбільший тираж був у 1992 р. і становив 826,5 тис. прим. Для цього року характерний також і найвищий середній тираж – 24,3 тис. прим. Цей показник сягнув найвищого рівня за увесь сімдесятилітній період. У той же час для мікропотоку в цілому характерний спад обсягу видань за тиражами. У 1996 р. цей показник (144,6 тис. прим.) був найнижчим за увесь період, що аналізується.

Не менше значення має аналіз стану та тенденцій розвитку мікропотоку періодичних і продовжуваних видань з фізичної культури та спорту в Україні. Ці види видань відрізняються оперативністю виходу в світ, містять найновішу інформацію з відповідної галузі. У даній статті проаналізуємо мікропотік за два роки – 1997 та 1998 рр.

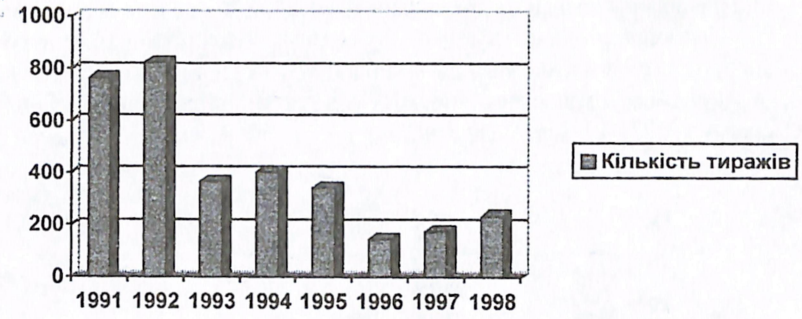

Рис. 6. *Динаміка мікропотоку з фізичної культури та спорту (1991-1998 рр.) за тиражами*

У 1997 р. мікропотік періодичних і продовжуваних видань з фізичної культури та спорту в Україні (без газет) налічував 11 назв (34 номери) річним тиражем 180 тис. прим. [3, С. 27]. Частка періодичних видань названої тематики в загальному мікропотоці періодичних і продовжуваних видань складає за назвами – 1,4%, за кількістю номерів – 0,9%, а також 0,9% річного тиражу. Внутрішня видова структура зазначеного мікропотоку виглядала так: 7 журналів (18 номерів) тиражем 103,4 тис. прим.; 2 збірники (3 номери) тиражем 5,1 тис. прим.; 2 бюлетені (13 номерів) тиражем 71,8 тис. прим. [3, С.27-29].

У 1998 р. мікропотік періодичних і продовжуваних видань з фізичної культури та спорту в Україні (без газет) складав 13 назв (33 номери), річний тираж – 87,3 тис. прим. [4, С. 26]. Частка періодичних видань зазначеної тематики в загальному обсязі мікропотоку цього виду видань складала за назвами – 1,3 %, за кількістю номерів – 0,7 %, що становить 0,2 % річного тиражу. Внутрішньо-видова структура мікропотоку мала такий вигляд: 9 журналів 921 номер) річним тиражем – 72,1 тис. прим.; 2 збірники (2 номери) річним тиражем 10,1 тис. прим.; 2 бюлетені річним тиражем 5,1 тис. прим. [4, С. 26-30]. Тобто, якщо абсолютні показники назв журналів цього року перевищують попередній рік, то відносні показники –нижчі.

1998 року мікропотік газет з питань фізичної культури та спорту налічував 33 назви (1045 номерів) річним тиражем 33848,3 тис. прим. [4, С. 41]. Частка мікропотоку газет зазначеної тематики у загальному потоці газет України 1998 р. становила: за назвами – 1,2 %, за кількістю номерів – 0,9 %, за річним тиражем – 10 %. Тобто, мікропотік газет лідирував в потоці періодичних і продовжуваних видань з фізичної культури та спорту, друге місце посідали журнали, потім – збірники і бюлетені. У той же час в загальному

потоці видань з фізичної культури та спорту України періодичні і продовжувані видання посідають друге місце за обсягом, що цілком закономірно.

Показником рівня наукової розробки проблем фізичної культури та спорту є мікропотік авторефератів кандидатських і докторських дисертацій.

Динаміка мікропотоку авторефератів дисертацій з фізичної культури та спорту за 1981-1998 рр. подана на *рис. 7-9.*

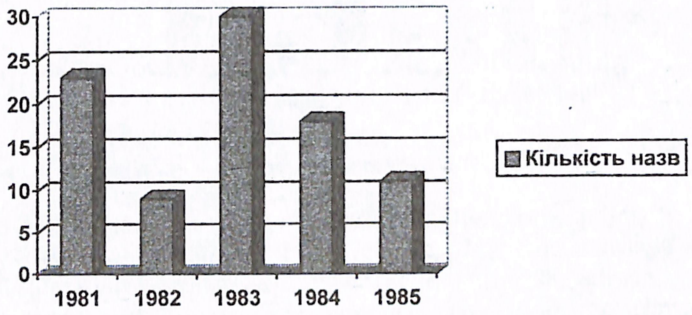

Рис. 7. *Динаміка мікропотоку авторефератів дисертацій з фізичної культури та спорту (1981-1985 рр.) за назвами*

У 1981-1985 рр. в Україні мікропотік авторефератів з зазначеної тематики складав 91 назву тиражем 29 тис. прим. [7, С. 100]. Його частка в загальному обсязі цих видань за назвами становила 0,4 % і за тиражами – 0,4 %. Зокрема, мікропотік у часовому вимірі характерний такими показниками: 1981 р. – 23 назви тиражем з тис. прим., 1982 р. – 9 назв тиражем 1 тис. прим., 1983 р. – 30 назв тиражем 3 тис. прим., 1984 р. – 18 назв тиражем 2 тис. прим., 1985 р. – 11 назв тиражем 1 тис. прим. Отже спостерігається тенденція до зниження показників захисту кандидатських і докторських дисертацій зазначеної тематики.

Мікропотік авторефератів дисертацій, захищених в Україні з питань фізичної культури та спорту у 1986-1990 рр., характерний такими показниками: 132 назви тиражем 13,5 тис. прим. Отже, частка авторефератів зазначеної тематики в загальному обсязі назв захищених дисертацій складала 0,9 % і за тиражами – 8,9 %. Динаміка мікропотоку в зазначений період виглядає таким чином: 1986 р. – 31 назва тиражем 3,1 тис. прим., 1987 р. – 36 назв тиражем 3,6 тис. прим., 1988 р. – 28 назв тиражем 3,1 тис. прим., 1989 р. – 27 назв тиражем 2,7 тис. прим., 1990 р. – 10 назв тиражем 1,0 тис. прим. Отже спостерігається поступове зниження показника захисту кандидатських і

докторських дисертацій зазначеної тематики в Україні. У 1990 р. він знизився до показника 1985 р. (10 дисертацій) [1, С. 29-31].

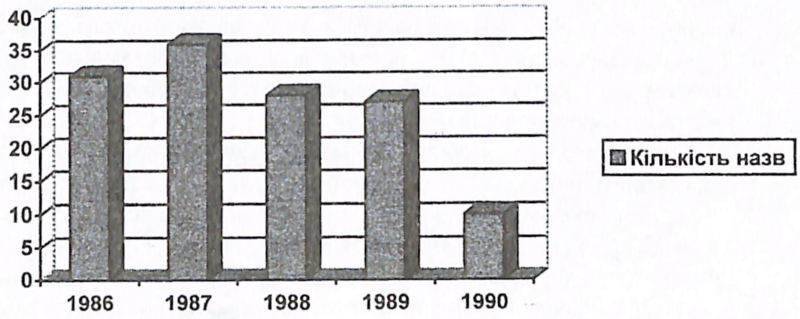

Рис. 8. *Динаміка мікропотоку авторефератів дисертацій з фізичної культури та спорту (1986-1990 рр.) за назвами*

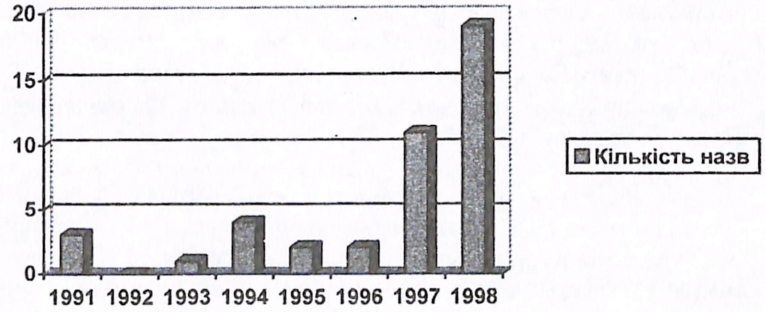

Рис. 9. *Мікропотік авторефератів дисертацій з фізичної культури та спорту (1991-1998 рр.) за назвами*

У 1991-1998 рр. мікропотік авторефератів кандидатських і докторських дисертацій зазначеної тематики в Україні – 42 назви тиражем 4,2 тис. прим. Частка аналізованого мікропотоку в загальному обсязі захищених дисертацій склала 0,3 % назв та 0,3 % тиражу. У 1991 р. вийшло 3 назви авторефератів дисертацій тиражем 0,3 тис. прим., у 1992 р. – жодного, у 1993 р. – 1 назва тиражем 0,1 тис. прим., у 1993 р. – 4 назви тиражем 0,4 тис. прим., у

1995 – 2 назви тиражем 0,2 тис. прим., у 1996 – 2 назви тиражем 0,2 тис. прим., у 1997 р. – 11 назв тиражем 1,1 тис. прим., у 1998 р. – 19 назв тиражем 1,9 тис. прим. [1, С. 33-35; 3, С. 21; 4, С. 21]. Таким чином, протягом 1991-1996 рр. спостерігається тенденція до зменшення мікропотоку авторефератів дисертацій в Україні з фізичної культури та спорту. Це свідчить не лише про недостатню інтенсивність наукових розробок у галузі фізичної культури та спорту, але пояснюється й численними нововведеннями ВАК України, недостатність яких спричинила зниження показників захисту кандидатських та докторських дисертацій. Лише починаючи з 1997 р. спостерігається активне зростання мікропотоку, який у 1998 р. становив 19 назв.

Отже, дослідження документопотоку з фізичної культури та спорту за сімдесятилітній період (1928-1998 рр.) дозволяє дійти основних висновків.

1. Динаміка мікропотоку книг і брошур з фізичної культури та спорту свідчить про відносно стабільний його розвиток в Україні. Його частка в загальному потоці видань за назвами повільно зростає і складає від 0, 8% до 0,9 %. Однак дещо зменшується показник тиражів (від 0,6 % до 0,5 %), що зумовлено зменшенням середніх тиражів видань від 10,6 тис. прим. (1986-1990 рр.) і 17 тис. прим. (1986-1990 рр.) до 8 тис. прим. (1991-1998 рр.). Зокрема, у різні роки останнього періоду середній тираж книг складав 2,2 тис. прим. (1996 р.), 3,1 тис. прим. (1997 р.) і 3,3 тис. прим. (1998 р.), хоча кількість назв має тенденцію зростання. Найнижча інтенсивність потоку характерна для 1992 р. (34 назви), найвища – для 1940 р. (91 назва). Стан та тенденції розвитку мікропотоку свідчать про недостатність книг і брошур зазначеної тематики, що зумовлено дещо «зверхнім» ставленням до фізичної культури та спорту в Україні.

2. Дослідження видової структури вітчизняного потоку документів з фізичної культури та спорту свідчить про те, що його основу становить книжкова продукція (3961 назв, тираж – 44028,8 тис. прим., середній тираж – 12,3 тис. прим.). Друге місце в потоці видань посідають періодичні й продовжувані видання. Це цілком закономірно. Їх частка в потоці періодичних видань України складає 0,9 %. Щорічно в країні видається 45-46 назв періодичних і продовжуваних видань з фізичної культури та спорту. У мікропотоці переважають газети (32-33 назви). Газетні публікації є найоперативнішим, найбільш читаним населенням видом документів. Крім того, газетна інформація має масовий, популярний характер, швидко старіє. Тому існує потреба збільшення мікропотоку журналів і збірників, які містять інформацію наукового, виробничого і офіційного характеру з фізичної культури та спорту.

3. Аналіз мікропотоку авторефератів кандидатських і докторських дисертацій у потоці видань України у 1981-1998 рр. свідчить про те, що в цей період вийшло 265 назв авторефератів, тобто у середньому щорічно в Укра-

їні захищено близько15 кандидатських і докторських дисертацій з фізичної культури і спорту. Частка авторефератів зазначеної тематики в загальному обсязі потоку цього видів видань складала в 1990-ті рр. 0,3 % назв та тиражів. Це зумовлено недостатньо активною науковою розробкою питань фізичної культури і спорту на рівні дисертаційних досліджень. Найвищий показник характерний для 1987 р. (36 назв), найнижчий – для 1992 р., коли досліджуваний мікропотік сягнуть нульової позначки. Лише в останні роки спостерігається ріст кількості авторефератів до 19 назв у 1998 р.

Загалом документопотік України з фізичної культури та спорту має незначну тенденцію росту книг, брошур, журналів, газет, авторефератів дисертацій. Однак його обсяг та інтенсивність розвитку не можуть влаштувати бібліотеки України, оскільки ускладнюється формування ними належних обсягів документно-інформаційних ресурсів, здатних задовольнити інформаційні потреби користувачів в галузі фізичної культури і спорту.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Друк України (1986-1990 рр.): Стат. зб. / Уклад.: Т. Броніцька, О. Журба. – К.: Кн. палата України, 1999. – 44 с.*
2. *Друк України (1991-1996 рр.): Стат. зб. / Уклад.: А. Дуцник, Т. Броніцька. – К.: Кн. палата України, 1998. – 48 с.*
3. *Друк України (1997 р.): Стат. зб. / Уклад.: Т. Броніцька, О. Журба. – К.: Кн. палата України, 1998. – 43 с.*
4. *Друк України (1998 р.): Стат. зб. / Уклад.: Т. Броніцька, О. Журба. – К.: Кн. палата України, 1999. – 44 с.*
5. *Друк України (1999 р.): Стат. зб. / Уклад.: Т. Броніцька, О. Журба. – К.: Кн. палата України, 2000. – 45 с.*
6. *Кушнаренко Н.Н. Документоведение: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Т-во «Знання»; КОО, 2000. – 460 с. – (Вища освіта XXI століття).*
7. *Преса Української РСР. 1918-1985: Стат. зб. / Уклад.: Н.В. Погонець, О.О. Волкова, Л.І. Глушко та ін. – К.: Кн. палата УРСР, 1986. – 175 с.*

Надійшла до редколегії 8.11.2000 р.

УДК 371.2 (477)(093)

І.В. ЗАХАРОВА

ДОКУМЕНТИ ЗЕМСЬКОГО ДІЛОВОДСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Розглядаються документи земського діловодства як важливе джерело вивчення історії народної школи і земської діяльності у розвитку системи освіти в Україні.

Значні кроки на шляху децентралізації і лібералізації системи освіти в Російській імперії були зроблені в другій половині XIX - на початку XX ст., коли процес модернізації охопив як соціально-політичне, так і духовне життя суспільства. Школа була суспільним інститутом, здатним допомогти молодому поколінню пристосуватися до умов життя, які значно ускладнилися. Головна турбота в просвіті покладалася на земства. Саме в результаті їхньої багаторічної, невтомної діяльності заснована доступна населенню школа (земська народна), розповсюджувалися нові технології навчання, зріс загальноосвітній рівень населення; саме земським установам належить головна заслуга в створенні основ національної системи початкової освіти в Україні.

Слід зазначити, що в радянській історіографії тривалий час замовчувався той реальний внесок, який зробили земства щодо створення і розвитку системи освіти, роль земств свідомо принижувалася, їхня освітня діяльність висвітлювалася однобічно, робився акцент на негативних фактах і моментах, тоді як прогресивні форми і напрями, що використовували земства у навчальному процесі, їхні здобутки, досягнення, – тобто все те позитивне, що було зроблено ними протягом багаторічної просвітницької діяльності, – ігнорувалося або зовсім заперечувалося.

У сучасних умовах незалежності України створені сприятливі умови щодо комплексного дослідження унікальної земської спадщини в системі народної освіти, залучення до наукового обігу нових малодосліджених джерел, в яких подана реальна, достовірна картина становища освіти в країні наприкінці XIX - на початку XX ст. і участі громадських установ у цій справі. Вважаємо, це дасть можливість поглибити і розширити наукові знання з метою їхнього використання для вирішення найважливіших сучасних проблем освіти, допоможе акцентувати окремі аспекти земської шкільної діяльності, уточнити і переглянути, й навіть сформувати нові підходи до оцінки діяльності земств, їхньої ролі та внеску в становлення і розвиток

шкільної справи, закладення фундаменту системи національної освіти в Україні.

Для історика, науковця найважливішим завданням є виявлення і опрацювання джерельної бази, яка дозволить вирішити весь комплекс проблем з дослідження певної наукової теми. Тому важливою групою першоджерел для проведення дослідження з зазначеної проблеми є документи самих земств.

Земства стали новим інститутом, який представляв усі верстви суспільства у виборних органах самоврядування на місцях. Проте нові органи всестанового представництва впроваджувалися на рівні губернії і повіту, на рівні ж волості низової земської одиниці не існувало. З огляду на це ми можемо говорити лише про документальні фонди губернських і повітових земських установ. Земське самоврядування було впроваджено також на території сучасної України поетапно: в 60-70-х рр. XIX ст. – у губерніях Лівобережжя і Півдня України, і лише в 1911 р. – на Правобережній Україні.

Незважаючи на обмежену законодавством компетенцію, рутину бюрократичних порядків, постійну нестачу коштів, земці розгорнули широку багатопланову діяльність як у соціально-економічній, так і культурній сферах на місцях. Народна освіта, особливо початкова, стала одним із пріоритетних напрямів їхнього опікування.

Вищим органом управління певною територією були земські збори (повітові й губернські), до компетенції яких входило вирішення всіх без винятку питань місцевого життя, зокрема з народної освіти. Виконавчими ж органами були земські управи, на які покладалося завдання втілення в життя постанов земських зборів. У земствах для попереднього розгляду найважливіших і найскладніших питань обирали постійну шкільну комісію з питань народної освіти, на попередніх засіданнях якої обговорювалися доповіді, що потім заслуховувалися на земських зібраннях, розроблялися проекти рішень, які комісія теж виносила на чергову сесію того чи іншого зібрання.

У земських зборах брали участь усі виборні члени від усіх верств певної території – так звані «гласні», тобто особи, які мали право голосу при прийнятті тих чи інших земських постанов і рішень. Засідання земських зборів проходили відкрито, демократично, і в залі міг бути присутній будь-який бажаючий.

Засідання земських зборів, шкільних комісій звичайно документувалися. З огляду на це в загальному комплексі першоджерел можна виділити в першу чергу групу документів, які відображають реалізацію одного з основних принципів організації діяльності органів самоврядування – принципу колегіальності у вирішенні найважливіших питань місцевого життя, зокрема, народної освіти.

До документів цієї групи можна віднести: доповіді, постанови, звіти, рішення, які досить докладно і ретельно протоколювалися у зведених журналах губернських і повітових земських зібрань, що потім виходили як окремі тиражовані видання [1].

Особливою формою журналів були стенографічні звіти, а точніше – стенограми губернських повітових зібрань. Ці журнали друкували стенограми, записи виступів практично без скорочень, що дає можливість уявити, як відбувалося обговорення того чи іншого питання, процес його вирішення, дискусії, суперечки тощо. Вони відтворюють атмосферу земських засідань, висвітлюють боротьбу різних угруповань в межах земства, передають емоційне напруження земських зібрань, зіткнення різних думок, протилежних поглядів, іноді досить непримиримих.

Яскравим свідченням цього можуть бути, наприклад, багаторічні спроби Чернігівських губернських земських зборів вирішити питання про мову викладання в початкових школах, що документально відображені в журналах зборів. Чернігівський гласний І. Шраг у 1894 р. на чергових земських зборах зробив доповідь, в якій довів необхідність введення української мови в народні школи, підпорядковані земствам, а тому й запропонував зборам клопотати перед урядом про допущення в школи «місцевої мови нарівні з великоруською», а також про дозвіл видання підручників українською мовою [2]. Як видно зі стенограм, навколо доповіді Шрага в зборах розпалилися дебати між передовими земцями-ліберадами, прибічниками демократизації і українізації освіти, і гласними – прибічниками русифікаторської політики. Після тривалого й неодноразового обговорення цього болісного, але дуже важливого питання зборами лише в 1900 р. була прийнята постанова щодо порушення даного клопотання перед урядом [3].

У земських журналах і звітах інформація, як правило, групувалася по розділах відповідно до напрямів земської діяльності, тобто в основу було покладено структурну або предметно-запитальну (тематичну) ознаку, наприклад: звіти «по училищному отделу», «по отделу народного образования» або «по народному образованию», «по врачебному отделу», «по агрономическому отделу» тощо, до яких включалися усі матеріали, які торкалися відповідного напрямку, сфери земської діяльності [4]. Доповіді могли мати нумерацію, зазначення назви доповіді і автора [5].

На зібраннях для обговорення подавалися також доповіді, підготовлені членами шкільної комісії, що діяла при відповідній земській управі, які теж потім задокументовувалися в журналах [6].

Порядок денний, що виносився на розгляд зібрання того чи іншого земства, демонструє весь широкий спектр питань, які охоплювала земська діяльність у справі освіти: початкова, професійна освіта, допомога іншим школам, стипендії, народні читання та багато іншого.

Наприклад, з журналу чергової сесії Чернігівських губернських земських зборів 1894 р. дізнаємося, що членами шкільної комісії на обговорення була представлена доповідь «Про заходи сприяння початковій народній освіті», зміст якої висвітлював 16 найрізноманітніших питань з організації народної освіти в губернії. Серед них були й такі питання: про устрій педагогічних курсів; про фонди для видання позичок на будівництво шкіл; про допомогу в улаштуванні бібліотек; про матеріальне забезпечення викладачів в земських початкових училищах; про допущення місцевої народної мови у народну школу та ін. [7].

Звичайно, після доповіді і дискусій на зборах через відкрите голосування приймалися рішення, постанови про порушення тих чи інших клопотань перед урядом на дозвіл земству діяти відповідно до прийнятої постанови земства, або приписувалися певні дії щодо виконання тих чи інших ухвал з боку самого земства та його виконавчих органів. Наприклад, після обговорення доповіді на Чернігівських губернських земських зборах 26.01.1881 р. було прийнято рішення про порушення перед урядом чотирьох клопотань з найважливіших питань організації народної освіти в губернії [8].

Слід зазначити, що клопотання, адреси, петиції, звернення до уряду були єдиною офіційною формою легальної боротьби земств за демократизацію суспільного життя, за владну першість на місцях, за право самостійно вирішувати нагальні проблеми соціально-економічного, культурного життя регіонів, керувати місцевими справами, без «формально-поліцейського нагляду» з боку урядової бюрократії.

Земські клопотання вивчала радянська дослідниця І.Ю.Маклакова, яка в своїй праці [9] проаналізувала справи по земських клопотаннях з питань народної освіти, що знаходилися у фондах ЦДІА СРСР. Звичайно, справи, сформовані за предметно-запитальною ознакою, комплектувалися з певного набору документів. Як правило, вони починалися з представлення губернатора в Міністерство освіти, в якому розкривалася суть клопотання і висловлювалася точка зору губернатора щодо її задоволення. До них додавалися копії доповідей земських комісій і земських управ, копії журналів засідань повітових і губернських земських зборів і їх рішень; статути навчальних закладів, правила і програми з'їздів учителів; різноманітні статистичні таблиці, списки книг, посібників та ін. документи.

Далі Міністерством готувалася записка, яка подавалася до Комітету міністрів, в якій висловлювалося «мнение» міністра з приводу задоволення або відхилення клопотання. Документами, що завершували справу, є витяг з журналу Комітету міністрів і припис губернаторові, в якому міністерство, що розглядало клопотання, повідомляло його про прийняте рішення. Наприклад, з 300 розглянутих І.Ю. Маклаковою клопотань лише 24 % були схвалені, 69 % – відхилені повністю, решта – задоволені частково або відкладені [10].

Як правило позитивну відповідь земства отримували на ті клопотання, в яких порушувалися питання, не пов'язані зі змінами шкільного законодавства, з посиленням впливу земства на керівництво і управління школами, з проведенням радикальних реформ освіти через її демократизацію, лібералізацію і децентралізацію.

Отже, документальні матеріали щодо земських клопотань дають можливість розкрити боротьбу, яка точилася протягом усього існування земських установ між ними і царським урядом, не зацікавленим у розширенні прав громадських самоврядних вибірних інституцій.

Вважаємо, що у повному обсязі документи земського діловодства представлені у фондах державних обласних архівів. Так, у процесі нашого дослідження були проаналізовані документи фондів Київського губернського земства і повітових земств Київської губернії (Черкаського, Канівського, Золотоніського, Чигиринського та ін.), які зберігаються в Державному архіві Черкаської області і в яких виявлено цілий комплекс справ, що стосуються сфери народної освіти, участі земських органів у шкільних справах. За видовою належністю і змістом ці документи можна класифікувати на такі групи:

а) доповіді управ повітовим земським зборам і звіти управ про діяльність шкільного відділу, які містять відомості про діючі навчальні заклади певного повіту, про розміри земських витрат на потреби народної освіти, заходи щодо поширення знань серед населення, які доповнювалися шкільними статистичними відомостями, узагальненими за даними «запитальних анкетних листів», що управа надсилала до кожної початкової школи з метою збирання об'єктивної інформації про стан освіти (кількість земських шкіл, рік відкриття, кількість учнів, учителів, їхній освітній ценз, навчальні предмети і шкільні посібники та ін.);

б) журнали засідань управ і протоколи цих засідань, журнали і протоколи засідань шкільних рад і шкільних комісій;

в) листування з Міністерством освіти, з дирекцією народних училищ про діяльність земських шкіл;

г) циркулярні розпорядження і приписи Департаменту народної освіти як вищого керівного органу, оскільки в адміністративному відношенні земські училища підпорядковувалися місцевій шкільній адміністрації – інспекторам і директорам народних училищ, а через них – Міністерству освіти;

д) листування з земськими училищами стосовно виділення коштів на їхнє утримання, на закупівлю меблів, підручників, заяви вчителів земських училищ про висилання коштів для утримання, ремонту училищ, навчальних посібників;

е) кошториси земських витрат на потреби народної освіти в повіті;

є) клопотання і «прошенія» земських управ і шкільних рад у Міністерство освіти, інші урядові установи;

ж) відомості, списки на видачу зарплати викладачам земських училищ;

з) документи інформаційно-довідкового змісту: списки шкіл і вчителів повіту, списки земських училищ повіту, описи шкільного майна, каталоги шкільних бібліотек;

і) акти передачі церковнопарафіяльних шкіл до відання земських повітових управ;

к) постанови сільських сходів повіту щодо відкриття шкіл, ремісничих класів при існуючих земських початкових школах;

л) штатні розписи вищих початкових шкіл, інструкції для вчительського персоналу;

м) програми вчительських педагогічних курсів, організовуваних земствами.

Таким чином, аналізуючи наявні першоджерела з даної наукової проблеми можна дійти висновку, що документи земського діловодства мають найбільшу інформаційну насиченість і являють собою класичний зразок масової документації другої половини XIX - початку XX ст. Крім того, вони є важливим джерелом по історії народної школи і земської діяльності у розвитку системи освіти в країні.

У загальному документному масиві можна виділити найтиповіші, найхарактерніші види як первинної, так і вторинної документації, які були традиційними для земського діловодства. Стосовно інформаційної насиченості перше місце серед вторинних документів належить журнальним формам реєстрації інформації, які включають такі первинні документи: звіти, доповіді, постанови, ухвали тощо.

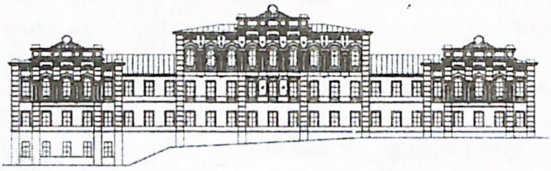
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Журналы заседаний Полтавских губернских земских собраний. – Полтава, 1866-1914; Журналы заседаний Таврических губернских земских собраний. – Симферополь, 1866-1914; Журналы заседаний Харьковских губернских земских собраний. – Х., 1866-1914; Журналы заседаний Черниговских губернских земских собраний. – Чернигов, 1866-1914; Журналы Полтавского губернского земского собрания 52-го очередного созыва 1916 года. – Полтава, 1917. – 311 с. та ін.*
2. *Доклад гл. И.Л. Шрага «О допущении местного народного языка в народную школу» Черниговскому губернскому земскому собранию сессии 1894 г. – Б.м., б.г. – С. 134.*
3. *Южные записки. – 1904. – № 12. – С. 22-24.*
4. *Напр.: Волынская губернская земская управа: Отчет Волынской губерн. земской управы по училищному отделу. – Житомир, б.г. – 165 с.; Доклады Волынскому губернскому земскому собранию второй очередной сессии. По училищному*

отделу № 102-139. – Ровно, 1913. – 95 с.; Доклады губернской земской управы Черниговскому губернскому земскому собранию 27 сессии 1891 года об участии губернского земства в мерах к лучшей организации начального образования в губернии. – Чернигов, 1891. – 51 с.; Доклады Киевской губернской земской управы четвертому губернскому земскому собранию 1914 года: По училищному отделу. – К., 1915. – Вып.1. – Ч.2. – 39 с.; Доклад о развитии дела народного образования в Херсонской губернии. – Херсон, 1905. – 10 с.; Доклады Сумской уездной земской управы уездному земскому собранию очередной сессии 1912 г. по отделу народного образования. – Сумы, 1913. – 116 с.; Доклады Харьковской губернской земской управы губернскому земскому собранию 1906 года. По отделу народного образования. – Харьков, 1906. – 107 с. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1904 год. Народное образование. – Екатеринослав, 1905. – 200 с. та ін.

5. *Напр.: Доклад Хижнякова о народном образовании в Черниговской губернии / Журналы заседаний Черниговского губернского земства. – Чернигов, 1881. – С. 201-206; Доклады Полтавскому губернскому земскому собранию 49 очередного созыва губернской управы. Доклад № 1. О плане ближайшей деятельности земств Полтавской губернии в деле народного образования. – Б.м., б.г. – 46 с.; К вопросу о составлении учебников для сельских школ Полтавской губернии: Доклад губернского гласного В.Н.Леонтовича XXXVII очередному Полтавскому губернскому земскому собранию. – Полтава, 1901. – 18 с. та ін.*
6. *Доклад комиссии по народному образованию Черниговскому губернскому земскому собранию XXX111 очередной сессии 1897 года. – Чернигов, 1898. – 112 с.; Доклад комиссии по народному образованию Черниговскому губернскому земскому собранию XXIV очередной сессии 1898 года с мнениями членов ее и статистическими данными о положении начального образования в Черниговской губернии. – Чернигов, 1899. – 70 с.*
7. *Журналы Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1894 года. – 204 с.*
8. *Доклад управы по вопросам о расширении программ преподавания в сельских училищах и передачи оных в ведение земства (1881 г.): Черниговское губернское земское собрание: Журн. от 26 янв. 1881 г. – С. 657-670.*
9. *Маклакова И.Ю. Земские ходатайства как источник по истории школы и педагогического движения в России второй половины XIX - начала XX в. // Народное образование и педагогическая мысль России кануна и начала империализма. – М., 1980. – С. 239-275.*
10. *Там же. – С. 243.*

Надійшла до редколегіїї 11.12.2000 р.

4

Сучасні проблеми педагогіки

УДК 378

К.В. ЯРЕСЬКО

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто культурологічну підготовку студентів вищих навчальних закладів. Обґрунтовано сукупність аспектів дослідження культури діяльності людини, зокрема організаційний аспект

В умовах національного відродження і демократичної розбудови України як незалежної держави нагальною необхідністю є реформування всіх ланок освіти. Першим кроком у цьому напрямі стала державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), головною метою якої є визначення стратегії розвитку освіти в Україні на найближчі роки та перспективу, забезпечення безперервного навчання, можливостей постійного духовного самовдосконалення, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації. Почесне завдання освіти - сформувати покоління всебічно розвинутих, свідомих громадян України. Як наголошується в Програмі, існуюча система освіти перебуває в стані, що не задовольняє вимог, які постають перед нею в умовах розбудови української державності, культурного та духовного відродження українського народу [1].

Ефективність вищої освіти залежить від забезпечення її розвитку на основі нових прогресивних концепцій, запровадження у навчально-виховний процес сучасних педагогічних технологій та науково-методичних досягнень, підготовки нової генерації педагогічних кадрів, підвищення їх професійного і загальнокультурного рівня. Серед пріоритетних напрямів реформування вищої освіти називається демократизація, гуманізація та гуманітаризація навчально-виховного процесу, органічне поєднання в ньому національного та загальнолюдського начал. Запровадження принципу демократизації у функціонування вищого навчального закладу полягає у створенні системи управління навчанням, вихованням і розвитком студентів, що ґрунтується на партнерській взаємодії адміністрації, викладачів і студентів. Гуманізація потребує підвищення ролі та значення студента в педагогічному процесі, забезпечення педагогічних умов прийняття рішень студентами в різних педагогічних ситуаціях. Гуманітаризація освіти покликана формувати всі складові культури: духовність, вміння створювати духовні й матеріальні цінності, способи розумової і практичної діяльності.

Гуманітарна освіта спрямована на формування світоглядної, правової, моральної, політичної, художньо-естетичної, економічної, екологічної куль-

тури. Аналіз навчального плану спеціальності 7.010.104 «Професійне навчання: електроніка, радіотехніка, електронна схемотехніка» (кваліфікація - інженер-педагог) показав, що до циклу гуманітарних і соціально-економічних дисциплін належать 12 дисциплін із загальною кількістю годин – 1728 (аудиторних – 1226). Основне навантаження з цих дисциплін – на першому і другому курсах; вивчення дисциплін закінчується на 4 курсі. Екзамени складають з історії України, філософії, основ економічної теорії, політології, іноземної мови. Переважну більшість дисциплін можна віднести до культурологічного циклу, головною серед яких є дисципліна «Українська і зарубіжна культура». У процесі вивчення цих курсів можливе цілеспрямоване формування культурних орієнтацій особистості, знань, умінь, навичок, потреб у художньо-естетичних переживаннях і морально-естетичних та етичних рефлексіях, тобто такого духовного потенціалу, який сприяє засвоєнню спеціальних знання як елементу цілісної суспільної культури. Проте ознайомлення з програмами дисциплін культурологічного циклу, методами викладання, особливостями педагогічного процесу в різних навчальних закладах (педагогічних, інженерно-педагогічних, технічних тощо) свідчить, що

- не розроблено концепції культурологічної підготовки студентів у вищих навчальних закладах різної спрямованості;
- відсутнє методичне забезпечення, недостатньо навчальної літератури;
- дисципліна «Українська і зарубіжна культура» не поєднала всі складові в єдиний цикл;
- викладання дисциплін ґрунтується здебільшого на репродуктивних методах;
- не заплановано жодної курсової роботи;
- з дисципліни «Українська і зарубіжна культура» відсутні інші види занять, окрім лекцій і заліку;
- дисципліни культурологічного циклу майже не впливають на формування необхідного рівня навчальної і навчально-творчої діяльності студентів.

На нашу думку, сукупність гуманітарних і соціально-економічних дисциплін не є взаємопов'язаною системою; в них відсутній системоутворюючий фактор. Таким фактором може бути дисципліна «Українська і зарубіжна культура», за умови, якщо в основу викладання покласти «діяльнісну» концепцію культури. Саме на цій концепції ґрунтується «філософський» підхід до розгляду історії культури як розвитку діяльнісних здібностей людини в її ставленні до природи, суспільства.

Визначення культури як діяльності бере свій початок у римській античності: *cultura* (лат.) – оброблення, вирощування, виховання, розвиток, ша-

нування. Спочатку під культурою розуміли цілеспрямований вплив на природу в процесі обробки землі, вирощування рослин, виховання людини. В епоху Відродження виникла тенденція ототожнення культури з різними сферами духовної діяльності: наукою, мораллю, мистецтвом, релігією, філософією. Найважливішими результатами наукового напряму в філософії цієї епохи були методи експериментально-математичного дослідження природи (Леонардо да Вінчі, Г. Галілей), детерміністське тлумачення дійсності, формулювання законів природи (Й. Кеплер - в астрономії, Г. Галілей - у механіці). Відомі філософи Н.Ф. Бучило, А.М. Чумаков відзначали, що в епоху Відродження «... культуру розглядали як сукупність зразків поведінки, як продовження античної традиції духовної діяльності» [2, С. 215]. Саме в цей час виникла культура гуманізму.

Філософи епохи Просвітництва розглядали культуру як «специфічну автономну і самоцінну сферу людської діяльності ...», яка «має бути інтелектуальною, творчою, продуктивною, новаторською...» [2, С. 215]. Сутність культури, її специфіка обмежувались духовною діяльністю людини. Ідеї епохи Просвітництва розвивав І. Кант. Він підкреслював творчу роль суб'єкта, активний вплив теоретичного знання на емпіричний матеріал (достовірне теоретичне знання є лише в математиці і природознавстві - І. Кант). Ґрунтуючись на положеннях гуманістичної філософії, І. Кант висунув ідею самоцінності кожної особистості, яка не повинна стати жертвою навіть задля блага всього суспільства. У розумінні прекрасного він назвав найвищим видом мистецтва поезію, тому що вона підноситься до відображення ідеалу, яким є людина. «Класична модель культури» набула подальшого розвитку у трудах Г. Гегеля, який обґрунтував суспільний характер культури. Основні формоутворення культури: релігія, право, мистецтво, філософія, естетика – досліджено ним із застосуванням діалектичного методу. Розглядаючи категорію «відчуження», Г. Гегель вивчав важливі аспекти предметної діяльності людини, розглядав людину та її історію як «результат власної діяльності» (К. Маркс). У структурі культури марксизм розглядав не тільки результати духовної діяльності людини, але й предметно-практичної.

Сучасні культурологічні теорії до складу структури культури відносять результати практичної, матеріальної і духовної діяльності людей, а також способи діяльності. Н.Ф. Бучило, А.М. Чумаков розробили такі визначення [2, С. 219-222]:

1. «Культура – одухотворена діяльність людини, вона характеризує ступінь розвитку його пізнавальних сил, знань і емоційної чутливості, здатності до розуміння і естетичного смаку, вольових якостей і здібності до творчості, що відповідає ідеалу досконалості і краси».

2. «Культура – це світ людини, тільки їй властивий спосіб діяльності, в процесі якої вона одухотворяє створені нею предмети, олюднює природу, середовище її проживання».
3. «Визначаючи культуру як спосіб, технологію діяльності, можна виділити культурний аспект різних явищ суспільного життя: культуру праці, побуту, мислення, виробництва, політичну, правову, культуру соціальних відносин та ін.»
4. Культура – це «спосіб людського буття і кожного прояву соціальності».

У наведених визначеннях родовими поняттями для поняття «культура» виступають:

- у першому – «одухотворена діяльність людини»;
- у другому – «світ людини», «спосіб діяльності»;
- у третьому – «спосіб, технологія діяльності»;
- у четвертому – «спосіб людського буття».

Кожне визначення розкриває поняття «культура» з одного боку. Так, друге – співзвучне тим, що є у тлумачних словниках сучасної української мови, якщо під «світом людини» розуміти практичні, матеріальні та духовні здобутки, а під «способом діяльності» – рівень людської діяльності. У третьому визначенні культура ототожнюється не тільки зі способом, але й з технологією діяльності. Саме це визначення співзвучне двадцятому століттю, яке характеризується виникненням нового виду культури – інформаційної. Коли японський соціолог Е. Масуда у 1945 р. запропонував теорію «інформаційного суспільства», багатьом це здавалося фантастичним. Але нині, на порозі XXI століття, понад 50 % працездатного населення Землі працює в інформаційній сфері. Мрія японського соціолога здійснилась у розвинутих країнах світу, де кожний індивід має доступ до інформації, необхідної йому для вирішення професійних і особистих проблем. Таким чином, концепція «інформаційного суспільства» визначила напрями формування культури XX століття.

Визначаючи культуру як спосіб, технологію діяльності, можливо вирішити питання підвищення рівня діяльності в сфері мислення, соціальних відносин, виробничій праці, навчанні тощо. Упродовж свого життя людина пізнає різні види діяльності: у дошкільному віці – ігрову, в шкільному – навчальну, далі – трудову, дозвіллєву, художню, спілкування та ін. Кожен із видів діяльності є процесом, що характеризується за допомогою складного явища – культури. Поєднання двох складних об'єктів породжує проблему: які аспекти слід розглянути? Напевно, це визначається видом діяльності, але можна стверджувати, що деякі аспекти культури є в будь-якій діяльності. Н.Ф. Бучило й А.М. Чумаков зробили спробу охарактеризувати «одухотворену діяльність» з точки зору:

- ступеня розвитку пізнавальних здібностей;
- знань;
- емоційної чутливості;
- здатності до розуміння;
- естетичного смаку;
- вольових якостей;
- здатності до творчості.

Автори наголошують на тому, що все це відповідає ідеалу досконалості і краси. Але головним, на їх думку, началом культурної людини є її мораль. Вони наводять вислів німецького письменника Г. Гессе, яким охарактеризовано місце моралі в культурі: «Кожне класичне самовираження культури - це свідчення певної етики, доведений до пластичної виразності прообраз людської поведінки» [2, С. 219]. Саме в етичному аспекті принцип гуманізації найнеобхідний. Видатний мислитель XX ст. А. Швейцер дійшов висновку про необхідність відмовитися від засилля технократичної культури і перейти до іншої моделі, основаної на загальнолюдських цінностях. Він висунув такі принципи етики: благоговіння перед життям, екології духу, збереження і взаємоповаги у сфері культури та ін. А. Швейцер писав, що «... етика благоговіння перед життям охоплює все, що можна назвати любов'ю, відданістю, співпереживанням у нещасті і в радості, співпричетністю» [3, С. 166].

Отже, першим аспектом, що відображає культуру діяльності, є етичний. Інші, які було розглянуто Н.Ф. Бучило й А.М. Чумаковим, з нашої точки зору, слід об'єднати. Наприклад, знання, ступінь розвитку пізнавальних сил, здатності до розуміння можливо віднести до пізнавального; емоційну чутливість – до естетичного, а творчий слід розглянути окремо. У такому разі ми маємо такі аспекти: пізнавальний, етичний, естетичний і творчий. Культуру будь-якої діяльності слід розглядати із застосуванням технологічного й організаційного підходів. Отже, розглянемо організаційний аспект культури діяльності.

Відомо, що в будь-якій діяльності від її організації залежать результати. Наукова організація праці базується на ідеях формулювання цілі, поділу роботи на елементи (операції, дії), досягнення мети за допомогою раціональної сукупності елементів, відбору найпридатніших інструментів, знання найефективніших методів і прийомів роботи, навчання цим прийомам працівників різних сфер (виробничої, наукової, освітньої, військової тощо), врахування обмежень (часових, матеріальних, духовних) [4, С. 7]. Проблема організації діяльності є дуже важливою як для особистості, так і для суспільства загалом; вона розглядається психологами, соціологами, педагогами, фізіологами, кібернетиками. Поняття «організація» є родовим по відношенню до поняття «управління». Наприклад, у теорії автоматичного управління

використовується визначення: «Управління є такою організацією того чи іншого процесу, що забезпечує досягнення певних цілей» [5, С. 11]. Існує управління в технічних системах (автоматичне управління), в системах, де діють машини і люди (автоматизоване управління), в освітніх (педагогічне управління). Смисл управління полягає в створенні необхідних умов для функціонування будь-якого об'єкта (турбіни, електричної станції, процесу навчання тощо), а також у безпосередньому впливі на об'єкт з метою підвищення ефективності його дії. Відомий теоретик у галузі математичних основ кібернетики Ю.М. Коршунов писав: «Всюди в навколишньому світі (природі, техніці, суспільстві) мають місце різні процеси, характер яких залежить від супровідних умов і факторів. Змінюючи умови протікання процесів, людина може впливати на їх характер, пристосовуючись до своїх цілей. Це втручання в природний хід процесу і є сутністю управління» [6, С. 196]. Процес управління має такі етапи:

- збирання і обробка інформації з метою оцінювання ситуації;
- прийняття рішення про найдоцільніші дії;
- виконання прийнятого рішення;
- контроль за виконанням рішення;
- корегування отриманих результатів.

Аналіз наведених етапів свідчить, що управління – це інформаційний процес, який полягає в збиранні, оцінюванні, використовуванні інформації для організації функціонування об'єкта. Наукова організація праці базується на розгляданні діяльності як процесу управління (самоуправління).

Соціологія застосовує поняття організації у кількох смислах:

- елемент соціальної структури;
- вид діяльності;
- ступінь внутрішньої упорядкованості, узгодженості частин цілого.

Перше значення є основним, воно вивчається в соціології організації; друге і третє - в соціології праці, де розглядаються питання соціальних факторів підвищення ефективності діяльності, у тому числі – людського, вплив різних умов (соціальних, технологічних та ін.) на ставлення індивіда до діяльності. Головним напрямом досліджень у соціології праці є аналіз змісту діяльності, впливу умов і форм організації на результати діяльності.

Доведено, що змістовність праці (складність, різноманітність) позитивно впливає на задоволеність працею, підвищує мотивацію, стимулює творчу діяльність, є передумовою перетворення праці в самоцінну діяльність. Актуальним є напрям гуманізації діяльності, який пов'язують із підвищенням ролі індивіда в організації й управлінні, із застосуванням різних видів діяльності, стимулюванням до її результатів тощо. Проблеми організації

діяльності вивчаються також психологією, економікою, соціальною педагогікою, ергономікою та ін.

Ергономіка (грецьк. *ergon* – робота і *nomos* – закон) – група наук, що комплексно вивчають людину у виробничій діяльності і вирішують проблеми оптимізації засобів і умов праці. До складу ергономіки входять прикладні аспекти педагогіки, психології, фізіології і гігієни праці, антропології, наукової організації праці, технічної естетики, загальної теорії систем тощо. Предмет ергономіки – це вивчення і оптимізація систем «людина-машина-середовище», в яких головна роль належить людині. Завдання науки - зважати на людський фактор при створенні нової техніки, технології, відповідних умов праці. Методологічною основою ергономіки є системний підхід, розглядання складних об'єктів різнобічно, що дозволяє одержати уявлення про трудовий процес, умови підвищення його ефективності, гармонійний розвиток особистості, задоволення творчих потреб. Особливе значення для ергономіки мають зв'язки з педагогікою і соціологією. Існує розділ педагогіки - педагогічна ергономіка, «що вивчає проблеми оптимізації матеріальних умов шкільної праці і робочих місць учня й учителя, оптимізацію дидактичних засобів, проблеми техніки безпеки й гігієни праці, умови відпочинку, а також естетику школи та її оточення» [7, С. 118]. Методологічним підґрунтям, вихідним матеріалом для вирішення завдань оптимізації систем «людина-машина-середовище» є соціологічна інформація про характер і мотивацію праці, задоволеність працею, організацію праці, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації тощо. Відповідні матеріали для вирішення завдань педагогічної ергономіки вчені отримують через соціологію освіти.

Вивчаючи психологію і педагогіку професійної діяльності, Н.В. Самоукіна розглядає корпоративну культуру організації, називаючи її «організаційною культурою», яка, на думку автора, проявляє себе у таких «моментах»: базових цінностях; головних цілях праці; особливостях ділових взаємодій «по вертикалі»; прийнятих правилах трудової діяльності і поведінки співробітників; організації певної соціально-психологічної атмосфери; кількості і спрямованості трудових конфліктів; задоволеності або незадоволеності співробітників своєю працею; наявності перспектив для кожного працівника і системи заохочення; рівні стабільності-плинності персоналу організації [8, С. 83].

Названі автором «моменти» мають, на нашу думку, різну природу. Деякі з них (1, 2, 4) відіграють роль факторів (*factor* (лат.) – діючий – причина), що відображають зовнішні впливи: базові цінності, цілі, правила поведінки. Інші – це умови успішної організації (3; 5; 6; 8) і результати (7; 9). Автор зробив спробу розробити модель організаційної культури, при цьому використано об'єктивний, суб'єктивний і особистісний фактори. Так, умови успішної організації відображають дію суб'єктивного (3; 5; 6) і особистісно-

го (8; 7) факторів. Привертає увагу відсутність критеріїв оцінювання результатів діяльності і впливу людського фактора на ці результати. Вважаємо, слід було б розглянути такі важливі умови успішної діяльності, як комунікативні, інтелектуальні і практичні здібності особистості, наявність сукупності відповідних якостей.

Питання раціональної організації навчання здебільшого розглядались як окремий випадок проблеми організації діяльності. Прикладом такого підходу може бути книга Г.Х. Попова «Организация личной работы учащегося» [4]. Розділ «Час – головне багатство» автор починає зі шкільних питань (розклад на тиждень), торкається загальнолюдської проблеми збереження часу та її вирішення за допомогою власного хронометражу, записів на картках тощо.

Сучасні підходи до вирішення актуального питання раціоналізації праці школярів, на нашу думку, поділяються на два види. По-перше, педагоги-практики розглядають цю проблему як загально-педагогічну і вміщують відповідний матеріал у підручники з педагогіки [9]. По-друге, проблему вирішують педагоги-методисти. На конкретних прикладах шкільних предметів (частіше всього - математики) вони розкривають раціональні способи засвоєння знань і розв'язання задач. Типовим прикладом є книга О.Б. Єпішевої і В.І. Крупича з формування прийомів навчальної діяльності учнів при вивченні математики [10]. Більшість джерел із цієї тематики розкривають шкільні проблеми. Раціональній організації навчання студентів присвячено книги представників психологічної школи Московського державного університету – І.І. Ільясова, В.Я. Ляудіс, Н.Ф. Тализіної та ін. [11-14].

Аналіз показав, що література [4; 9-14] суттєво відрізняється за рівнем зв'язку проблеми раціональної організації діяльності учнів (студентів) із психологічною теорією навчальної діяльності взагалі. У книгах Г.Х. Попова такий зв'язок майже відсутній. Вирішення проблеми раціональної організації навчальної діяльності школярів М.К. Степаненков здебільшого пов'язує з рекомендаціями фізіологічної науки. О.Б. Єпішева, В.І. Крупич обмежилися лише вирішенням проблеми засвоєння прийомів і застосування їх при розв'язанні математичних задач. Проблеми формування потреби у вивченні математики, мотивації учнів, їх розвитку залишилися поза увагою авторів. Лише в працях І.І. Ільясова, В.Я. Ляудіс, Н.Ф. Тализіної має місце зв'язок педагогічної проблеми раціональної організації навчальної діяльності учнів (Н.Ф. Тализіна), студентів (І.І. Ільясов, В.Я. Ляудіс) з психологічною теорією діяльності. Науковою основою реалізації такого зв'язку стала, на наш погляд, концепція формування розумових дій, понять, образів П.Я. Гальперіна [15].

Окремо слід розглянути праці А.М. Алексюка і Б.А. Сусл. А.М. Алексюк дослідив питання організації роботи студентів під час лекцій, семінарів, самостійної роботи тощо [16]. Б.А. Сусь присвятив свою монографію орга-

нізації роботи курсантів вищих військових навчальних закладів при вивченні фізики [17]. Названі праці відображають багаторічний досвід викладання дисциплін вищої школи.

Отже, можна зробити такі висновки. Перспективним напрямом розвитку педагогіки вищої школи є формування культури навчальної діяльності студентів через вивчення циклу гуманітарних і соціально-економічних дисциплін, для чого необхідно розробити концепцію гуманітарної і культурологічної підготовки студентів різних спеціальностей. Термін «культура діяльності» складається із двох понять: культура і діяльність. Кожне з них є складним об'єктом. На основі історико-логічного аналізу пропонується розглянути такі аспекти культури будь-якої діяльності: етичний, пізнавальний, естетичний, творчий, організаційний і технологічний. З точки зору педагогів, психологів, кібернетиків, діяльність – це процес управління, суть якого полягає в створенні необхідних умов для функціонування об'єкта, процесу, а також у безпосередньому впливі на суб'єктів діяльності з метою підвищення ефективності їх дії. Культуру діяльності слід розглядати як результат процесу управління і одночасно як фактор, що впливає на неї (через зворотний зв'язок). В основу технології управління навчальною діяльністю можна покласти загальні етапи управління, розроблені в кібернетиці: збирання і обробка інформації з метою оцінювання ситуації; прийняття рішення про найдоцільніші дії; виконання прийнятого рішення; контроль за його виконанням; корегування отриманих результатів. Дослідження проблеми формування культури навчальної діяльності слід здійснювати на межі ергономіки (у тому числі – педагогічної), соціології, педагогіки, психології, кібернетики, філософії, культурології.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта». – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.*
2. *Бучило Н.Ф., Чумаков А.Н. Философия: Учеб. пособие. – М.: Знание, 1998. – 304 с.*
3. *Швейцер А. Упадок и возрождение культуры. – М., 1993.*
4. *Попов Г.Х. Организация личной работы учащегося. – М.: Экономика, 1987. – 157 с.*
5. *Основы автоматического управления / Под ред. В.С. Пугачева. – М.: Физматгиз, 1963. – 461 с.*
6. *Коршунов Ю.М. Математические основы кибернетики: Учеб. пособие для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Энергия, 1980. – 424 с.*
7. *Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.*
8. *Самоукина Н.В. Психология и педагогика профессиональной деятельности. - М.: Ассоциация авторов и издателей «Тандем», Изд-во ЭКМОС, 1999. – 352 с.*
9. *Степаненков Н.К. Педагогика: Учеб. пособие. – Минск: Изд-во Скакун В.М., 1998. – 448 с.*
10. *Епишева О.Б., Крупич В.И. Учить школьников учиться математике: Формиро-*

вание приемов учебной деятельности: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1990. – 128 с.
11. *Граф В., Ильясов И.И., Ляудис В.Я. Основы самоорганизации учебной деятельности и самостоятельная работа студентов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 111 с.*
12. *Формирование учебной деятельности студентов / Под ред. В.Я. Ляудис. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 240 с.*
13. *Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М., 1984. – 331 с.*
14. *Талызина Н.Ф. Педагогическая психология. – М., 1998. – 211 с.*
15. *Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М., Ростов-на-Дону: Университет, Книжный дом – «Феникс», 1999. – 327 с.*
16. *Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України: Історія. Теорія. – Київ: Либідь, 1998. – 559 с.*
17. *Сусь Б.А. Дидактичні та методичні основи активізації самостійної діяльності студентів (курсантів) при різних формах занять з фізики (рекомендовано Міністерством освіти). – К.: КВІУЗ, 1996. – 186 с.*

Надійшла до редколегії 20.12.2000 р.

УДК 37.013

І.І. ФІЛАТОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ

Інтеграція і диференціація у педагогічній системі вищого закладу освіти розглядається як принцип, процес і результат її функціонування. Використано системно-структурний, функціональний, кібернетичний, особистісно-діяльнісний, технологічний, факторний, культурологічний підходи

Педагогічна система – складний об'єкт, який слід вивчати з різних аспектів, одним із яких є диференціація та інтеграція. Диференціація (лат *differentia* – відмінність) – це процес розділення, розчленування, розшарування цілого [1]. Розвиток сучасної вищої школи поєднує процеси диференціації (вивчення складних об'єктів: технічних систем, технологічних процесів) та інтеграції (взаємодія спеціальних дисциплін з природничонауковими і соціально-економічними, спеціальних дисциплін між собою, поєднання споріднених дисциплін у комплекс тощо).

Нині активно розвивається методологія педагогічних досліджень. Під методологією розуміють сукупність прийомів, що використовуються в дослідженні. Розрізняють окрему, загальну і філософську методології. Окрема методологія – сукупність методів, які використовуються в конкретній науці.

Загальна методологія включає методи і підходи, що застосовуються окремими науками. Філософська методологія – це «... система діалектичних методів, які є найзагальнішими і діють на всьому просторі наукового пізнання, конкретизуючись в окремій і загальній методологіях» [2, С. 207].

Для дослідження педагогічних об'єктів використовується сукупність взаємопов'язаних підходів: системний, функціональний, кібернетичний, особистісно-діяльнісний, технологічний, факторний, культурологічний. Кожний із підходів може включати один або більше методів дослідження. Ю.К. Бабанський обгрунтував використання системного, функціонального й особистісно-діяльнісного підходів для аналізу педагогічного процесу; А.О. Кірсанов і В.І. Загвязинський – факторного; В.І. Андрєєвим, В.П. Беспалько – кібернетичного; М.В. Кларін – технологічного і Л.С. Виготський – культурологічного (культурно-історична теорія). Названі підходи дозволяють розглянути різні аспекти педагогічного процесу (диференціація), а потім визначити характеристики цілісного об'єкта (інтеграція).

Інтеграція (лат. *integratio* – відновлення, поповнення; *integer* – суцільний) – об'єднання в ціле будь-яких частин [1]. У педагогічній науці процес інтеграції стосується, перш за все, її об'єкта і предмета. Об'єкт педагогіки – людина. На відміну від інших наук, які вивчають проблеми людини (медицина, психологія, фізіологія та ін.), педагогіка досліджує процеси навчання, виховання, розвитку, соціалізації людини. Предмет педагогіки - педагогічні системи, що включають основні компоненти (колективи учнів і педагогів, цілі, педагогічні принципи, зміст освіти, методи, організаційні форми спільної діяльності) і зв'язки між ними (прямі, зворотні) [3]. Інтегрування компонентів і зв'язків забезпечує формування особистісних якостей учнів: знань, умінь, навичок, розвиток їх пізнавальних сил: мислення, пам'яті, мови.

Об'єктом наукового дослідження виступає педагогічний процес як процес управління навчальною діяльністю учня [3]. При цьому розглядаються такі показники функціонування педагогічного процесу: оптимальність, адаптивність, якість знань, умінь учнів, їх особистісні характеристики. Часто предметом наукового дослідження є педагогічні умови і вимоги до педагогічного процесу (В.К. Буряк, Н.О. Бойко), які складають взаємопов'язану систему, їх інтеграція і забезпечує бажаний ефект.

Викладацька діяльність педагога і навчальна – студентів є рушійною силою педагогічного процесу. Його результативність забезпечується обгрунтованим вибором і застосуванням компонентів – цілей, принципів, змісту освіти, методів, організаційних форм (Ю.К. Бабанський). Даний процес характеризується статикою і динамікою. Для його дослідження використовують системний підхід (Ю.О. Конаржевський). Ефективність процесу залежить від особистісних характеристик його учасників, тому в педагогіці широко застосовується особистісно-діяльнісний підхід. Педагогічний про-

цес – це процес управління діяльністю учнів. Вивчати його якісні характеристики можливо через використання методу моделювання (кібернетичний підхід). Педагогічний процес відбувається поетапно; на кожному з етапів реалізуються поставлені цілі, тому використовується технологічний підхід. Сутність факторного підходу полягає в аналізі протиріч, що виникають на кожному етапі, а також в обґрунтуванні принципів і правил для зменшення рівня їх впливу. Культурологічний підхід спрямовано, здебільшого, на особистість педагога, учня і результати їх спільної діяльності. При цьому розглядаються як інтегральні характеристики (педагогічна культура викладача, культура навчальної діяльності студента), так і окремі (естетична, моральна, політико-правова, економічна, професійна, екологічна, фізична).

Отже, в результаті наукового спостереження визначаються сторони дослідження складного об'єкта – педагогічного процесу, і робиться висновок про використання відповідних підходів. Вибір того чи іншого підходу повністю визначається предметом дослідження. Пізнавальним підсумком спостереження є опис вихідних даних про об'єкт, що вивчається. Результати спостереження можна оформляти як структурні схеми (педагогічна система), схеми системи управління (педагогічний процес) та ін. У науковому спостереженні реалізується активний характер людського пізнання, який виявляється в цілеспрямованості спостереження, його вибірковості (стосовно об'єктів і засобів спостереження), в засобах опису отриманого матеріалу, його теоретичному обґрунтуванні. Вивчаючи педагогічний процес, педагог-дослідник виявляє компоненти, зв'язки, характер, засоби управління діяльністю, етапність, результативність, наявність протиріч, культурний рівень учасників та ін.

Спостереження розподіляються на два види за способом опису результатів. Традиційно в педагогіці використовуються спостереження, які спрямовані на якісний опис явищ. Однак у другій половині XX ст. поширилося застосування методів математики, кібернетики та інших природничих наук. Внаслідок цього сучасні педагогічні спостереження здійснюють кількісний опис результатів.

Процес диференціації, здійснений за допомогою методу наукового спостереження, дозволив поділити складний об'єкт – педагогічний процес – на окремі аспекти його вивчення, кожному з яких поставлено у відповідність фактор: системність, діяльність, управління, протиріччя, технологія, культура. У свою чергу, фактор можна відобразити сукупністю педагогічних умов його здійснення. Наприклад, «культура діяльності» відповідає сукупності: естетична культура, етична, професійна та ін. Отже, диференціація створює підґрунтя для подальшої інтеграції, яка поєднує елементи, що склалися в результаті роз'єднання. Створене ціле, як результат інтеграції, відрізняється від того цілого, що існувало до здійснення диференціації. Так

виявляється зв'язок диференціації та інтеграції, їх діалектична єдність, при цьому диференціація полягає у відмінності, боротьбі відокремлених частин, сторін, елементів, компонентів, а інтеграція їх поєднує, забезпечує суцільність. Доведемо, що кожний пізнавальний крок включає і диференціацію, і інтеграцію.

Крок 1. Дослідження педагогічного процесу як сукупності компонентів і зв'язків між ними (диференціація). Одночасно, згідно з принципом комплексності, педагогічний процес розглядається як єдине ціле, у взаємозв'язку всіх компонентів (інтеграція).

Крок 2. Рушійною силою, що розвиває педагогічний процес, є діяльність педагогів і учнів, яка здійснюється відповідно до їхніх особистісних характеристик (диференціація). Одночасно вважається, що навчання, виховання, розвиток - це бінарні процеси, які відбуваються через взаємодію педагогів і учнів (інтеграція).

Крок 3. Згідно з кібернетичним підходом, педагогічна система поділяється на компоненти: об'єкт управління, орган управління, засоби управління, результати (диференціація). В той же час правильне функціонування об'єкта можливе лише за умов взаємодії його частин (інтеграція).

Крок 4. Педагогічний процес має етапний характер (диференціація). Запланованого результату можна досягнути, якщо відбудуться всі етапи, і буде здійснено їх взаємозв'язок (інтеграція).

Крок 5. Виявлення сукупності протиріч на кожному етапі педагогічного процесу - диференціація. Цілісна система протиріч є моделлю педагогічного процесу (інтеграція).

Крок 6. Існують окремі компоненти культури (диференціація), а всі разом вони складають інтегральну характеристику – культуру діяльності (інтеграція).

Системні закони необхідної різноманітності, зворотного зв'язку, оптимальності, цілого і частини також пов'язані з диференціацією та інтеграцією. Закон необхідної різноманітності відображає управління системою. Будь-яка система містить елементи і зв'язки між ними; чим їх більше, тим більша її різноманітність. Управління системою ефективне, якщо орган управління має не меншу, ніж сама система, кількість різноманітності. Педагогічна система включає великі колективи людей (студентів, педагогів), засоби здійснення педагогічного процесу. Неможливо уявити собі орган управління, що мав би не меншу кількість різноманітності. Щоб зменшити різноманітність об'єкта управління, необхідно визначити способи вирішення цієї проблеми, тобто здійснити диференціацію. Такими способами можуть бути:

- конкретизація мети і плану її досягнення для кожного компонента системи;
- студентське самоуправління;

- ознайомлення всіх студентів із навчальним планом, програмами дисциплін, кваліфікаційними характеристиками;
- використання інтегрованих навчальних дисциплін;
- організація самостійної і науково-дослідної роботи;
- застосування інтегрованих організаційних форм спільної діяльності (педагога і студентів, студентів у групах та ін.);
- використання засобів організації навчально-творчої діяльності студентів та ін.

Кількість різноманітності зменшується, якщо сформулювати ціль педагогічного процесу і кожного конкретного заняття, а також дати план її досягнення. Слід зазначити, що ціль – це інтегрована характеристика, ідеальне уявлення результатів навчання і виховання. Програма «Освіта» (Україна XXI століття) визначила державну ціль освіти – сформувати покоління всебічно розвинутих, свідомих громадян України [4]. Цю інтегровану ціль С.У. Гончаренко поділив (диференціював) на три:

1) освітня – озброєння учнів науковими знаннями, спеціальними й загальнонавчальними вміннями, навичками;
2) розвиваюча – розвиток мови, мислення, пам'яті, творчих здібностей, рухової та сенсорної систем;
3) виховна – формування світогляду, моралі, естетичної культури тощо» [2, С. 205].

У вирішенні цих завдань особливу увагу в програмі «Освіта» приділено змісту освіти, визначено стратегічні завдання його реформування. Із восьми завдань чотири вказують на диференціацію й інтеграцію як способи їх вирішення. Отже:

Завдання 2. «Відбір і структурування навчально-виховного матеріалу на засадах диференціації та інтеграції, забезпечення альтернативних можливостей для одержання освіти відповідно до індивідуальних потреб та здібностей»;

Завдання 3. «Органічне поєднання у змісті освіти його загальноосвітньої та фахової складових відповідно до освітніх рівнів та особливостей регіонів України»;

Завдання 5. «Орієнтація на інтегральні курси, пошук нових підходів до структурування знань як засобу цілісного розуміння та пізнання світу»;

Завдання 6. «Оптимальне поєднання гуманітарної і природничо-математичної складових освіти, теоретичних і практичних компонентів, класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, органічний зв'язок з національною історією, культурою, традиціями»... [4, С. 11-12].

Аналіз цих завдань показує, що

- проблема відбору і структурування навчального матеріалу є недостатньо вирішеною; вона пов'язана з обґрунтуванням методики розробки моделі змісту освіти;
- не всі компоненти змісту освіти обґрунтовано достатньо; тільки розробляються такі компоненти, як методологічний і оцінний;
- для розробки моделі змісту освіти слід використовувати принципи диференціації та інтеграції;
- виникає необхідність здійснення інтеграції загальноосвітніх і спеціальних дисциплін, що безумовно підвищить рівень підготовки спеціалістів;
- засобом цілісного розуміння і пізнання світу можуть бути інтегровані дисципліни;
- для використання інтегрованих дисциплін необхідно розробити технологію відбору всіх компонентів педагогічного процесу і відповідну технологію навчання, основану на принципі участі студентів в управлінні.

Закон необхідної різноманітності свідчить, що в педагогічному процесі слід використовувати принцип управління, обґрунтований трудами В.І. Андрєєва, В.П. Беспалька, Т.О. Дмитренко, Н.Ф. Талізіної, В.О. Якуніна та ін. Даний принцип можна здійснити в процесі навчання за допомогою таких основних правил:

- інформування студентів про хід і результати процесу;
- участі студентів у прийнятті рішень на всіх рівнях управління, використання прийнятих рішень і оцінювання їх ефективності.

Принцип управління педагогічним процесом і правила його реалізації визначають сутність людського фактора, що є важливим засобом розвитку системи суспільних відносин.

Із законом необхідної різноманітності пов'язаний закон екстремальності. Будь-яка стала система в процесі свого функціонування досягає рівноваги, і цей стан екстремальний. Критерії екстремальності оцінюють витрати на досягнення мети. Враховуються обмеження: часові, матеріальні, духовні. У дослідженнях педагогічного процесу критерієм розглядається якість знань - інтегральне утворення, що включає десять складових, пов'язаних між собою. Інтегральними критеріями є також і характеристики особистості (самостійність, активність, ініціативність). Отже, фактор інтеграції характеризує педагогічний процес.

Системний закон частини і цілого описує взаємодію об'єктивного і суб'єктивного факторів. Об'єктивний фактор відображає реальність, що існує незалежно від людини. Розвиток об'єктивного фактора в XX ст. зумовив створення складних об'єктів, що функціонують на основі законів природи, однак у них виявляються такі характеристики, як надійність, економічність, екологічність, які суттєво впливають на соціальні умови життя людей і навколишнє

середовище. Розвиток об'єктивного фактора привів людство до необхідності вирішення глобальних проблем. Таким чином, об'єктивний фактор швидко розвивається завдяки інтеграції. За цих умов зростає роль суб'єктивного фактора, що також змінюється, однак набагато повільніше, ніж об'єктивний. Дана обставина спричинила виникнення протиріч у багатьох галузях. Учені відзначають кризу сучасної системи освіти, що охоплює світове співтовариство. Причиною кризи є протиріччя між темпами розвитку науки, техніки, виробництва, обсягом інформації, з одного боку, і реальними можливостями відображення цих змін у педагогічному процесі, з іншого. Відповідно до закону частини і цілого слід виховувати в студентах комплексний підхід до навчання. Вони мають усвідомлювати, що їх мета - не лише вивчення окремих дисциплін, але й оволодіння системою знань і вмінь, розвиток особистісних якостей.

У процесі управління складним об'єктом застосовується велика кількість інформації. Якщо йдеться про управління навчальною діяльністю студентів, то, як правило, не вистачає інформації про вихідний стан об'єкта. Завдання педагога полягає в отриманні необхідної інформації для:

- вирішення завдання прогнозування результатів;
- визначення обсягу матеріалу, що вивчається на занятті;
- оцінювання інтенсивності засвоєння та ін.

Дана ситуація підтверджує дію системного закону зовнішнього доповнення. Суть закону полягає в неможливості повністю формалізувати систему управління навчальною діяльністю. Великого значення набуває особистісний фактор як педагога, так і студента для вирішення задачі оптимізації педагогічного процесу.

Отже, для створення якісної моделі навчального процесу необхідно розглянути декілька аспектів і відповідних їм факторів. Фактори пов'язані із законами функціонування педагогічного процесу як складного кібернетичного об'єкта: закон необхідної різноманітності, екстремальності, цілого й частини, зовнішнього доповнення. Фактори утворюють ієрархічну структуру, підґрунтя якої – об'єктивний і суб'єктивний. Людський фактор відображає процеси управління, а особистісний – оптимізації. Верхній рівень ієрархії - це фактори інтеграції та диференціації. Всі фактори взаємопов'язані і є способами взаємодії людини з навколишнім середовищем.

Розглянемо прямі і зворотні зв'язки між ієрархічними рівнями сукупності факторів. Об'єктивний і суб'єктивний фактори діють у системі «природа – людина – діяльність – суспільство – культура» [5]. Складовою культурно-історичного процесу, що має місце у зазначеній системі, є педагогічний процес. Сучасні педагоги-дослідники вирішують такі його проблеми: моделювання, прогнозування, проектування, технологізація, оптимізація та ін.

Проблеми управління й оптимізації – другий рівень ієрархії – пов'язані з людським і особистісним факторами.

Фактори диференціації та інтеграції – третій рівень ієрархії – діють також на першому і другому рівнях. Зміст процесів, викликаних цими факторами, різний, як і механізми їх реалізації. Диференціація полягає у розподіленні цілісної системи наукового знання на окремі сфери. Зростає їх самостійність, автономність. Інтеграція координує і підпорядковує їх у складі єдиного цілого. Чим більшою глибиною і широтою характеризується диференціація, тим більшою є потреба в інтеграції частин, тим значніші вимоги висуваються до механізму диференціації. Отже, вирішення проблеми диференціації спрямовано на забезпечення зростання ролі та значення окремих галузей наукового знання, а проблеми інтеграції – на зміцнення цілісності єдиної системи, розподіленої на окремі знання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Словарь иностранных слов / Под ред. И.В. Лехина, Ф.Н. Петрова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1955. – 855 с.*
2. *Гончаренко С.У. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 375 с.*
3. *Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект. – М.: Педагогика, 1988. – 160 с.*
4. *Україна XXI століття. Державна національна програма «Освіта». – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.*
5. *Гуревич П.С. Культурология: Учеб. пособие. – 2-е изд.. – М.: Знание, 1998. – 288 с.*

Надійшла до редколегії 04.12.2000 р.

УДК37.013.42:130.2

А.О. МАЛЬКО

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Досліджуються методологічні основи соціальної педагогіки. Визначаються цілі, об'єкти, сфера соціального виховання з урахуванням аксеологічного, історико-логічного та інтегративного аспектів культурологічного підходу

Потреба реформування пострадянського суспільства зумовила інтерес наукової громадськості України до соціальних наук. Активно досліджуються соціальна філософія, соціальна культурологія, соціальна психологія, со-

ціальна робота. Ровесницею нашої незалежності стала соціальна галузь педагогіки – соціальна педагогіка. І це – логічно, оскільки в умовах підвищеного інтересу до філософії та психології суспільства, духовної регуляції та взаємодопомоги в ньому, природно має пізнаватися, вдосконалюватися і соціальна педагогіка – механізм трансляції та трансформації всіх проявів культури суспільства у сьогодення і майбутнє.

Проте, щоб досягти суспільного ефекту, потрібно приділити увагу методологічним основам соціальної педагогіки, реконструювати практику соціального виховання відповідно до нової мети суспільства, об'єднати розрізнені елементи в єдину систему соціального виховання, яка б пронизувала все суспільство, всю його культуру. Необхідно визначити такі цінності соціального виховання, які б змогли об'єднати «критичні маси населення, кровно зацікавлені в збереженні чи відновленні своєї соціальної інтегрованості», і вирішити проблему «формування нової консолідуючої ідеології, яка чітко формулює цільові настанови соціальної мобілізації, необхідної для подолання соціокультурної ентропії» [7, С. 330]. В Україні, де відцентрові сили призвели до «громадського» життя за принципом «кожний за себе», соціальна педагогіка здатна і повинна використовуватися як один із важливих засобів посилення доцентрових процесів, стабілізації та розвитку культури соціуму. Це , в свою чергу, передбачає розвиток соціальної педагогіки як специфічної галузі наукової і практичної педагогічної діяльності.

У нашій країні період становлення соціальної педагогіки явно гальмується, її розвиток відбувається не настільки активно, як того потребують соціально-культурні обставини. Крім того, бурхливий розвиток соціальних наук віддзеркалюється домінуванням соціологічного підходу до визначення основ соціальної педагогіки. Значна частина фахівців розглядає її як складовий елемент соціальної роботи і тому розміщує матеріали про неї у відповідних підручниках, наприклад «Історія становлення та головні тенденції сучасного розвитку соціальної педагогіки» в навчальному посібнику «Соціальна робота» [4]. Єдиний, виданий у 1997 р. підручник, називається «Соціальна педагогіка/Соціальна робота» [6]. Оскільки навіть не створена лабораторія соціальної педагогіки в АПН України, процес розвитку соціальної педагогіки відбувається стихійно. Найрозробленіші у нас практичні аспекти, зокрема соціально-педагогічна профілактика та допомога дітям, молоді[1]

[1] Грива О.А. Соціально педагогічний аспект профілактики наркогізації і алкоголізму // Сучасні підходи та моделі розв'язання проблем попередження правопорушень, наркоманії серед учнівської та студентської молоді. – К., 1997. – С. 119-121; Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень неповнолітніх. – К., 1994. – 54 с.; Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми. – К., 1995. – 100 с. тощо.

і професійна підготовка соціального педагога.[2] Такі публікації, як статті О.Л. Склярова «Деякі проблеми вивчення соціально-педагогічного процесу» [11] та С. Болтівця «Соціально-педагогічний патронаж: нова суспільна місія дитячого садка» [3], скоріше виняток, ніж правило. Таким чином, теоретичні, предметно-сутнісні підвалини соціальної педагогіки досліджуються недостатньо. Проглядається тенденція уникнути самостійного дослідження цих проблем, спираючись у визначенні фундаментальних основ соціальної педагогіки на зарубіжний досвід [5; 8].

Безперечно, потрібно зважати на досягнення розвинутих країн у галузі соціальної педагогіки , але не слід забувати, що ця сфера педагогіки і в світовому масштабі перебуває у періоді становлення, тому вітчизняні фахівці мають можливість зробити свій внесок у розробку теорії і практики соціального виховання. Крім того, щоб у повному обсязі здійснити свої соціокультурні функції та прийти на допомогу культурі перехідного суспільства, вітчизняна соціальна педагогіка має самовизначитися як специфічна субкультура і дослідити фундаментальні методологічні основи свого розвитку, щоб знову не завести соціум у глухий кут.

Найоб'єктивнішим і найменш дослідженим, на наш погляд, є культурологічний підхід до визначення основ соціальної педагогіки. Він дозволяє розглядати соціальне виховання як одну зі сфер культури, що розвивається за її законами і визначає, водночас, розвиток культури – як частина визначає ціле. Отже, сучасне і майбутнє соціальної педагогіки можна з'ясовувати виходячи не з соціальних, політичних, економічних уподобань окремих людей, груп, а з логіки потреб розвитку культури суспільства. Соціальне виховання, яке відповідає цій логіці, само стабільне прогресує і, в свою чергу, стимулює розквіт культури.

При дослідженні теоретичних основ соціальної педагогіки ми виходимо з того, що її предметом є соціальне виховання населення. Соціальне виховання розглядається нами, з одного боку, як створення умов для розвитку соціальних рис людини, групи, суспільства. Найвищим проявом цих рис є духовність, яка сприяє стабілізації та розвиткові культури. З іншого боку, як інтегроване загальнокультурне (суспільне, державне, сімейне, релігійне тощо) виховання, що здійснюється безперервно і комплексно через усі сфери культури соціуму, суспільної свідомості, суспільного життя і соціальні

[2] Мищик Л.И. Профессиональная подготовка социального педагога. – Запорожье, 1996. – 104 с.; Коваль Л. Підготовка соціальних педагогів та соціальних працівників в Україні // Соц. політика і соц. робота. – 1998. – № 1-2; Люта Л. Особливості оволодіння спеціальністю "Соціальна педагогіка» // Рідна школа. – 1996. – № 4. – С. 61-62; Яковлева Л.П. Развитие индивидуального стиля деятельности как условие инновационной подготовки социального педагога // Нові педагогічні технології в контексті сучасних концепцій змісту освіти. – Луганськ, 1998. – С. 246-247 тощо.

інститути. Іншими словами, соціальне виховання – це самовиховання суспільства, що самопізнається, самоусвідомлюється і самореалізується.

Оскільки стрижнем будь-якої культури є цінності, то культурологічні потреби визначаються, перш за все, логікою розвитку та зміни домінантних цінностей культури країни.

Отже, визначення цілей соціального виховання з точки зору культурологічного підходу, зокрема з логіки розвитку домінантних цінностей нашої країни, долає суб'єктивність процесу соціального виховання, забезпечує об'єктивність основ розвитку соціальної педагогіки як наукової дисципліни.

В Україні традиційно домінували соціоцентричні цінності. Віками українці виборювали свою територію, відстоювали право розмовляти рідною мовою, зберігали звичаї, вірування, домагалися самостійності. Зі здобуттям незалежності та ствердженням державності логіка розвитку соціоцентричних цінностей, як провідних у нашому суспільстві, сягнула свого апогею. Тому сучасному соціальному вихованню слід базуватися на підвищенні антропоцентричної ієрархії цінностей, не заперечуючи при цьому попередніх.

«Благо кожного, що зміцнює благо всіх», очевидно, може стати девізом соціального виховання, яке згуртовує суспільство.

Сьогодення потребує від соціального виховання стверджувати в суспільній свідомості через внутрішню та зовнішню політику, економіку і право, мистецтво і освіту, виробництво і ЗМІ, суспільну думку і родину, медицину і дозвілля ідею про те, що головною цінністю в Україні є благополуччя людини незалежно від національних, релігійних, расових, ідеологічних, політичних, статевих, соціальних, сексуальних, вікових ознак та здоров'я.

Інакше тільки силовими методами можливо буде зупинити позицію людей, яка стихійно набрала силу і зміцнює відцентрові спрямування у країні – «моє особисте благо понад усе і за будь-яку ціну». Проте, коли справа вирішується за допомогою сили, тоді вже не може йтися про демократію.

Але ж сутність соціального виховання в тому і полягає, що його цілі реалізуються не кимось ззовні чи обраними в середині, а самим населенням країни спільно. Саме в процесі реалізації цілей та цінностей формується та згуртовується суспільство, яке не прислуговується державі, а спрямовує держапарат на створення сприятливих умов для кожного і всіх громадян України. Тому соціальне виховання, крім оновлення новими цінностями суспільної свідомості, покликано активізувати населення на реальну діяльність по створенню таких умов. Вважаємо, що починати слід із формування і розвитку почуття власної гідності. Оскільки саме через призму ставлення до себе людина ставиться до навколишнього світу. Соціальне виховання має сприяти тому, щоб кожен із нас намагався не допускати чи негативно реагувати на приниження, образу, зневагу, пригнічення людської гідності

повсюди: в школі і побуті, на роботі і в державних установах, на вулиці і в періодичній печаті, у транспорті і в силових структурах.

Зрозуміло, в світі вже сягнули більш розвинутих духовних висот, але це можливо в тих країнах, де хоча б частково засвоєна та реалізується ієрархія антропоцентричних цінностей. Нам же «перескочити» через перший рівень духовних потреб у прекрасне культурне майбутнє, як продемонстрував радянський досвід, неможливо – саме рівень духовності й не дозволяє. Коли більшість населення України буде відчувати себе впевнено, надійно, захищено, комфортно в своїй країні, коли воно буде пишатися своєю батьківщиною, лише тоді ми зможемо рівноправно, а не як бідні родичі та ще й не досить вихована, увійти в світове співтовариство і надалі вдосконалювати свою духовність та розвивати культуру.

Проте це не означає, що вітчизняна соціальна педагогіка змушена відставати від загальносвітових тенденцій. Глобалізація всіх процесів в умовах інформаційного світу тісніше пов'язує і взаємозумовлює розвиток культури окремої країни та людства. Тому культурологічний підхід до соціальної педагогіки має на увазі її базування не лише на потребах удосконалення культури суспільства, але й – культурного розвитку світової співдружності.

Споконвічна мрія людства про єдиний соціокультурний світ, яку Тамерлан, Олександр Македонський, Карл Великий та їм подібні безрезультатно намагалися досягти за допомогою сили, наприкінці другого тисячоліття почала здійснюватися запропонованим І. Кантом, А. Швейцером, А. Печчеї, Е. Фроммом та багатьма іншими видатними гуманістами людства шляхом духовного розвитку людини. Є надія, що закладені В. Вернадським та Тейяром де Шарденом основи планетарної свідомості, коеволюція людини і біосфери врятують людство від ядерного суїциду.

Першим практичним кроком у «перетворенні людства в єдиний біосоціальний організм і формуванні загальнопланетарного Розуму» [10, С. 32] стала розроблена діячами освіти, науки і мистецтва під егідою ЮНЕСКО концепція «Культури миру» та проголошення Генеральною Асамблеєю ООН 2000 р. Міжнародним роком за культуру миру.

Мир у цій концепції розуміється не лише як відсутність війни. «Сьогодні мир означає мир між людьми. Мир між народами і країнами, між чоловіками і жінками, з одного боку, і державою, з іншого, але також мир між людиною і її природним і соціальним середовищем», – вважає Федеріко Майор, Генеральний директор ЮНЕСКО. А проект Декларації про культуру миру проголошує: «Культура миру – це перехід від логіки сили і страху до логіки розуму і любові. Вона є основою для глобального здійснення права людини на мир» [11].

З соціально-педагогічних позицій культура миру – це усвідомлена спроба відмовитися заради виживання від панувавших протягом багатьох тися-

тисячоліть цінностей володарювання, приниження інших, принципу «розділяй і пануй», культу війни, намагання усвідомити і реалізувати ті загальнолюдські цінності, навколо яких могло б об'єднатися світове співтовариство в світову культуру, незважаючи на різницю у поглядах, переконаннях, ідеалах. Тому культуру миру не можна нав'язувати, для її реалізації недостатньо лише декларацій та законодавчих мір, щоб вигнати агресію і насильство з матеріального життя, потрібне тривале самовдосконалення у духовній сфері. Гуманізм має стати складовим елементом самосвідомості людей, що передбачає ствердження принципу толерантності як властивості внутрішньої культури кожної людини світу. В цьому формування культури миру збігається з соціальним вихованням. З усіх сфер соціального виховання, де особливо потрібний довготривалий прогрес культури миру, звичайно найважливим є виховання дітей.

Перевага соціального виховання на основі культури миру в тому, що воно, нічого не нав'язуючи у нестабільному світі, що швидко змінюється, надає молодій генерації систему ціннісних орієнтирів, які здатні допомогти їй самостійно визначити життєвий шлях і активно брати участь у розбудові справедливого і вільного суспільства та кращого мирного життя на землі [12, С. 280].

Міжнародний рік миру, покликаний «мобілізувати суспільну думку на національному і міжнародному рівнях з метою встановлення та розвитку культури миру» [1, С. 228], свідчить про те, що за останні два століття розуміння й зміст соціального виховання розширилися від державного (здебільшого шкільного) через національне до глобального. Глобальне соціальне виховання по суті є самовихованням людства, але воно стане ефективним лише тоді, коли його цінності будуть культивуватися у соціальному вихованні кожної країни, тобто на рівні національного соціального виховання.

Таким чином, соціальна педагогіка нашої країни як стратегія багатосторонньої, міжвідомчої діяльності, зверненої до всіх вікових і соціальних груп, має базуватися не тільки на внутрішніх, національних, але й на глобальних культурологічних потребах людства, і, отже, повинна сприяти усвідомленню та зміцненню у серцях, розумі та вчинках людей культури миру, що починає ототожнюватися з культурою в цілому. Зокрема, вітчизняному соціальному вихованню вже сьогодні доступна, оскільки збігається з внутрішньокультурними потребами, поступова активізація: «1) трансформації цінностей, ставлення і поведінки з метою суспільної взаємодії на принципах свободи, справедливості і демократії, всього комплексу прав людини («всіх прав, всіх людей»), терпимості і солідарності; 2) навчання і засвоєння навичок вирішення проблеми за допомогою діалогу й переговорів, що передбачає відмову від насильства та намагання запобігти розвитку конфліктів шляхом звернення до їх початкових причин, а також гарантує повне здійс-

нення прав конфліктуючих сторін; 3) використання засобів повної участі в процесі розвитку свого суспільства» [1;С. 286]. Зрозуміло, що національна соціальна педагогіка при трансформації глибинних культурних коренів своєї країни зважає на свої соціокультурні особливості.

Особливість вітчизняного соціального виховання полягає в тому, що воно передбачає не лише природний розвиток відповідно до нових національних та глобальних потреб , але ще і потребує:

- подолання недовіри суспільства до виховання та верховенства державного різновиду соціального виховання;
- формування позитивного іміджу виховання через ствердження його розуміння як залучення людини «до системи вироблених людством цінностей, організація умов для її духовного зростання, формування основ ціннісного ставлення до дійсності» [2; 6];
- домагання відповідального ставлення кожного громадянина, всіх соціальних структур до соціального виховання, як до засобу стабілізації і розвитку культури суспільства;
- відтворення та трансформування соціального виховання, всіх його видів у соціокультурній дійсності країни.

Адже у Радянському Союзі, до складу якого входила Україна, була створена наскрізна і вельми жорстка система саме державного соціального виховання з єдиними цінностями і метою для кожного громадянина від народження до смерті. Соціально-педагогічний механізм з успіхом використовувався на внутрішньокультурному рівні для маніпулювання суспільною свідомістю, для піднесення держави над суспільством та окремою людиною і конфронтації з іншою супердержавою – на зовнішньому. Практика довела помилковість спирання соціального виховання на одну чи декілька сфер культури (у даному разі на економіку і політику, рясно оздоблених примушенням) та нехтування особистістю людини – двигуна розвитку культури. Досвід свідчить, що абсолютизація будь-якої сфери культури у соціальному вихованні призводить до деформації і цієї сфери, і соціального виховання, і культури країни. На жаль, саме через командно-адміністративний характер соціального виховання радянського періоду, спрямований на уніфікацію людей під одну ідеологію, протягом багатьох років у суспільстві ствердився імідж виховання як репресивного засобу держави в соціальній практиці. Домінування державного виду соціального виховання дало змогу суспільству зняти з себе обов' язок і відповідальність за соціальне виховання і духовний розвиток країни.

Таким чином, культурологічний підхід надає можливість об'єктивно визначити цілі соціального виховання, зважаючи на логіку розвитку системи цінностей країни і світу. При цьому, увага соціального виховання до

потреб культурного розвитку країни формує позитивне ставлення суспільства до самого себе, громадян до суспільства і забезпечує стабілізацію розвитку культури сучасного суспільства. А врахування глобальних культурологічних потреб людства у національному соціальному вихованні впливає на позитивне ставлення світового співтовариства до цієї країни, до всіх її громадян, визначає перспективи розквіту культури в майбутньому. Як неповага суспільства до самого себе не сприяє соціокультурній динаміці, призводить до девіації країни, так і невідповідність національного соціального виховання провідним тенденціям глобального – до ізоляції і деградації внутрішньої культури країни (приклад СРСР, Албанії, Північної Кореї, Іраку).

Історичний та аксеологічний аспекти культурологічних основ соціального виховання дозволяють акцентувати увагу на духовних відносинах, на пошуку, створенні і реалізації цінностей у філогенезі та онтогенезі. Соціальне виховання з античних часів намагалося подолати антиномію особистих та суспільних, регіональних та національних потреб у культурі країни, національних і глобальних – у культурі світу. Культурологічний фундамент соціального виховання забезпечує спадковість цінностей культури минулого і майбутнього в сучасному житті людини, суспільства, світу, формує ставлення до виховання як до процесу одухотворення та гармонізації останніх.

Культурологічний підхід до визначення цілей соціального виховання допомагає уникнути його деформації на внутрішньопедагогічному рівні як однієї із сфер культури. Крім того, такий підхід розширює об'єкт соціального виховання. Окультурювання, духовний розвиток тривають від народження до смерті, тому об'єктом соціальної педагогіки, з культурологічної точки зору, є людина протягом всього життя, а не лише молоде покоління. При цьому як здорова, так і людина з особливими потребами, що передбачає специфічну соціально-педагогічну допомогу в створенні умов для її духовного зростання, формування основ ціннісного ставлення до дійсності. З погляду на це, не соціальна педагогіка є частиною соціальної роботи, а остання – одна зі сфер суспільства поряд із сім'єю, системою освіти тощо, де відбувається процес соціального виховання саме людини, яка нездатна самостійно вирішувати свої проблеми. Більш того, соціальна (а не державна) робота можлива лише в країні, де значного успіху досягло соціальне виховання, де сформоване суспільство, принципом життєдіяльності якого є взаємодопомога. Проте, безумовно, саме в галузі соціальної віктимології соціальна педагогіка перехрещується з соціальною роботою.

Однак, розвиток духовності окремої особистості, як і вдосконалення культури, залежить від рівня духовності кожної людини, різноманітних груп, суспільства в цілому. Отже, об'єктом соціальної педагогіки, з культурологічних позицій, є всі ці рушії соціокультурного життя: людина, група, суспільство.

Культурологічні підвалини соціальної педагогіки розширюють і сферу соціального виховання. Вся культура, у широкому розумінні, розглядається як педагогічне середовище, що впливає безперервно на соціальне, зокрема духовне становлення людини, групи, суспільства. Такий підхід долає обмеженість навіть ідеальної системи педагогічних закладів, звільняє від певної відповідальності за соціальне виховання «школу» і перекладає її на всі без винятку сфери культури, соціальні інститути і групи, кожну людину і суспільство, країну і людство, надає можливість перейти від керування онтогенезом до самокерування філогенезом, до їх гармонізації через соціальне виховання, метою якого є духовне самовдосконалення кожного і всіх.

При такому розширенні сфери виховання кожний його об'єкт виступає водночас і суб'єктом соціального виховання. За А.В. Мудриком, завдання соціально контрольованої соціалізації, тобто соціального виховання, – це створення таких сприятливих умов у суспільстві, щоб забезпечити перетворення об'єкта соціалізації в якісний суб'єкт, уникаючи при цьому статусу жертви соціалізації [9, С. 25].

Базуючись на культурологічному підході, соціальне виховання надає можливість розглядати сімейне, державне, релігійне, суспільне виховання як складові частини соціального, які мають різний ступінь ієрархічної супідрядності, зумовленої культурними особливостями соціуму. В історії багатьох країн були періоди, коли на зміну домінуванню сімейного виховання приходило релігійне, яке змінювалося державним, що трансформувалося в суспільне. Поступова зміна домінування різних видів виховання відбиває динаміку цінностей соціального виховання в історії культури країни, але всі попередні види виховання не зникають без сліду, вони складають єдиний соціально-педагогічний механізм, який удосконалюється з виникненням нового. Аналогічно відбувався процес соціального виховання у філогенезі. В сучасному світі існують всі його різновиди і, вочевидь, формуються нові. Наприклад, в Україні все ще домінує державне виховання, у Іраку – релігійне, Швейцарії – суспільне, Японії – сімейне, що поширилося на все суспільство. Новим типом світового соціального виховання може бути глобальне, яке віддзеркалює цінності нової світової культури, процес формування якої лише починається.

Культурологічний підхід до соціального виховання дозволяє трансформувати виховний процес з дискретного, відомчого, який реалізується у виховних закладах і організаціях, у безперервний, не обмежений місцем і часом, який здійснюється через педагогізацію всіх сфер культури, у виховний процес, який намагається подолати стихійні складові соціалізації, сягнути нової, на найвищому рівні, синкретичності виховання і соціалізації. Суспільне управління процесом соціального виховання, що базується на методологічних засадах культурології, надає шанс не лише прогнозувати, але і

керувати розвитком культури країни, світу. Це, зрозуміло, в майбутньому, а нині застосування культурологічного підходу дозволяє використовувати комплексно аксеологічний, історико-логічний, цивілізаційний та інші його аспекти в аналізі динаміки соціального виховання, що, вважаємо, забезпечить інноваційність педагогічних пошуків, ефективність їх результатів і, можливо, вихід з кризи не тільки педагогіки, але і культури країни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Адамс Д. Культура мира как стратегия, практика, видение и теория // Общественные перемены и культура мира. – М., 1998. –С. 286-290.*
2. *Базовий компонент дошкільної освіти // Дошкільне виховання. – 1999. – № 1. – С. 6-19*
3. *Болтівець С. Соціально-педагогічний патронаж: нова суспільна місія дитячого садочка // Дошкільне виховання. – 1999. – № 4. – С. 5-6.*
4. *Бурая Н.П. Соціальна робота. –Х., 1996. – 101 с.*
5. *Звєрєва У.Д., Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка як основа соціальної роботи // Довіра і надія. – 1994. – № 5. – С. 3-34.*
6. *Коваль Л.Г., Звєрєва У.Д., Хлєбік С.Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота. – К., 1997. – 392 с.*
7. *Культурология XX века: Энциклопедия. – Т. 1. – СПб., 1999. – 184 с.*
8. *Мищик Л.И. Профессиональная подготовка педагога. – Запорожье, 1996. – 104 с.*
9. *Мудрик А.В. Социальная педагогика. –М. 1999. – 184 с.*
10. *Общественные перемены и культура мира. – М.,1998. – 363 с.*
11. *Скляров О.Л. Деякі проблеми вивчення соціально-педагогічного процесу // Педагогіка. Методика. – Суми, 1993. – С. 24-28.*
12. *Тангель С. Культура и педагогика мира // Общественные перемены и культура мира. – М., 1998. – С. 275-285.*

Надійшла до редколегії 25.01.2001 р.

УДК 37.013.42:371.78+376.56

О.І. ПОНОМАРЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ВАДАМИ

Проаналізовано літературу останніх 20-40 рр. з проблеми адаптації людей із психофізичними вадами. Розглянуто аспект соціально-педагогічної допомоги з урахуванням зарубіжного досвіду в цій сфері. Розроблено пропозиції щодо соціально-педагогічної допомоги дітям із психічними відхиленнями в соціумі

Прискорений ритм життя, постійні стресові ситуації, екологічні негаразди, проблеми наркоманії, алкоголізму і токсикоманії негативно впливають не лише на здоров'я дорослих людей, але й спричиняють народження потомства, зокрема дітей із психічними та фізичними вадами.

Як свідчить статистика, щороку кількість таких дітей суттєво збільшується. Цьому сприяють не лише наведені вище причини, але і те, що значна частина психопатологій зумовлена генетичними захворюваннями. Також до причин появи дітей із психічними відхиленнями належать і відсутність у батьків знань та навичок у сфері виховання дітей. Окрики та рукоприкладство, надмірне обмеження свободи дій сприяють розвиткові в дітей неврозоподібних станів.

Незалежно від причини появи психофізичних вад та ступеня їх важкості усі люди (і дорослі, і діти) мають труднощі стосовно адаптації до навколишнього середовища.

Незважаючи на те, що питання соціальної адаптації спеціалісти вирішують вже багато років, а товариства по реабілітації і адаптації в деяких країнах існують з часів Другої світової війни, Міжнародне товариство по реабілітації інвалідів (ІСРД) було організоване лише в 1960 р. ІСРД є членом організації ВООЗ (Всесвітня організація Охороні Здоров' я) і працює у тісному контакті з Організацією Об' єднаних Націй (ООН), а також з ЮНЕСЕФ і ЮНЕСКО.

На основі проведених міжнародних конференцій та симпозіумів у березні 1966 р. відбувся Національний Конгрес з реабілітації та адаптації (м. Веймар). Після закінчення Конгресу делегати, що працювали в галузі адаптації, заснували Комітет з адаптації інвалідів. У центрі уваги роботи Комітету – поліпшення контактів між закладами по адаптації і спеціаліста-

ми різних країн, проблеми взаємної підтримки у розробці національних програм адаптації.

Крім того, існує Міжнародне товариство з адаптації людей із психофізичними вадами, до якого входять міжнародні комісії з питань досліджень в галузі реабілітації й адаптації.

Міжнародне товариство з реабілітації людей (дітей та дорослих) з психофізичними вадами надає рекомендації щодо розробки систем медичної, соціальної і професійної реабілітації; проводить курси і конференції (у навчальних курсах беруть участь понад 70 країн світу); організує показ спеціальних фільмів стосовно соціальної реабілітації і адаптації (було відправлено в різні країни понад 250 фільмів); видає інтеграційний реабілітаційний журнал (англійською, французькою та іспанською мовами).

У останні два-три десятиліття проблема адаптації людей із психофізичними вадами привертає увагу лікарів, психологів, юристів, соціологів, педагогів, громадських діячів різних країн. Співвідношення біологічного та соціального у формуванні особистості, а також розвиток, динаміка захворювань зацікавлюють філософів, педагогів та інших спеціалістів.

Складність цього співвідношення пов' язана з тим, що життєве відображення організму через його соціальну природу має певне соціальне забарвлення, «знижується» соціальними моментами.

Проблему дослідження взаємозв' язку біологічного та соціального на різних рівнях організації людини вивчали такі радянські вчені, як Царегородцев Г.І., Петровський А.А. Вони дійшли висновку, що, з одного боку, все очевидніша залежність патологічних процесів від генетичних і біологічних факторів, а з іншого – соціологізація життя людини все більше визначає характер її патології. Проблема особистості та хвороби стає в зв' язку з цим предметом вивчення як медиків, так і педагогів.

Ще наприкінці XIX ст. у книзі «Всех скорбящих» П. Лебедєв розповідав, яку велику увагу вже тоді приділяли тому, що нині має назву лікувального впливу навколишнього середовища, лікування зайнятістю, культтерапією, організація вільного часу. В раціональній організації вільного часу вбачали ключ до успішного зцілення душевнохворого і адаптації його до умов життя в соціумі.

На початку XX ст. багато медиків почали досліджувати проблему адаптації людей із розумовими дефектами в соціумі. Проте в основному приділялась увага реабілітації і адаптації дорослих людей із психофізичними вадами. Але вже в ті часи чітко окреслюється й «дитяча» проблема.

У 20-30 р. XX ст. вітчизняні педагоги здійснювали перші спроби у вирішенні проблеми соціально-педагогічної та психологічної адаптації дітей із психофізичними відхиленнями. Серед цих учених-педагогів провідними були Кащенко В.П., Булонський П.П., Нечаєв А.П. та ін. Більшість з них

мали медичну освіту, тому основну увагу вони приділяли фізичному та розумовому розвиткові дитини.

В.П. Кащенко у творі «Педагогічна корекція» [4, С. 220-225] зосередив особливу увагу на дослідженні соціальних факторів, які впливають на розвиток дитини; розробив методику вивчення впливу соціуму на дитину – соціальні профілі – і створив лікувально-педагогічний заклад для нервових дітей. Корекція поведінки дітей здійснювалась на основі спеціальних «Листа обстеження» та «Плану медико-педагогічної корекції».

Після заборони педології як науки не було подальшого прогресу у вивченні цієї проблеми.Тільки в останні десятиліття вчені, в основному психологи, знову звернулися до адаптації, яку почали розглядати як ідею всебічної, комплексної допомоги людині.

У монографії М.М. Кабанова «Реабілітація психічно хворих» [3, С. 39-47] особлива увага приділяється історії розвитку концепції реабілітації, її сучасному стану, теоретико-методологічним основам. Окремі розділи цієї книги присвячено спеціальним науковим дослідженням різних аспектів адаптації, переважно соціально-психологічним. Публікується матеріал, який містить аналіз накопиченого за останні роки клініко-аналітичного дослідження, проведеного за допомогою комп' ютера.

П.Г. Мецов, Є.А. Щербіна, В.О. Абрамов не намагалися всебічно охопити проблему реабілітації і адаптації. Вони значну увагу приділяли аспектам, які у фаховій літературі розкриті неповністю і потребують удосконалення: зокрема, це психологічні, соціальні, організаційні, що включають як нові, так і апробовані часом форми організації як психіатричної, так і соціально-психологічної допомоги в адаптації людей з психічними вадами.

Педагоги, психологи усвідомлюють складність вивчення структури особистості, особливо аномальної. Ще Гарвей писав, що «ніде так очевидно не відкриваються загадки природи, як там, де вона відхиляється від протоптаних доріг». Тому вітчизняні вчені Б.В. Зейгарник, Б.С. Братусь до своєї книги «Нариси з психології розвитку особистості» [2, С. 55-77] включили праці, присвячені вивченню аномального розвитку особистості. Вони намагалися вирішити прикладні завдання здійснити (питання з виховання таких дітей).

У монографії Г.С. Юмашева «Основи реабілітації» [6, С. 270] розглядаються питання стосовно історії розвитку реабілітації у різних країнах, сутність головних позицій реабілітації у різних державних системах. Описано типи реабілітаційних центрів різних країн.

У книзі «Психогігієна та психопрофілактика» (Б.Я. Якубов, Г.В. Лежеп'якова) [5, С. 153-180] розглядається проблема організації клубів для людей із психічними вадами як форми психо і соціотерапії.

У посібнику Г.Я. Авруцького, А.А. Недуба «Лікування психічно хворих» у розділі «Соціальна реабілітація» [1, С. 177-209] визначено основні принципи соціальної адаптації.

Таким чином, проблема соціальної адаптації людей із психічними вадами є актуальною і нині. Однак автори розглядають, в основному, адаптацію дорослих людей із психічними вадами, а соціально-педагогічна адаптація таких дітей є актуальною, але маловивченою. Учені розглядають адаптацію з медичного, психологічного, соціального аспектів. Особливість соціально-педагогічного підходу полягає в інтеграції і координації цих підходів з метою поліпшення стосунків людини з сім'єю, суспільством. Такий підхід ще не став предметом дослідження спеціалістів.

Не визначено різниці у поняттях «реабілітація» і «адаптація». Відомо, що концепція реабілітації людей із психічними вадами одержала свій сучасний зміст після Другої світової війни в Англії та США, хоча окремі публікації були надруковані значно раніше.

Безсумнівно, в інших країнах (Франції, Голландії, Швейцарії) було багато зроблено в сфері соціального забезпечення. Однак термінологія, яка визначає напрям цих знань та їх систематизацію, має англосаксонські корені.

У більшості країн набуло поширення поняття «принцип нормалізації», яке застосовують до людей, які з дитинства мають фізичні або психічні вади.

Термін «реабілітація» набув міжнародне визнання, його підтримали Всесвітня організація охорони здоров'я (1969) та Рада міністрів соціального забезпечення соціалістичних країн (1967).

Концепція допомоги людям із психічними вадами спочатку виходила з ідей фізичної медицини, потім була доповнена позиціями соціальної гігієни, психології, педагогіки, соціології та інших дисциплін.

Ми пропонуємо під соціально-педагогічною реабілітацією розуміти кінчне необхідне функціональне і соціально-трудове відновлення людей із психофізичними дефектами (дітей та дорослих), яке здійснюється комплексним застосуванням державних, громадських, приватних, медичних, педагогічних, юридичних, професійних, волонтерських та інших закладів.

Вважаємо, що соціально-педагогічна адаптація дітей із психофізичними вадами як частина соціально-педагогічної реабілітації – це включення дитини в соціальне середовище, в якому буде можливе оптимальне застосування його обмежених здібностей.

Таким чином, проаналізувавши спеціальну літературу, пропонуємо умовно поділити дітей з психопатологіями на групи:

1. діти, генезис захворювань яких пов' язаний зі спадковістю (олігофренія, дебільність, шизофренія та ін.);
2. із захворюваннями неврозами,тобто діти з пограничним станом;

3. ті, що перенесли черепно-мозкові травми, які після проходження всіх етапів адаптації можуть повернутися до нормального розвитку.

Незважаючи на різний етіопатогенез психопатологій, їх об'єднує те, що лікування всіх цих захворювань передбачає багатомісячне перебування в лікарні. Таким чином, у дітей, вилучених з оточення, до якого вони звикли, після виходу з клініки у більшості випадків виникає ефект «госпіталізму». Цей ефект значно частіше виникає у дітей та підлітків після повернення з лікувального закладу або спецінтернату в сім'ю, де вони відчувають труднощі в спілкуванні і зі своїми однолітками, і з дорослими.

Вітчизняні вчені розробили основні принципи адаптації людей із психофізичними вадами. Аналізуючи їх, ми конкретизуємо деякі з цих принципів:

- апеляція до особистості;
- принцип партнерства (цього принципу, без сумніву, необхідно дотримуватися на будь-якому етапі адаптації для того, щоб дитина не відчувала себе пригніченою);
- поєднання психосоціальних і біологічних методів впливу (як відомо, лише медикаментозне лікування не досить ефективне, його необхідно поєднувати з психотерапією, культтерапією, терапією праці та іншими методами);
- етапність і безперервність у проведенні адаптаційних засобів (на жаль, після виписки зі стаціонару і прикріплення до диспансеру, заходи по соціальній адаптації, в більшості випадків, не мають подальшого розвитку);
- комплексний характер адаптаційних заходів (співробітництво лікарів, педагогів, психологів, юристів потребує подальшого вдосконалення).

Ці принципи цілком зберігають своє значення і в дитячій, і в підлітковій адаптації. Однак у системі соціальної реабілітації і адаптації чітко не виділяється соціально-педагогічний аспект, без якого вся система адаптаційних заходів виявляється не досить ефективною. Тому, аналізуючи специфіку соціальної адаптації дітей із психофізичними вадами, ми дійшли висновків.

1. Особливості адаптаційних заходів із дітьми, що мають психофізичні вади, визначаються формою захворювання та психічним станом.
2. Багатомісячне перебування дитини в стаціонарі або в спецінтернаті має негативні наслідки, тому що діти відірвані від сім'ї.
3. Запропоновані форми спілкування дітей із психофізичними вадами не передбачають спілкування їх зі здоровими однолітками, що в подальшому ускладнює їх адаптацію в соціумі.

4. В адаптаційному процесі нині беруть участь лише лікарі та психологи (звідси – виключення такого важливого аспекту виховання, як соціально-педагогічний вплив).

Медики намагались вирішити проблему соціально-педагогічного впливу на особистість застосовуючи такі методи: культтерапію, бібліотерапію, арттерапію, терапію зайнятістю та працею. Всі ці заходи можуть сприяти успіху тільки в тому разі, якщо вони індивідуалізовані.

Пропонуємо розглянути, як реалізуються ці методи в роботі дитячих психіатричних відділень Харківської міської лікарні № 15.

Насамперед, працівники ПКЛ № 15 у своїй роботі використовують зарубіжний досвід при проведенні культтерапії та організації дозвілля. У 1997 – 1999 р. представники адміністрації ПКЛ № 15 побували в Чехословаччині з метою вивчення досвіду.

В цій країні здійснюється «бригадний» метод реабілітації: при кожному лікувальному закладі працюють лікар, психолог та соціальний педагог. Соціальний педагог з'ясовує соціальні проблеми людини, сімейні труднощі та досліджує навколишнє середовище, допомагає у вирішенні конфліктних ситуацій у сім'ї.

Соціальні педагоги, які працюють у дитячих психіатричних відділеннях, при організації дозвілля дітей прагнуть, щоб дитина активно включилась у творчі процеси. Вони додержуються принципу партнерства в іграх та бесідах з дітьми. Зважаючи на досвід чехословацьких колег, вихователі дитячих психіатричних відділень ПКЛ № 15 м. Харкова використовують деякі методики організації та проведення дитячих свят. Якщо раніше при проведенні свят ролі розподілялись між дітлахами, а дорослі були пасивними глядачами, нині в організації свят, спектаклів беруть участь і дорослі.

При проведенні культтерапії і організації дозвілля дітей із психічними вадами умовно поділять на чотири групи:

1. безініціативні діти, які не мають елементарних навичок самообслуговування;
2. діти зі зниженою ініціативою, з чітко виявленим ефектом госпіталізму, які пасивно включаться у трудові процеси;
3. діти з недостатньою або патологічною адаптацією;
4. діти з незначними змінами особистості та поведінки, які повертаються після виписки в колишні побутові умови без особистих труднощів.

Для дітей першої групи пропонують прості настільні ігри (кубики, пірамідки тощо), рухливі ігри (кеглі, ігри з м'ячем), перегляд діафільмів, мультфільмів з притягненням сюжетів та інше.

Для дітей другої групи – настільні ігри (шашки, настільний теніс), читання оповідань з намаганням розповідей, бесіди, участь в проведенні свят.

Дітям третьої групи надається можливість брати участь у святкових вечорах, творчій роботі (малювання, ліплення та ін.).

Дітям четвертої групи пропонують відвідувати музеї, театри. З цією групою дітей працюють спецінтернати.

Як елемент соціально-педагогічної адаптації необхідно визначити вплив на дитину навколишнього середовища – «терапію середовищем» та участь дитини в ньому – «терапія зайнятістю».

Поняття «терапія середовищем» стає більш популярним через гуманізацію лікувальних закладів і увагу до особистості дитини. Понині тлумачення цього поняття суперечливе, однак в цілому звертають увагу на особливості середовища, характер спілкування і взаємовідносин дитини з оточуючими людьми (батьками, педагогами, лікарями). Роль «терапевтичного середовища» до нинішнього часу ще недостатньо оцінюється в різних лікувальних закладах.

Отже, в дитячих відділеннях ПКЛ № 15 м. Харкова здійснюється максимальна активізація дітей, надається можливість узяти участь у створенні затишку (діти саджають кімнатні квіти, доглядають за ними, малюють тощо).

Однак методологія організації «терапевтичного середовища» не до кінця розроблена. Останні досягнення соціальної педагогіки і психології пропонують певні підходи до вивчення мікросоціальних груп, вони можуть бути фундаментальними для таких досліджень.

Серед форм адаптації в останні роки виділяється «терапія зайнятістю». Вона виникла як антитеза ліжковому режиму з його пасивністю і відрізняється активністю, при цьому завжди залишає елементи гри, розваги, відпочинку, зважає на індивідуальні інтереси дітей.

У процесі реабілітації і адаптації дітей із психофізичними вадами також активно використовується вплив працею – «терапія працею». На відміну від терапії зайнятістю, яка завжди включає елементи гри, терапія працею виховує критичне ставлення дитини до себе, своїх можливостей. Дитина усвідомлює необхідність бути корисною суспільству.

Звичайно, в терапії працею теж необхідно зважати як на особливості патології, так і навички, особистісні установки дитини та ін. У іншому разі терапія працею не тільки не сприятиме соціальній адаптації, але й може виявити антиреабілітаційну дію.

Розглянувши принципи соціальної адаптації, її основні форми і аспекти, можна дійти висновку, що межі між ними штучні, а формування цих процесів підкоряється дидактичним цілям.

Терапія середовищем, терапія зайнятістю, культтерапія мають багато спільного. Кожна форма соціоадаптаційного впливу характеризується спрямованістю на особистість дитини.

Незважаючи на успіхи в індивідуалізації і диференціації біологічної терапії, соціальна адаптація залишається не досить індивідуалізованою і динамічною.

Успіхи біологічного напряму в лікуванні психофізичних вад, без сумніву, в цілому прогресивні і мають велике значення, але вони, певною мірою, сприяють недооцінці ролі соціально-психологічних та педагогічних факторів у реабілітації й адаптації дітей.

Слід підкреслити універсальну вимогу до соціальної адаптації, вимогу, яку в своїх працях визначив І.А. Павлов. Це етапне збільшення фізичних, психологічних, трудових навантажень людини.

Процес реабілітації доцільно розподілити на два етапи:

1. етап, де застосовується медикаментозне лікування, а із соціальних методів впливу – терапія середовищем та терапія зайнятістю.
2. ресоціалізації, де переважають психосоціальні та соціально-педагогічні методи впливу.

Мета першого етапу – активізація і тренування компенсаторних механізмів організму, нервової системи, запобігання формуванню дефекту або зменшення дії цих явищ.

Мета другого етапу –зниження об'єкта та інтенсивності біологічних методів впливу (це комплекс різнопланових соціально-педагогічних заходів для виховання у дитини власної активності, тренування резистентності до психоемоційних навантажень.

З соціально-педагогічної точки зору адаптація дітей із психічними вадами тільки тоді має сенс, коли вдається змінити навколишнє середовище (наприклад, поліпшити взаємовідносини між батьками та дітьми, усунути стресові ситуації та ін.) Для нейтралізації негативного впливу навколишнього середовища на дитину необхідно проводити соціально-педагогічні заходи, які сприятимуть перегляду та зміні позиції соціуму до дітей із психофізичними вадами.

Підсумовуючи, вважаємо можливим внести такі пропозиції соціальнім педагогам по наданню соціально-педагогічної допомоги в адаптації дітям з психічними вадами в соціумі:

- дотримуватися індивідуального підходу в роботі з дітьми, що з психофізичними вадами;
- розробити спеціальні програми спілкування дітей різних вікових груп з дітьми із психофізичними вадами та організації дозвілля дітей з подальшим застосуванням їх у практиці;
- розробити спеціальну методику застосування рольових ігор, які сприятимуть соціально-педагогічній адаптації дітей із психічними вадами в соціумі;

- проводити консультації та бесіди з батьками та родичами дітей із психофізичними вадами з метою навчання прийомам виховання дітей;
- через засоби масової інформації впливати на свідомість людей з метою розвитку у них співчутливого ставлення до дітей із психофізичними вадами (розробити цикл спеціальних передач на телебаченні, публікувати в газетах і журналах матеріали про життя та проблеми таких дітей).

Розроблені пропозиції потребують наукового обґрунтування і практичного застосування.

Отже, проблема соціальної адаптації дітей із психофізичними відхиленнями є актуальною. Для її вирішення необхідно залучати не тільки лікарів, психологів, але і соціальних педагогів, соціальних працівників, ширше використовувати зарубіжний досвід у цій сфері.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Авруцький Г.Я., Недуба А.А. Лікування психічно хворих. – М.: Медицина, 1981. – С. 177-209.*
2. *Зейгарник Б.В., Братусь Б.С. Нариси по психології аномального розвитку особистості. – М.: МГУ, 1980. – С.55-77.*
3. *Кабанов М.М. Реабілітація психічно хворих. – 2-е вид., допов. і перероб. – Л.: Медицина, 1985. – С. 39-47.*
4. *Кащенко В.П. Педагогічна корекція. – М., 1994. – С. 220-225.*
5. *Лежепякова Л.Н., Якубов Б.А. Психогігієна та психопрофілактика. – Л.: Медицина. – 1981. – С. 153-180.*
6. *Юмашев Г.С. Основи реабілітації. – М., 1987. – С. 12 – 225.*

Надійшла до редколегії 15.01.2001 р.

УДК 37.013.42:179.2+343.62

Н.Д. ЩЕРБАК

ПРОФІЛАКТИКА ЖОРСТОКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У СІМ'Ї: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Проаналізовані основні поняття теорії і запропоновано засіб профілактики жорстокого ставлення до дітей у сім'ї

Ще близько 10 років тому ми вважали, що діти в нашій країні є привілейованим класом. Використання дорослими принижень, образ, тілесних покарань до дітей виглядало природним і не викликало осуду громадськості. Перехід світового співтовариства на шлях гуманізації в системі вихован-

ня і навчання, прийняття Україною в 1991 р. Конвенції ООН по захисту прав дітей характеризують подібне ставлення як жорстоке і потребують змін у спілкуванні дорослих з дітьми. Нині існує безліч об'єктивних і суб'єктивних причин, що спричиняють жорстоке ставлення до дитини. Виникає ситуація, де діти, з одного боку, потребують уваги і турботи дорослих, з іншого, страждають від принижень, відсутності особистої волі, уселянь почуття власної неповноцінності, агресії батьків. Це спонукало нас до необхідності дослідження даної проблеми.

Незважаючи на те, що тема жорстокої поведінки раніше розглядалася філософією і багатьма науками: соціологією, історією, кримінологією, психологією, педагогікою, вона не була досить систематизованою, щоб стати основою для розробки профілактики жорстокого ставлення до дітей у родині. На наш погляд, через профілактику жорстокості в сім'ї можна звільнити все суспільство від укоріненого зла жорстокості, і саме діти, як найперспективніша категорія людства, здатні зробити крок до створення нового: милосердного, толерантного і цивілізованого суспільства. Зважаючи на це, об'єктом нашого дослідження стала профілактика жорстокого ставлення до дітей у сім'ї, предметом – соціально-педагогічна програма профілактики жорстокого поводження з дітьми в родині. Ми прагнемо висвітлити свою роботу і навести деякі результати дослідження.

При вирішенні проблеми на даному етапі використовувалися такі методи:

- вивчення, аспектний аналіз і наступний синтез наявних досліджень з означеної проблеми;
- порівняльний аналіз досвіду закордонних країн щодо профілактики жорстокого поводження з дітьми;
- приховане і відкрите динамічне спостереження за поведінкою дітей і дорослих у корекційній групі;
- порівняння даних спостереження;
- вивчення дитячих робіт;
- бесіда з батьками, дітьми і співробітниками навчального закладу, де проводилося дослідження;
- напіввідкрите і полярне анкетування дітей і дорослих;
- відеозапис уроків у корекційному класі;
- контент- аналіз першоджерел;
- стимулювання дітей і дорослих до участі в експерименті;

Аналіз літератури свідчить, що фахівців, які вивчають проблему жорстокого поводження з дітьми, небагато. Кожний із них дотримується свого напряму і при цьому зберігається загальна невизначеність понять, що використовують різні автори. Отже, точне визначення жорстокості надзвичайно

важливо для здійснення адекватних профілактично- корекційних втручань у проблему.

У нашому дослідженні під жорстокістю до дітей слід розуміти будь-яке погане поводження з ними дорослих, у результаті чого дитині було боляче, прикро, страшно. Таким чином, жорстоке ставлення до дітей – це передусім:

- зневага до дитини – відсутність елементарної турботи, або неправильна турбота про дитину, за якої порушується емоційний стан і виникає загроза її здоров'ю і розвитку;
- психічне насильство – психічний вплив на дитину, що гальмує розвиток особистості і спричиняє патологічні зміни;
- економічне насильство – незадоволення основних потреб дитини, недозволеність користуватися сімейними грошима;
- фізичне насильство – навмисне нанесення фізичних пошкоджень дитині;
- сексуальне насильство – залучення дитини, з її згоди і без такої до сексуальних дій.

На основі існуючих досліджень нами було виявлено, що загальновизнаним найефективнішим засобом по вирішенню проблеми протиправного ставлення до дітей є національні превентивні програми, що висуваються різними країнами, незважаючи на їхнє економічне становище, закони, культуру. Ці програми реалізуються різними соціальними інститутами, але переслідують одну мету: не допустити жорстокого поводження з дітьми. Так, центром захисту від насильства в Австрії є соціальні служби, що працюють за принципом «Допомога замість покарання» [3]. У США боротьбу з насильством здійснюють насамперед школи, що навчають дітей долати жорстокість за допомогою програм: «Зупиніть жорстокість» і «Реалії жорстокості» [6]. Голландія у вирішенні питання щодо профілактики жорстокості до дітей обрала свій шлях: технологію Home Video Training (HVT) поліпшення стосунків батьків з дітьми [4]. У Новій Зеландії Міністерство освіти разом із новозеландською поліцією впровадили національну шкільну програму «Збережемо себе в безпеці». В цій країні за брутальність і нетактовне поводження штрафують і навіть ув'язнюють [1]. Серед заходів, що попереджають насильство, у Великобританії обговорюється питання про введення комендантської години для дітей до 10 років, а також електронних способів контролю над численними малолітніми правопорушниками і дорослими, що нехтують законами [5]. Канада – лідер у боротьбі з насильством, вона понад 20 років створює систему допомоги жертвам сексуального і сімейного насильства. В країні діють спеціальні навчальні програми для школярів, студентів, соціальних працівників з проблем насильства. На реалізацію урядової програми боротьби з насильством проти дітей лише в 1986-1990 роках було витрачено 25 мільйонів доларів, профінансовано понад 2 тисяч проек-

тів. У реалізації цих проектів брали участь різні міністерства і відомства країни, зокрема Міністерство охорони здоров'я і соціальної допомоги Канади, Генеральна прокуратура і Міністерство юстиції [7]. Але, за результатами нашого дослідження, першість по запобіганню і профілактиці жорстокості належить Норвегії. Це найнежорстокіша країна, культура якої вміло пропагує ненасильство. В цій країні найменше жорстоких і насильницьких дій порівняно з іншими країнами. Убивства в Норвегії поодинокі явища. Серед методів, що долають жорстокість, суспільство обрало закон, котрий дозволяє забороняти батькові, який скоїв протиправний вчинок проти своєї дитини, приходити додому до особливого розпорядження, чи поміщати агресорів у спеціальний центр для дорослих на добровільне чи примусове лікування агресії. Є й інші серйозні покарання, за допомогою яких не часто доводиться розлучати дитину з сім'єю і лікувати наслідки жорстокого ставлення до неї [2].

Грунтовніше вивчення норвежського і канадського досвіду, який демонструє реальні позитивні зміни у суспільстві, допомогає виявити, що програми, які висувають комплексний підхід до вирішення проблеми і зосереджені на профілактиці негативного явища, а не на протистоянні йому, дають бажаний результат.

У нашій країні не існує вітчизняної програми щодо попередження жорстокості до дітей. Однак необхідність її створення підтверджується наявністю даної проблеми в нашій країні. Ми вирішили піти шляхом створення соціально-педагогічної програми профілактики жорстокого ставлення до дітей у родині – «Толерантність замість жорстокості в сім'ї». Особливістю нашої програми є те, що вона орієнтована на призупинення розвитку жорстокості в суспільстві через профілактику жорстокого ставлення до дітей у родині і спрямована на викорінювання, в першу чергу, «простих» форм жорстокості, таких як неувага до дитини, грубість, неправильна турбота про неї. Це одночасно допоможе попередити агресивну і насильницьку поведінку батьків. Дієвою силою в реалізації даної програми повинні стати всі соціальні інститути.

Програма розроблена для Вовчанська, і відповідні дослідження проходять у цьому місті.

Мета програми – допомогти родині в створенні гармонічних толерантних стосунків між батьками і дітьми, забезпечити права і соціально-психологічний захист кожної дитини.

Завданнями програми є:

- поліпшення психологічного статусу і соціального стану дітей у родині;
- створення сприятливих умов для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дітей;

- охорона і захист прав дітей;
- соціально-педагогічне навчання батьків;
- розвиток і зміцнення сім'ї як соціального інституту;
- надання конкретних видів і форм соціальних, соціально-педагогічних, психолого-медичних, психологічних, юридичних та інших подібних послуг дітям і родинам, які потребують допомоги;
- психолого-соціальний моніторинг і патронаж дітей і сімей, які потрапили в складні життєві ситуації, їх реабілітація, адаптація в суспільстві;
- здійснення способів профілактики і корективу жорстокості до дітей;
- удосконалення системи інформування населення по забезпеченню здорового розвитку дітей;
- об'єднання громадськості з метою усунення жорстокого ставлення до дітей;
- виявлення причин і фактів соціального неблагополуччя дітей і родин;
- відбір, вироблення , адаптація і застосування соціально-психологічних технологій, спрямованих на вирішення проблеми жорстокого ставлення до дітей;
- аналіз соціально-психологічної ситуації у сім'ях, перспективне прогнозування їхньої потреби в соціальній допомозі,
- ведення науково-дослідницької діяльності по проблемі жорстокого ставлення до дітей.

Об'єкт програми: діти, батьки, громадськість міста Вовчанська.

Суб'єктами реалізації програми є науковці, соціальні служби, відділ освіти, навчальні і дозвіллєві установи для дітей, сім'я, правоохоронні органи, служби у справах неповнолітніх, місцеві засоби масової інформації, медичні працівники, міська влада, церква.

Очікувані результати реалізації «Програми»:

- забезпечення прав кожної дитини;
- поліпшення ставлення до дітей у родині ;
- створення належних умов для соціальної адаптації і захисту інтересів дітей;
- зниження рівня соціальної невизначеності дітей (бродяжництва, психічних захворювань, суїцидів та ін.);
- соціально-педагогічна освіченість дорослого населення;
- забезпечення інтеграції зусиль місцевих органів виконавчої державної влади, установ і організацій, спрямованих на захист прав дітей.

Програма розрахована на 3 роки.

Щоб забезпечити виконання соціально-педагогічної програми «Толерантність замість жорстокості в сім'ї», необхідно:

Науковцям:

- розробляти методики, що забезпечують толерантний контакт людей у потенційно жорстоких ситуаціях;
- створювати матеріал для фахівців різних напрямів по вживанню заходів профілактики агресивних тенденцій;
- працювати над удосконаленням соціально-педагогічної програми профілактики жорстокого ставлення до дітей – «Толерантність замість жорстокості в сім'ї»;
- допомагати у розробці методики реалізації програми «Толерантність замість жорстокості в сім'ї»;
- брати участь у науково-дослідницькій діяльності по проблемі жорстокого ставлення до дітей у родині.

Соціальним службам:

- організовувати і координувати співробітництво з усіма соціальними інститутами, що працюють над профілактикою і корективом жорстокого ставлення до дітей у родині;
- пропагувати права дітей, знання про явище жорстокості ;
- надавати соціально-педагогічну освіту батькам;
- розробляти плани по виявленню родин з негативними стосунками;
- вдосконалювати способи негайних дій стосовно потенційно неблагополучних сімей;
- доповнювати роботу по корективах груповою психотерапією і терапією мистецтвом;
- створити кабінет індивідуального консультування;
- сприяти створенню психологічного відділення для дітей, які зазнали жорстокості.

Правоохоронним органам:

- надавати безкоштовні юридичні консультації дітям;
- уживати заходи прокурорського реагування по кримінальних справах, пов'язаних із порушенням прав дітей;
- підтримувати, розвивати і реалізовувати ідею пілотного проекту ювенальної юстиції, що припускає підготовку слідчих по справах неповнолітніх, дитячих адвокатів, створення судів, що розглядатимуть лише справи неповнолітніх, участь помічників прокурора в нагляді за дотриманням прав дітей;
- надавати первинну допомогу жертвам жорстокого поводження (психологічна підтримка, поради з безпечної поведінки, ізолювання від агресора та ін.).

Службам у справах неповнолітніх:

- удосконалювати вжиті заходи до батьків з негативними формами ставлення до дітей;
- постійно контролювати й активно працювати з підлітками, що перебувають на обліку в службі по справах неповнолітніх;
- сприяти залученню до відповідальності дорослих у разі їхнього деструктивного ставлення до дітей;
- морально підтримувати родини, де відсутня жорстокість.

Сім'ям:

- працювати над усвідомленням нездорового впливу жорстокості на всіх членів родини, на майбутнє дітей, країни;
- набувати навички нежорстоких форм поведінки;
- активно взаємодіяти з навчальними закладами і соціальною службою у вирішенні різних проблем з дітьми;
- формувати основи доброзичливих стосунків у родині;
- педагогічно просвіщатися.

Відділам освіти:

- активізувати консультативну допомогу педагогам щодо проблеми жорстокого ставлення до дітей;
- розробляти і випускати посібники для дітей і дорослих з навчанням спілкуванню і навичкам нежорстокого поводження в конфліктних ситуаціях;
- забезпечити створення сприятливих умов для всебічного розвитку дітей у дитячих установах.

Навчальним і дозвіллєвим закладам для дітей

- прищеплювати вміння дітям і батькам шанобливо ставитися до себе й інших;
- навчати батьків виховувати дітей з урахуванням їхніх вікових особливостей;
- допомагати дітям визначитися в своїх почуттях;
- навчати дітей правильно користуватися своїми правами і волею;
- створити модель ефективної взаємодії педагогів і батьків;
- сприяти проведенню роботи по виявленню жорстокого поводження з дітьми;
- призначити відповідального у своїй установі за вирішення питань жорстокого ставлення до дітей в родинах ;
- в навчальних програмах передбачати теми, що розкривають наслідки жорстокості і формують негативне ставлення до протиправної поведінки;

- здійснювати заходи, спрямовані на формування добрих, ніжних стосунків між батьками і дітьми.

Місцевим засобам масової інформації:

- готувати матеріал, що торкається інтересів дітей у родині, висвітлювати
- теми добра, милосердя, терпимості;
- виносити випадки жорстокого ставлення до дітей у різних соціальних структурах на суспільне обговорення;
- знайомити різновікові групи населення з технікою нежорстокого поводження в ситуаціях, що викликають напруження і гнів;
- готувати програми, що залучають дітей до культури;

Медичним працівникам:

- проводити відповідну роботу з батьками, які збираються залишити немовлят в будинку дитини;
- нести відповідальність, у межах своєї компетенції, за забезпечення прав пацієнта;
- виконувати рекомендації, проголошені Всесвітньою Медичною Асоціацією по профілактиці поганого поводження з дітьми;
- піклуватися про забезпечення доступності медичної допомоги в родинах, де є гіпоопіка, байдужість до дитини, її емоційне нехтування, а також низький освітній статус і алкоголізація батьків;
- опановувати спеціальні знання і навички, необхідні для виявлення жорстокого поводження з дітьми;
- вміти використовувати можливості суспільства і власний статус на благо дітям, які страждають від жорстокості;
- навчати батьків «лікувати» своїх дітей ласкою;
- брати участь у профілактиці жорстокого поводження з дітьми на всіх рівнях;
- організувати перед- і постнатальне сімейне консультування, даючи поради по плануванню сім'ї і контролю народжуваності.

Міській владі:

- морально і матеріально підтримувати соціально–педагогічну програму по профілактиці жорстокого ставлення до дітей у родині «Толерантність замість жорстокості у сім'ї»
- сприяти поширенню ідей програми в місті;
- фінансувати заходи, орієнтовані на захист інтересів сім'ї;
- сприяти створенню Центру медико-психологічної і соціальної допомоги громадянам, що постраждали від жорстокості.

Церкві:

- вести здорову християнську пропаганду серед дорослих і дітей, навчати моральності й самовдосконаленню;
- переконувати дітей діяти відповідно до християнських заповідей і тримати свій орієнтир на розкриття людської душі, що є ядром людини.

Розроблена нами соціально-педагогічна програма «Толерантність замість жорстокості в сім'ї» як засіб профілактики жорстокого ставлення до дітей є злагодженою технологією у вирішенні проблеми жорстокого ставлення до дітей у родині. Для успішної реалізації запропонованої програми необхідно негайно діяти, адже наші діти ростуть сьогодні і вже сьогодні самі готуються стати жорстокими. Чи зможемо ми перервати порочне коло жорстокості – залежить від нас самих.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Айрапетов С. Г. До записника вихователя // Педагогика толерантности. – К., 1998. – № 2.*
2. *Батинцева Г. О., Зайцева З. Г. Работа социальних служб для молодёжи с молодой семьёй. – К.,1996. – 97 с.*
3. *Вильфинг Х. Система социальних мер в Австрии г.о предупреждению насилия в семье // Вестн. психосоциальной и коррекционно-реабилитац. работы. – 1996. – № 2.*
4. *Железнов В.В., Плоткин А.С., Шпилёва Е.В. Организация работы с девиантной молодёжью в Голландии // Вестн. психосоциальной и коррекционно-реабилитац. работы. – 1996. – № 2*
5. *Приходько О. Ребёнок – преступник или жертва? (по мат. журнала Newsweek) http://www.mirror.kiev.ua/paper/1998/16/1251/text/16-06-2.htm*
6. *Романова О.Л. Предупреждение жестокости у детей // Вестн. психосоциальной и коррекционно – реабилитац. работы. – 1996. – № 3.*
7. *Руководство по предупреждению насилия над детьми / Под ред. Н. К. Асановой. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 504 с.*

Надійшла до редколегії 11.01.2001 р.

НАШІ АВТОРИ

Адайкіна Олена Олександрівна	бібліотекар 1 категорії бібліотеки Харківської державної академії культури (ХДАК)
Андрющенко Олександр Анатолійович	начальник Кримського консультацій ного пункту ХДАК, пошукувач кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Арчакова Світлана Олександрівна	аспірантка кафедри інформаційних технологій ХДАК
Башун Олена Володимирівна	заступник директора Донецької ОУНБ, пошукувач Київського національного університету культури і мистецтв
Білякова Тетяна Володимирівна	завідуюча сектором предметного каталога довідково-бібліографічного відділу бібліотеки Харківського державного медичного університету
Булах Тетяна Дмитрівна	пошукувач кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Ворожейкіна Наталія Валеріївна	аспірантка кафедри інформаційних технологій ХДАК
Давидова Ірина Олександрівна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальних комунікацій ХДАК
Денисенко Світлана Олександрівна	аспірантка кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Дерлеменко Віталій Володимирович	кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інституту аграрної економіки УААН
Ель Ананзех Мохаммад Алі	аспірант кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК

Жулід Тетяна Григорівна	пошукувач кафедри інформаційно-документних систем ХДАК, заступник директора бібліотеки Харківського державного медичного університету
Захарова Ірина Володимирівна	ст. викладач кафедри соціально-гуманітарних наук та документознавства Черкаського інституту управління
Кушнаренко Наталя Миколаївна	доктор педагогічних наук, професор, декан факультету бібліотекознавства та інформатики ХДАК, завідуюча кафедрою книгознавства та фондознавства, дійсний член Міжнародної академії інформатизації
Мандрик Ярослав Іванович	кандидат історичних наук, доцент Івано-Франківського державного університету нафти і газу
Манжур Юрій Олександрович	молодший науковий співробітник Національного наукового центру «Харківський фізико-технічний інститут»
Медведєва Євгенія Андріївна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри бібліотекознавства та бібліографознавства ХДАК
Мовчан Ольга Михайлівна	докторант інституту Історії України Національної Академії наук України
Панченко Ірина Сергіївна	аспірантка кафедри теорії та історії культури ХДАК
Романовський Олександр Георгійович	професор, кандидат технічних наук, проректор з перспективного розвитку Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», завідуючий кафедрою педагогіки та психології управління соціальними системами
Сищенко Світлана Віталіївна	аспірантка кафедри бібліотекознавства та бібліографознавства ХДАК

Соляник Алла Анатоліївна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри книгознавства та фондознавства ХДАК
Стрельцов Сергій Олександрович	аспірант кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Хайсам Абед Ріад	стажист ХДАК
Хассан М.Х. Бані Мустафа	аспірант кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Шейко Василь Миколайович	кандидат історичних наук, професор, ректор Харківської державної академії культури, завідуючий кафедрою теорії та історії культури, дійсний член Міжнародної академії інформатизації
Ярошенко Євген Станіславович	аспірант кафедри історії України та музеєзнавства ХДАК
Яресько Катерина Вікторівна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди
Філатова Ірина Ігорівна	асистент кафедри опору матеріалів і теоретичної механіки Української інженерно-педагогічної академії
Малько Алла Олександрівна	кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки, докторант кафедри історії та теорії культури ХДАК.
Пономаренко Олена Ігорівна	аспірантка кафедри соціальної педагогіки ХДАК
Щербак Наталя Дмитрівна	аспірантка кафедри соціальної педагогіки ХДАК

З М І С Т

1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ.....3

В.М. Шейко
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ФУНКЦІЙ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ 4

Є.С. Ярошенко
ВНЕСОК НАУКОВЦІВ ХАРКОВА В ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ 20

С.О. Стрельцов
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИВАТНОГО КОЛЕКЦІОНУВАННЯ НА ХАРКІВЩИНІ В ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 26

Хассан М.Х. Бані Мустафа
МУЗЕЙ ПІД ВІДКРИТИМ НЕБОМ 35

Я.І. Мандрик
СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ УРСР В ПЕРІОД СТАЛІНІЗМУ (кінець 20-х – 30-ті роки) 39

І.С. Панченко
МУЗЕЙНА СПРАВА: ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ КЕРІВНИХ ОРГАНІВ НА ХАРКІВЩИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 45

О.М. Мовчан
ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПРОФСПІЛКОВОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ: ПОЧАТОК 20-Х РР. 54

2. БІБЛІОТЕКОЗНАВСТВО. БІБЛІОГРАФОЗНАВСТВО.....61

Н.М. Кушнаренко
БІБЛІОТЕКА В НОВІЙ СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН 62

І.О. Давидова
ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРОДУКТІВ ТА ПОСЛУГ 67

Хайсам Абед Ріад
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА В СИСТЕМІ ФОРМУВАННЯ ТА УПРАВЛІННЯ БІБЛІОТЕЧНО-ІНФОРМАЦІЙНИМИ РЕСУРСАМИ 74

О.В. Башун
БІБЛІОТЕКА НОВОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ: ПРОГНОЗИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ 82

Т.Д. Булах
СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СЕЛЕКЦІЇ ДОКУМЕНТІВ 89

А.А. Соляник
ГЕНЕЗИС ДЖЕРЕЛ ТА ЗАСОБІВ ДОКУМЕНТО-ПОСТАЧАННЯ БІБЛІОТЕК У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ 94

Ель Ананзех Мохаммад Алі
ЕЛЕКТРОННИЙ ДОКУМЕНТ ЯК СКЛАДОВА ДОКУМЕНТНО-ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ БІБЛІОТЕК 104

В.В. Дерлеменко
ЗАКЛАДАННЯ ПІДВАЛИН НАУКОВОЇ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОЇ ВІРТУАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ В ЦНСГБ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ 111

Т.Г. Жулід
БІБЛІОТЕЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАННЯ 117

С.О. Арчакова
ФОРМУВАННЯ БІБЛІОТЕКАРЯ-ПРОФЕСІОНАЛА
В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА 124

Н.В. Ворожейкіна
PR - ДІЯЛЬНІСТЬ У БІБЛІОТЕЦІ 130

С.О. Денисенко
СОЦІОКУЛЬТУРНІ КРАЄЗНАВЧІ ПОТРЕБИ
ЧИТАЧІВ: ПРОБЛЕМИ ЗАДОВОЛЕННЯ В
УМОВАХ БІБЛІОТЕЧНИХ УСТАНОВ 135

Т.В. Білякова
ДІЯЛЬНІСТЬ МЕДИЧНИХ БІБЛІОТЕК
ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ У 1992-1999 РР. 141

Є.А. Медведєва
СПІВВІДНОШЕННЯ УНІВЕРСАЛЬНОГО
ТА ГАЛУЗЕВОГО ОБЛІКУ В СИСТЕМІ
ПОТОЧНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОГРАФІЇ:
ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ 151

О.О. Адайкіна
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
СИСТЕМИ ПОТОЧНОЇ БІБЛІОГРАФІЧНОЇ
ІНФОРМАЦІЇ З ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ 157

3. ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО 165

О.Г. Романовський
ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА СУЧАСНОГО
КЕРІВНИКА ЯК ІНСТРУМЕНТ ЙОГО
ЕФЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 166

С.В. Сищенко
КОРПОРАТИВНИЙ ПІДХІД У ПІДГОТОВЦІ
ФАХІВЦІВ ДЛЯ КНИЖКОВОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ 174

Ю.О. Манжур
БІБЛІОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНИХ МАСИВІВ З ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ АТОМНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ 184

О.А. Андрющенко
ДОКУМЕНТНИЙ ПОТІК УКРАЇНИ З ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ: СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ 197

І.В. Захарова
ДОКУМЕНТИ ЗЕМСЬКОГО ДІЛОВОДСТВА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ (кінець XIX - початок XX ст.) 208

4. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ 215

К.В. Яресько
ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ КУЛЬТУРИ ДІЯЛЬНОСТІ 216

І.І. Філатова
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ У ПЕДАГОГІЧНОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ 225

А.О. Малько
КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ 232

О.І. Пономаренко
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ІЗ ПСИХІЧНИМИ ВАДАМИ 242

Н.Д. Щербак
ПРОФІЛАКТИКА ЖОРСТОКОГО СТАВЛЕННЯ ДО ДІТЕЙ У СІМ'Ї: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ 250

НАШІ АВТОРИ 259

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ АКАДЕМІЇ
КУЛЬТУРИ

ВИПУСК 5

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Редактори:
Л.Ф. Торбовська, Т.Д. Булах

Художній редактор
І.Р. Хлюпіна

Комп'ютерний набір
О.В. Подушко, Г.В. Шамрай

Комп'ютерна верстка:
І.Г. Колесник, О.П. Щербініна

Підписано до друку 6.04.2001. Формат 64x84 1/16.
Гарнітура "Times". Папір офс. Друк офсетний.
Ум. друк арк. 14,8. Обл.-вид. арк. 20,1. Тираж 500 прим. Зам. № 37.

ХДАК, 61003, Харків- 3, Бурсацький спуск, 4
Надруковано в множ. лаб. ХДАК

5-39
НАБ

